

נטושה לגורלה: החברה הערבית בישראל בצל "האביב הערבי"

יוסרי ח'יזראן ומחמד ח'לאילה

נטושה לגורלה:
החברה הערבית בישראל
בצל "האביב הערבי"

מרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה

מרכז משה דיין הינו מרכז מחקר שמטרתו לקדם לימוד והבנה של ההיסטוריה המודרנית וענייני השעה של המזרח התיכון ואפריקה. המרכז מקיף קשת רחבה של תחומי עניין, ומתרכז במחקרי עומק של סוגיות גיאור-פוליטיות, כלכליות, חברתיות ותרבותיות ברחבי העולם הערבי וצפון אפריקה, תורכיה ואיראן. חוקרי המרכז הינם היסטוריונים בעלי שם בתחומם, ובעזרת צוות המרכז המורכב מתלמידים לתארים מתקדמים מן הארץ והעולם, הם מקדמים מגוון רחב של פעילויות אקדמיות, ביניהן כנסים, ימי עיון וסדנאות מחקר בינלאומיות. כחלק מפעילותו השוטפת מפרסם המרכז מספר כתבי-עת אלקטרוניים בעברית ובאנגלית, ואלו זמינים לקהל הרחב באתר המרכז בכתובת:

<http://www.dayan.org>

תכנית קונרד אדנאואר

תכנית קונרד אדנאואר לשיתוף פעולה יהודי-ערבי נוסדה ב-2004 על ידי קרן קונרד אדנאואר מגרמניה ואוניברסיטת תל אביב וכחלק ממרכז משה דיין לחקר המזרח התיכון ואפריקה. היא מהווה המשך והרחבה של התכנית לחקר הפוליטיקה הערבית בישראל שהוקמה על ידי קרן אדנאואר ואוניברסיטת תל אביב ב-1995. ייעודה של התכנית הוא להעמיק את הידע וההבנה של יחסי יהודים-ערבים בישראל באמצעות כינוסים, הרצאות לקהל הרחב וסדנאות, וכן באמצעות מחקר, פרסומים ותיעוד.

נטושה לגורלה:
החברה הערבית בישראל
בצל "האביב הערבי"

יוסרי ח'יזראן ומחמד ח'לאילה

Left to its Fate: Arab Society in Israel Under the Shadow of the “Arab Spring”

Yusri Khaizran and Muhammad Khlaile

מרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה

אוניברסיטת תל אביב, רמת אביב 6997801

טל: 03-6409100

פקס: 03-6415802

E-mail: dayancen@tauex.tau.ac.il

<http://www.dayan.org>

ISBN: 978-965-224-115-3

© כל הזכויות שמורות

מרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה

אוניברסיטת תל אביב, 2019

התמונה על העטיפה: התמונה על העטיפה: Baloot. Adz

עיצוב העטיפה, עימוד והבאה לדפוס: מיכל סמו קובץ, המשרד לעיצוב גרפי

עריכה: ד"ר נחמה ברוך

הדפסה: בית הדפוס של אוניברסיטת תל אביב

תוכן העניינים

9	פתיחה
11	מילות תודה
12	פתח דבר
16	פרק ראשון: ההתקוממויות העממיות: סקירה כללית
16	הקדמה
17	"האביב הערבי" כאירוע מכוון
23	מדוע פרצו ההתקוממויות העממיות בעולם הערבי?
	מדוע פסח גל ההתקוממויות העממיות על המונרכיות
33	הערביות?
39	ישראל ו"האביב הערבי"
	פרק שני: המיעוט הערבי בישראל והעולם הערבי:
46	יחסים אמביוולנטיים
46	רקע
51	מעמדו של המיעוט הערבי במדינה היהודית
56	מדיניות הממסד הישראלי כלפי המיעוט הערבי: מבט היסטורי
	קשרי הגומלין הפוליטיים בין המיעוט הערבי בישראל לבין
64	המרחב הערבי
	פרק שלישי: השיח הפוליטי על "האביב הערבי"
87	במרחב הציבורי של החברה הערבית בישראל
87	הזרמים הפוליטיים בחברה הערבית בישראל
	השיח המבולבל כאספקלריה להתפרקות הסדר המדינת
92	במרחב הערבי
106	"האביב הערבי" בעיניהם של משכילים ערבים בישראל

	– "האביב הערבי": תקומתם המחודשת של הערבים –
107	מחנה המתלהבים
115	"ההתנגדות קודמת לכול": מחנה המזדהים עם משטר הבעת'
123	מחנה "המוסריות העקרונית"
	פרק רביעי: התארגנות בני הדור הצעיר בחברה
131	הערבית בישראל: השראה ללא המראה
131	בני הדור הצעיר בעולם הערבי: מובילי המחאה
	קווים לרמותם של בני הדור הצעיר המשכיל שדרכנו את
133	פרוץ "האביב הערבי"
138	הניו־מדיה בשירות המחאה האזרחית של הדור הצעיר
148	מדוע לא היה "אביב צעירים" במרחב הפלסטיני?
	"האביב הערבי" בקרב הדור הצעיר של החברה הערבית
152	בישראל
156	החברה הערבית בישראל והדור הצעיר
170	אקטיביזם פוליטי בהשראת "האביב הערבי"
	פרק חמישי: מגמות בחברה הערבית בישראל
173	התנהגות ריאלית במציאות משתנה
182	הנוצרים ו"האביב הערבי": החלום ושברו
194	הדרוזים והחששות לנוכח האיום על קיומם
200	סיכום
205	מקורות
224	מפתח

הלוחות

- לוח 1: שיעור התמיכה ברק"ח ובחדר"ש בכחירות הארציות
ובכחירות לרשויות המקומיות בשנים נבחרות 83
- לוח 2: עמדות הציבור הערבי כלפי פעילותן של המפלגות
הפוליטיות 177
- לוח 3: עמדות האזרחים הערבים כלפי תנועות הג'האד 179
- לוח 4: עמדות הציבור הערבי כלפי ההתקוממות בסוריה 180
- לוח 5: עמדות האזרחים הערבים בישראל כלפי קבוצת
ההשוואה שלהם 181
- לוח 6: עמדות הציבור הערבי כלפי תיאור האירועים
בעולם הערבי, לפי דת 193

התרשימים

- תרשים 1: מעגלי ההשפעה על החברה הערבית בישראל 51
- תרשים 2: עמדות הציבור הערבי כלפי הכינוי "האביב הערבי" 178
- תרשים 3: עמדות הציבור הערבי כלפי ההתקוממות בסוריה,
לפי דת 193

פתיחה

בשנים האחרונות מתחוללים שינויים גיאורפוליטיים מרחיקי לכת במזרח התיכון. דומה כי כל אשר נכתב ונלמד במשך כמאה שנים על אודות אזור אסטרטגי מרתק זה אינו מספק עוד הסבר ממצה להבנת תהליכי השינוי המתרחשים בו. לנגד עינינו נכתב פרק חדש בהיסטוריה של המזרח התיכון, אשר לשם הבנתו נדרשת התבוננות חדשה ומעמיקה על תהליכים אלה ועל השפעותיהם על עמי האזור, ובכלל זה על האוכלוסייה הערבית במדינת ישראל.

בספר שלפנינו נעשה ניסיון ראשון מסוגו להציג ניתוח מעמיק של השפעות "האביב הערבי" על הציבור הערבי בתוך ישראל. מחברי הספר, ד"ר יוסרי ח'זראן ומר מחמד ח'לאילה, פורסים בפני הקוראים תמונה מרתקת המתבססת על ניתוח מקורות ראשוניים, על סקרי דעת קהל ועל עדויות אישיות. המחברים מיטיבים להכיר את אוכלוסיית המחקר והם משלבים בספרם בין ידע נרחב המבוסס על הכרה זו לבין גישה מחקרית וביקורתית. שילוב כזה עומד ביסוד עבודתה של קרן קונרד אדנאואר בישראל.

קרן קונרד אדנאואר, הפעילה בישראל למעלה משלושים שנה, היא קרן גרמנית פוליטית ממלכתית. הקרן עוסקת בחינוך אזרחי מבית, בחילופי רעיונות בחו"ל ובדיאלוג בין חברות, בין תרבויות ובין דתות; כמו כן היא פועלת כמכון מחקר ברמה הלאומית והבינ-לאומית. הקרן מחויבת לשיתוף פעולה בין-לאומי זה למעלה מחצי מאה ולה שמונים נציגויות הפעילות ביותר מ-120 ארצות ברחבי העולם. במזרח התיכון ובצפון אפריקה מיוצגת קרן אדנאואר בערי בירה מרבאט לאנקרה. משרדינו בירושלים, ברמאללה ובעמאן פועלים בעבודת צוות הדוקה.

תכנית קונרד אדנאואר לשיתוף פעולה יהודי-ערבי במרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה באוניברסיטת תל אביב היא שותפתנו האקדמית הבכירה בחיזוק היחסים בין יהודים וערבים בישראל זה למעלה משני עשורים. לכן אנו שמחים להציג ספר זה, אשר שופך אור ייחודי על תהליכי השינוי המתרחשים בחברה הערבית בהשפעת ההתפתחויות הפוליטיות באזור.

אני משוכנע כי ספר זה יוסיף ידע והבנה מעמיקה יותר של הנושא ויעורר דיאלוג מחקרי פורה בין ערבים ליהודים בתוך ישראל ואף בקרב הקהילה האקדמית במדינות המערב.

ד"ר אלכסנדר ברקל
מנהל קרן קונרד אדנאואר בישראל

מילות תודה

אני מבקש להביע את תודתי לתכנית קונרד אדנאואר לשיתוף פעולה יהודי-ערבי על ההוצאה לאור של הספר. תודתי המיוחדת לד"ר אלכסנדר ברקל, ראש קרן קונרד אדנאואר בישראל, ולפרופ' עוזי רבי, ראש מרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה, על האמון שנתנו בספר ועל בחירתם לפרסמו במסגרת התכנית.

תודתי והערכתי הרבה שמורות לד"ר איתמר רדאי שאימץ את הפרויקט ועקב אחר התקדמותו גם במהלך שהייתו בחו"ל, ולמר אריק וודניצקי אשר עבר על כתב היד ביסודיות ולא חסך מאמץ כדי לקדמו. אני מבקש להודות גם לעוזרי המחקר גל ברק מהאוניברסיטה העברית בירושלים ולמיס אבו חמדה מאוניברסיטת חיפה אשר סייעו בכל אשר ביקשתי. תודה מיוחדת שמורה לפרופ' אמל ג'מאל מאוניברסיטת תל אביב אשר קרא את ההצעה הראשונית של כתב היד והעיר הערות מעשירות, מאירות ומחדדות.

ספר זה לא היה יוצא לאור ללא שיתוף הפעולה המלא מצד שותפי לפרויקט, ידידי היקר מחמד ח'לאילה, שהפגין כל העת מקצועיות, יסודיות ומסירות לפרויקט.

אנו מקווים כי הספר יתרום להעמקת העניין וההבנה בקרב הציבור בישראל בכל הקשור להווייה הייחודית של החברה הערבית בישראל לנוכח אירועי "האביב הערבי" ויסלול אפיק חדש לכיווני מחקר נוספים על אודות חברה זו.

יוסרי ח'זוראן

פרוץ האירוע המכונה "האביב הערבי" עורר בראשיתו התלהבות רבה בקרב החברה הערבית בישראל, אף שבלטו בהיעדרם הסוגיה הפלסטינית והמאבק נגד ישראל. לא זו בלבד, אלא שבהתקוממויות העממיות בלטו בהיעדרן האידאולוגיות ככלל; אפשר לקבוע בוודאות כי עמי ערב יצאו בהמוניהם נגד כל האידאולוגיות שהבטיחו מהפכנות, רפורמה, שוויון ורווחה כלכלית, אותן אידאולוגיות אשר העלו לשלטון משטרים טוטליטריים מדכאים ומושחתים שהתנהלו תוך שילוב של טוטליטריות רעיונית-פוליטית ושל שחיתות ממוסדת.

ההתלהבות והציפייה לדמוקרטיזציה שעורר "האביב הערבי" בחברה הערבית בישראל הלכו ודעכו לאחר התערבות ברית נאט"ו בלוב, אך ההתקוממות בסוריה היא אשר פילגה אותה באופן חסר תקדים. הפילוג הלך והעמיק ככל שההתקוממות הידרדרה לפסים אלימים וככל שהלכה המלחמה בסוריה והחרیפה ועימה נחשפה מידת השבריריות של מרקם החברה הערבית ולא רק שבריריותו של מרקם המדינה הערבית.

הספר שלפנינו מבקש לבחון את השפעתן של ההתקוממויות העממיות על החברה הערבית בישראל על מכלול מרכיביה הפוליטיים והדתיים. השפעה זו נבחנת מזוויות שונות; המחקר מתמקד בעיקר בתקופה שלאחר פרוץ ההתקוממות בסוריה, וזאת משני טעמים: ראשית, השתלשלות האירועים בסוריה הביאה לידי בלימת הגל המהפכני במרחב הערבי; שנית, אותה התקוממות סימנה את קריסתו של המודל הפלורליסטי של החברה הערבית במזרח התיכון. מטבע הדברים, הדיון נסב על הקשר שהתפתח בין החברה הערבית לבין המרחב הערבי, תוך התמקדות בפרק של "האביב הערבי" בסוריה, שהרי ההתקוממות במדינה זו היא ההתפתחות המשמעותית ביותר בשרשרת המאורעות של "האביב הערבי". יתר על כן, השפעתה של התקוממות זו ניכרת בעיצוב עמדותיה של החברה הערבית כלפי "האביב הערבי" ובדפוסי התנהגותה.

סביר להניח כי החברה הערבית בישראל הושפעה מההתקוממות בסוריה לא רק בשל בלימת הגל המהפכני במדינה זו אלא גם בשל הקרבה הגאוגרפית אליה ובשל האינטגרציה התרבותית וההטרונגויות הדתית האופייניות לסוריה ואשר אופייניות גם לחברה הערבית בישראל. האירועים בסוריה שיקפו מבחינתה של החברה הערבית מיקרו־קוסמוס של "האביב הערבי" בכללותו. האנרכיה, האנדרלמוסיה וההתפרקות נתפסו כמעין התפרקות של המרחב הערבי כולו. אין ספק כי המאורעות בסוריה עמדו ביסוד ההשפעה של "האביב הערבי" בכללותו על החברה הערבית בישראל והם תופסים מקום מרכזי בניתוח השפעה זו עליה. שלא כגישה הרווחת האופיינית למחקרים רבים על החברה הערבית בישראל ואשר מתמקדים אך ורק ביחסי המיעוט הערבי עם המדינה, מחקר זה מציע זווית ראייה חדשה בכואו לבחון כיצד השפיעו אי־היציבות והתפרקות המרחב הערבי הן על הדינמיקה הפנימית של החברה הערבית והן על יחסה למדינה. ההיגיון ההיסטורי המכונן של האירוע המכונה "האביב הערבי" גורס כי התפרקות הסדר הקיים באה לידי ביטוי בשלושה מישורים: התפיסתי, החברתי והפוליטי. מגמת ההתפרקות הגיעה לשיאה עם פרוץ ההתקוממות בסוריה ועם התמוטטות המודל הפלורליסטי של החברה הערבית במזרח התיכון. לפיכך מחקר זה מבקש לטעון כי מגמת ההתפרקות הולידה מגמות סותרות בחברה הערבית בישראל: מחד גיסא היא העמיקה את המשבר בשיח הלאומי בקרב החברה הערבית בישראל והעצימה את השיח האזרחי כאנטי־תזה לשיח של המדינה היהודית, אך מאידך גיסא היא העניקה לגיטימציה ציבורית למסגרות ולזהויות תת־לאומיות ואף העצימה אותן.

הדיון מתמקד בשתי סוגיות עיקריות: הדיאלקטיקה של גורמים שונים, פנימיים מול חיצוניים, ודפוסי ההתנהגות והמגמות שהתפתחו בציבור הערבי לאחר פרוץ הגל המהפכני. ההיסטוריה הפוליטית של המיעוט הערבי בישראל מלמדת כי התמורות באזור עוררו הדים רבי־עוצמה בחברה הערבית הן במישור ההתנהגותי והן במישור התפיסתי. תנועת האדמה, יום האדמה, עלייתה של התנועה האסלאמית ועוד הן רק דוגמאות אשר ממחישות את הדיאלקטיקה האמורה. בנוסף בוחן מחקר זה את השיח הפוליטי של המפלגות האידאולוגיות בחברה

הערבית ועומד על מאפייניו. בין השאר נבחנת השאלה כיצד מפלגות אלה מתמודדות עם הרעיון של קריסת החברה הערבית הפלורליסטית ועם האתגר של התעוררות האסלאם הג'האדיסטי, בעיקר לאחר פרוץ ההתקוממות בסוריה. מבחינות מסוימות, ההתקוממות הערבית העצימו את שיח האזרחות השוויונית, אולם באותה מידה הן גם העמיקו את תחושות הבלבול ואת האכזבה מהמרחב הערבי.

המחקר דן בהשפעתן של ההתקוממות העממיות בעיקר על בני הדור הצעיר בחברה הערבית בישראל ובניסיונותיהם של בני דור זה להציג חלופות למסגרות הפוליטיות הקיימות. כמו כן המחקר מתחקה אחר מגמות ההתארגנות שרווחו בקרב הצעירים הערבים בהשראת ההתקוממות ומציע הסברים מדוע לא ידעו ניסיונות אלה הצלחה אף שקמו לשם כך ארגונים בעשרות יישובים ערביים.¹ עוד דן המחקר בקצרה בהשפעה הג'האדיסטית של ההתקוממות העממיות על קבוצות מיעוט בחברה הערבית כגון הדרוזים ובני העדות הנוצריות, אם כי דיון נרחב בסוגיה זו הוא מעבר ליריעה של מחקר זה.

בספר חמישה פרקים: בפרק הראשון מובאת סקירה כללית של ההתקוממות העממיות תוך התמקדות בהיגיון ההיסטורי המכונן שלהן – דהיינו דה-לגיטימציה של האידאולוגיות הקיימות והעמקת מגמת ההתפרקות במרחב הערבי. הפרק השני דן בקשרי הגומלין בין המיעוט הערבי בישראל לבין המרחב הערבי ובהשפעתם על דפוסי ההתנהגות ועל המגמות שהתפתחו בציבור הערבי לאחר פרוץ גל ההתקוממות. הפרק השלישי עוסק בשיח הפוליטי של המפלגות האידאולוגיות ושל קהל המשכילים בחברה הערבית. המיליטריזציה של ההתקוממות בסוריה ופרוץ המלחמה זרעו מבוכה של ממש בציבור הערבי בישראל ופילגו אותו לשני מחנות מנוגדים: האחד מזדהה עם המשטר ורואה את המורדים כקושרי קשר החותרים להפלת המדינה הפלורליסטית האחרונה שבה המשטר תומך בהתנגדות לישראל, והשני רואה בשלטון הסורי משטר טוטליטרי עדתי הטובח בבני עמו. הפרק הרביעי דן בתנועות המחאה של בני הדור הצעיר בחברה הערבית, ומציע להשיב על השאלה מדוע לא הצליחו בני דור זה לכוון מחאה

1. מחקר חלוצי על תנועות אלה יצא לאור בשנת 2016 מטעם מרכז מסאראת שבראמאללה.

של ממש או להציג דגמים חדשים של פוליטיקה חלופית. הפרק החמישי והאחרון, עוסק בהתעצמות השיח האזרחי בחברה הערבית בישראל ובהשפעות של "האביב הערבי" על תת-קבוצות בה. עד למועד כתיבת שורות אלה, שבע שנים לאחר פרוץ גל ההתקוממויות, לא התפרסם מחקר מקיף ומעמיק על השפעותיהן של ההתקוממויות העממיות על החברה הערבית בישראל. במובן זה הספר מציע מחקר חלוצי הבא למלא את החסר ולדון בנושא מזוויות ראייה שונות. המחקר מבוסס במידה רבה על עיבוד נתונים של סקר מייצג אשר נערך בחודש מאי 2016 ושל סקרים נוספים שערכו גורמים אחרים, וכן על ניתוח השיח הפוליטי הרווח בחברה הערבית מאז פרוץ המהפכה בתוניסיה. גם בהיקף המחקר יש משום חידוש, שהרי המחקר אינו עוסק במגמות הפוליטיות הכלליות בציבור הערבי אלא מנסה לפרק את התמונה הכוללת למרכיבים ולהצביע על הדיאלקטיקה שהתפתחה בין המגמות הכלליות במרחב לבין המגמות בחברה הערבית בישראל, בייחוד בכל הקשור לשיח הפוליטי, למשברי הזהות ולעמדות כלפי המדינה. התפרקות המרחב והשפעתה על החברה הערבית מרתיעות רבים מלדון בנושא, ולפיכך המחקר שלפנינו פורץ דרך ומציג גישה ביקורתית כלפי המגמות המנוגדות שהתפתחו בחברה הערבית מאז פרוץ ההתקוממויות.

ההתקוממות העממיות: סקירה כללית

הקדמה

מקובל לחלק את ההיסטוריה הפוליטית של המזרח התיכון הערבי מאז קריסת האימפריה העות'מאנית לארבע תקופות מכוונות. קריסתה של אימפריה זו בעקבות מלחמת העולם הראשונה סימנה את תחילתו של שלב מכונן בתולדות המזרח התיכון הערבי, שלב הנשען על שלושה צירים מרכזיים: השליטה הקולוניאלית של מעצמות המערב המסורתיות, כינון המדינות החדשות במזרח התיכון והתגבשות הסדר הפוליטי-הליברלי, כהגדרתו של ההיסטוריון אלברט חוראני.² שלב זה של הדמוקרטיה הפרלמנטרית-הליברלית שנשלטה בידי אליטה של בעלי קרקעות הגיע לקיצו לאחר תבוסת צבאות ערב במלחמת 1948 ועם הקמתה של מדינת ישראל. אירוע זה סימן את תחילתה של תקופה שניתן לכנותה "העידן המהפכני במרחב הערבי". עוד לפני סיומה הרשמי של המלחמה התחוללה בסוריה ההפיכה הצבאית הראשונה וקצינים ממורמרים החלו להתאגד בארגונים מחתרתיים והובילו הפיכות צבאיות ששמו קץ למשטרים הפרלמנטריים בסוריה, במצרים, בעיראק ועוד. מחקר היסודי של אליעזר בארי שופך אור על תקופה זו, ואכן ניתן לומר שמדובר בעידן המשטרים המהפכניים ששאפו לכונן משטרים סוציאליסטיים-חילוניים השואבים את הלגיטימציה המוסרית והרעיונית לקיומם מהאידאולוגיה הפאן-ערבית בגרסתה המהפכנית, אם נאצריסטית ואם בעת'יסטית.³ ניסיון שאפתני זה ביקש

2. אלברט חוראני (1913-1993), היסטוריון יליד בריטניה, בנם של מהגרים מלבנון. עסק בחקר המזרח התיכון, בתחייה הערבית במאה ה-19 ובפתיחתו של העולם הערבי לתרבות המערב המודרנית.

3. בארי, 1966.

לכונן כלכלות סוציאליסטיות וליצור את "האדם הערבי החדש", כמאמר הסיסמה שהייתה שגורה באותם ימים. השאיפה נחלה תבוסה מחפירה, והיא באה לידי ביטוי ישיר בתבוסתם של צבאות ערב בשנת 1967, במלחמת ששת הימים.

מלחמת ששת הימים נתפסה בעיני רבים כקץ עידן הערביות המהפכנית שבנתה ארמונות של חלומות וכתחילתו של עידן התמסדות המדינה הטריטוריאלית. מתחילתו היה תהליך זה מלווה בעלייתו של האסלאם הפוליטי במזרח התיכון כחלופה פוליטית ואידאולוגית לערביות המהפכנית. במובן זה ניתן לראות במהפכות העממיות שפרצו בחמש ארצות ערביות בצפון אפריקה ובמזרח התיכון כמסמנות את תחילתו של עידן חדש שהיה עתיד לשנות את פניו של האזור. אמנם האפיון המרכזי של האירוע המכונה "האביב הערבי" הוא התפרקות סמכותה של המדינה והתפוררותה, אולם מוקדם מדי לקבוע כיצד ייראו פניה של המציאות המוגמרת שעתיד אירוע זה לעצב.

המאפיין הבולט ביותר של המהפכות שפרצו מאז 2011 הוא היותן מהפכות עממיות, נטולות כל אידאולוגיה מוגדרת. שלא כהפיכות הצבאיות של שנות החמישים ושלא כמהפכה האסלאמית באיראן, מהפכות אלה היו נטולות כל היבט רעיוני או אידאולוגי מסוים; נהפוך הוא – הן יצאו במידה רבה נגד משטרים שביססו את הלגיטימציה הפוליטית לקיומם על המורשת הפוליטית, החברתית, הכלכלית והחינוכית שנוסדה והתגבשה במהלך שנות החמישים והשישים של המאה העשרים. לשון אחר, אלה היו מהפכות עממיות-אותנטיות שיצאו נגד תפיסת הנתינות שמיסדו משטרים טוטליטריים, שקודם לכן ניסו לכפות על ההמונים אידאולוגיות מעצבות תודעה.

"האביב הערבי" כאירוע מכונן

אירועי "האביב הערבי" החלו בסוף שנת 2010. צעיר מובטל, בן תוניסיה, ששמו מחמד בועזיזי, הצית את עצמו למוות לאחר שהשלטונות לא התירו לו להמשיך ולהפעיל את הדוכן לממכר ירקות ששימש לפרנסתו. מותו הצית גל מהומות בתוניסיה, ובעקבותיו עזב הנשיא זין אל-עאבדין בן עלי את ארמון המלוכה ב-14 בינואר 2011 והשלטון עבר לידי מחמד אל-ע'נושי. המהומות בתוניסיה עוררו מחאה

במצרים לאחר שצעיר מצרי, ח'אלד סעיד, הוכה למוות ב־26 ביוני 2010 בידי כוחות הביטחון. כעבור חצי שנה, ב־25 בינואר 2011, פרץ במצרים גל מהומות וב־11 בפברואר 2011 הופל שלטונו של חוסני מובארק. את ההפגנות בלוב חולל מעצרו של עורך דין, בסוריה פרצו המהומות בעקבות מעצרו של נערים בעיירה דרעא לאחר שריססו כתובות קיר נגד השלטון, ובתימן היה זה מעצרה של פעילת זכויות אדם ועיתונאית. בספרם "הגל השלישי" עמדו אלי פודה ואון וינקלר על הסימבוליות של אירועים אלה ועל זיקתם לפרוץ "האביב הערבי", כפי שנראה בהמשך.⁴

כל אחד מן המשטרים הערביים הגיב בדרך שונה לאתגרים החדשים אשר ניצבו לפניו. יש שבחרו להפעיל אגרוף ברזל נגד המפגינים ולדכא באלימות את המהומות (סוריה, לוב, תימן), ויש שבחרו לנסות ולהרגיע את המפגינים או למנוע תסיסה באמצעות ביצוע רפורמות שונות בחוקה, מתן הטבות לאזרחים או שינוי בהרכב הממשלה (בחריין, מרוקו, אלג'יריה, ירדן).

הממלכות הערביות של חצי האי הערבי הושפעו גם הן מגלי ההדף של "האביב הערבי". בבחריין החלו להתחולל הפגנות והן התרכזו בכיכר הפנינה שבמנאמה הבירה. בהפגנות אלה בלטה האוכלוסייה השיעית הגדולה של המדינה שנשלטה בידי משפחת מלוכה סונית. הסעודים חששו מפני זליגת ההתמרדות לאוכלוסייה השיעית במחוזות הנפט שבמזרח המדינה, ולכן חשו לעזרת בית המלוכה הבחרייני כשנתבקשו לעשות זאת ושלחו כוחות צבא. כוחות אלה עזרו לשלטונות בחריין לדכא את ההפגנות בדרכים אלימות. מלך בחריין אף הורה להרוס את כיכר הפנינה כדי למנוע מהמפגינים לשוב ולהיאסף בה. בעמאן ובכווית התרחשו הפגנות בעיקר סביב נושאים כלכליים, ובתי המלוכה נאלצו להוציא ממון רב כדי להרגיע את המפגינים ולתמוך במצב הכלכלי של האזרחים במדינותיהם וכך למגר את המשך ההתנגדות כלפי משטריהם.

האופטימיות שנסך "האביב הערבי" נבלמה בסוריה, בתימן ובלוב. בשתי המדינות האחרונות מתנהלות מלחמות אזרחים לאחר שמעמר קד'אפי ועלי עבדאללה צאלח הודחו והשלטון עבר לידיים אחרות.

4. פודה ווינקלר, 2011, עמ' 26.

המלחמות הללו בין המשטר לבין ארגוני האופוזיציה מתנהלות זה שש שנים (בעת כתיבת שורות אלה). המשטר הסורי מנהל מלחמה נגד שורה של גורמים, חלקם בעלי אוריינטציה סורית וחלקם בעלי אוריינטציה דתית על כל גווניה. שלוש המדינות הללו הן הפנים האופטימיות פחות של "האביב הערבי". על אף זאת, חמיד דבאשי מאוניברסיטת קולומביה מציג פרשנות חדשנית מזווית ראייה שונה מזו של כל קודמיו. לדעתו, "האביב הערבי" קשור במורשת הקולוניאלית של המערב באזור, והתפרצותו מסמנת את קץ העידן הפוסט-קולוניאלי שהיה המשך טבעי של העידן הקולוניאלי. דבאשי קושר את "האביב הערבי" למהפכה הירוקה שהתחוללה באיראן ב-2009, משום שבשני האירועים יצא ההמון נגד העריצות והעושק.⁵

חלק מהספרות מתמקד בהיבטים הגאופוליטיים והאזוריים שנקשרו ב"אביב הערבי", למשל בתורכיה ובאיראן. תורכיה ראתה באביב הערבי הזדמנות היסטורית להעמיק את השפעתה באזור, בייחוד בסוריה ובמצרים, על רקע הצטיירותה כמודל חיקוי בעיניהן של התנועות האסלאמיסטיות. מאז עליית קרנו של ארדואן מנסה תורכיה לקדם את עצמה כמודל פוליטי אינטגרטיבי, אשר משלב בין המודל השלטוני הדמוקרטי לבין כלכלה מתחזקת ואידאולוגיה אסלאמיסטית. תורכיה העניקה תמיכה בלתי מסויגת לתהליך הדמוקרטי שהתפתח בתוניסיה ובמצרים ולהתקוממות העממית בסוריה לאחר שנים של יחסים ידידותיים עם משטר הבעת', וזאת מתוך הנחה מוצקה כי דמוקרטיזציה בעקבות "האביב הערבי" תביא לידי עלייתם של משטרים אסלאמיסטיים לשלטון, העתידים להיות במובן זה או אחר תחת חסותה של תורכיה.⁶ ספק אם ההתקוממות העממית נגד משטר הבעת' בסוריה הייתה מתפתחת למלחמה מתמשכת אלמלא התמיכה הבלתי-מסויגת שהעניקה תורכיה לארגוני המורדים, גם לאלה הג'האדיסטים, שהרי מרבית הלוחמים הזרים זרמו לסוריה דרך הגבול עם תורכיה. יתר על כן, תורכיה העניקה סיוע צבאי רב לארגוני המורדים וחסות מדינית לגורמי האופוזיציה בסוריה.⁷

5. Dabashi, 2012.

6. Fuller, 2014, עמ' III. ראו גם: עג'מי, 2013, עמ' 95-96.

7. רבי, 2016, עמ' 202-203.

תהליך נוסף שהחריף בעקבות "האביב הערבי" הוא המאבק בין ערב הסעודית לבין איראן. עוזי רבי קושר מאבק זה למאבק ההיסטורי והתאולוגי בין הסונה לבין השיעה. לדבריו, נקודת המפנה ההיסטורית במאבק הסוני-שיעי נעוצה במהפכה האסלאמית באיראן והיא אשר הביאה לידי התעוררות השיעים. המהפכה יצרה שיח פוליטי ודתי שיעי שנחשב בעיני המונרכיות הערביות של המפרץ הפרסי לאיום ממשי על יציבותן הפנימית ועל לכידותן הפוליטית של מדינותיהן.⁸ רבי רואה בפלישת האמריקנים לעיראק ובכינונו של משטר חדש של ההגמוניה השיעית נקודת מפנה נוספת ביחסים בין הסונים לשיעים, משום שבכך הופר האיזון שהיה קיים זה עשרות שנים בין שני הצדדים. לראשונה בתולדות המזרח התיכון הערבי ניצבה בראש מדינה ערבית מנהיגות פוליטית שיעית.⁹ גם מלחמת לבנון השנייה נתפסת כתפנית שמשמעה הסלמת היחסים בין הסונים לשיעים ובין איראן לערב הסעודית. פרוץ "האביב הערבי" הוא זרו אשר "חידד את המאבק בין שתי המסורות הדתיות הגדולות באסלאם והעצים את מאבק הדמים בין הסונה לשיעה".¹⁰

ההתגושות בין ערב הסעודית לבין איראן ניכרת בשתי זירות מרכזיות: בחריין וסוריה. פרוץ ההתקוממות העממית בבחריין העניק להתקוממות גוון דתי-כיתתי ונתפס בעיני ערב הסעודית כניסיון של איראן להרחיב את השפעתה באזור בשמה של התקוממות עממית. תגובתה של ערב הסעודית שיקפה נאמנה את עומק החששות הללו: הממלכה מיהרה לשגר כוחות צבא כדי לדכא את ההתקוממות העממית בבחריין ולהעניק גיבוי למשפחת המלוכה שם.¹¹ תגובתה של ערב הסעודית להתקוממות העממית שפרצה בסוריה נקבעה לפי אותו היגיון אסטרטגי של בלימת איראן והחלשת השפעתה באזור. ערב הסעודית וקטר התגייסו בכל עוצמתן הפיננסית, הפוליטית והתקשורתית וניצבו לצד האופוזיציה בסוריה מתוך שאיפה שנפילת משטר הבעת' בסוריה

8. שם, עמ' 81-82.

9. שם, עמ' 90.

10. שם, עמ' 95.

11. שם, עמ' 97-98.

ועלייתו של משטר אסלאמיסטי כזה או אחר יחלישו את החוליה החשובה ביותר בציר הפרואיראני באזור.¹² היו שראו במלחמה המתחוללת בסוריה מלחמת אזרחים עדתית. לדידם, המלחמה הלכה ולבשה צביון עדתי והעדתיות איימה "על המארג העדין שבו נשזרו יחדיו בני עדות ודתות שחיו זה לצד זה במרחב הסורי בהרמוניה ובדו־קיום זה מאות שנים", ועל כן "אין ספק כי המהפכה פוגגה את אותו מקסם־שווא שהטעה לחשוב שסוריה היא 'מדינת כל עדותיה'".¹³ הפרשנות הרואה את המלחמה המתחוללת בסוריה כמלחמה עדתית ולא מעבר לכך אינה עומדת במבחן המציאות: אמנם העדתיות היא מרכיב חשוב במשבר בסוריה, אולם יש להבחין בין המאבק המדיני־האסטרטגי בין ערב הסעודית ואיראן לבין השימוש בטקסט הדתי, התיאולוגי וההיסטורי של האסלאם ככלי במאבק זה. שתי סוגיות נוספות נידונו בספרות העוסקת באביב הערבי: האחת היא עמדתה של ארצות־הברית כלפי "האביב הערבי" והשנייה היא ההשפעות של "האביב הערבי" על המיעוטים האתניים והדתיים במזרח התיכון. ניתוח מדיניותה של ארצות־הברית – המעצמה הדומיננטית ביותר במזרח התיכון הערבי – חורג מהיריעה של פרק זה, אך עם זאת ראוי להציג תובנות מרכזיות הקשורות למדיניות שנקטה ארצות־הברית בעידן הנשיא אובמה. כגורמים אחרים, גם ארצות־הברית הופתעה נוכח פרוץ "האביב הערבי". אף על פי כן מיהר ממשלו של הנשיא אובמה לתמוך בהתקוממויות העממיות בתוניסיה, במצרים ובלוב, מתוך שאיפה כי בעקבותיהן ייכון בהן משטר דמוקרטי. מרק לינץ', שאינו חוסך ביקורת מהמדיניות של ממשל אובמה, משוכנע כי נשיא ארצות־הברית התמיד בתמיכתו בשינוי הדמוקרטי גם לאחר עלייתם של האסלאמיסטים לשלטון בתוניסיה ובמצרים.¹⁴ היו שראו את תמיכתה של ארצות־הברית בתהליך השינוי הדמוקרטי כחלק מניסיונה לשקם את מעמדה האסטרטגי ולחזק את ההגמוניה שלה באזור לאחר נסיגתה מעיראק בשנת 2011, וסברו כי היא ניסתה

12. זיסר, 2014, עמ' 131-132.

13. שם, עמ' 217.

14. Lynch, 2012.

לפתח ערוצי תקשורת עם האסלאמיסטים במדינות אלה באמצעות בעלת בריתה קטר.¹⁵

פרוץ ההתקוממות העממית בסוריה העמיד את ארצות-הברית בפני אתגר כבד יותר, משום שממשל אובמה רצה בהפלתו של משטר הבעת' ופעל במלוא כוחו בזירה הדיפלומטית כדי לבודדו. בה בעת לא רצתה ארצות-הברית של אובמה להסתבך במלחמה אזורית נוספת לאחר התבוסה שנחלה באפגניסטן ובעיראק, מה גם שעלייתם של הארגונים הג'האדיסטיים בעיראק ובסוריה עוררה חשש כבד בארצות-הברית מפני החלופות המסתמנות למשטר הבעת'. אין כל גוזמה באמירה כי העלייה המיליטנטית של הארגונים הג'האדיסטיים סימנה תפנית ביחסה של ארצות-הברית כלפי "האביב הערבי".

ההתקוממויות העממיות הולידו מציאות חדשה מבחינתם של המיעוטים במזרח התיכון הערבי ולא הייתה בה בשורה בעבורם. עם קריסת מערכות השלטון במדינות כמו מצרים, עיראק וסוריה הפכו המיעוטים לטרף קל של הארגונים הג'האדיסטיים ושל האנרכיה שנלוותה להתקוממויות. רבבות נוצרים החלו לעזוב ארצות אלה, אך הטרגדיה הגדולה ביותר הייתה נחלתו של המיעוט היזידי בצפון עיראק; אנשיו נפלו קורבן למעשי טבח המוניים, לעבדות ולהתאסלמות בכפייה. גם מיעוטים הטרודוקסים כגון העלווים והדרוזים בסוריה חשו כי קיומם נתון בסכנה נוכח עלייתם של הארגונים הג'האדיסטיים.¹⁶ אף שההיסטוריה הארוכה של האסלאם מראה כי משטרים אסלאמיים לא נקטו דיכוי או רדיפה של מיעוטים, עלייתם של הארגונים הג'האדיסטיים לשלטון בדרך אלימה הבהירה לבני המיעוטים בפעם הראשונה זה עשרות שנים, כי קיומם אינו בגדר דבר מובן מאליו. התברר להם כי אף שהם חלק בלתי-נפרד מהפסיפס החברתי והתרבותי של המזרח התיכון, "האביב הערבי" ערער במידה רבה על עצם הלגיטימציה של קיומם.¹⁷

15. Achcar, 2013, עמ' 195-196.

16. רבי, 2016, עמ' 129-136.

17. בשארה, 2015.

מדוע פרצו ההתקוממויות העממיות בעולם הערבי?

ספרות המחקר העוסקת באירועי "האביב הערבי" בוחנת את הסיבות לפרוץ האירועים ולהצלחתן של ההתקוממויות או של כישלונן משתי נקודות מבט: מצד אחד המחקר עוסק בשאלה מדוע החלו האירועים ומה היה הזרז להתפשטותם ברחבי העולם הערבי, ומנגד שואל המחקר מדוע הצליחו לשרוד חלק מן המשטרים במדינות שחוו גלי התקוממות ואילו אחרים נפלו.

פודה ווינקלר מציעים לחלק את המדינות הערביות לשלוש קבוצות: הראשונה היא קבוצת המדינות שבהן גרמה ההתקוממות העממית להתמוטטות השלטון, למלחמת אזרחים או לשינויים פוליטיים נרחבים. בקבוצה זו נכללות תוניסיה, לוב, מצרים, סוריה, תימן ובחריין. הקבוצה השנייה היא קבוצת המדינות שהושפעו מאירועי "האביב הערבי" אך המשטר בהן פעל לייצוב המצב הפוליטי ומנע מהפכה. בקבוצה זו נכללות ירדן, מרוקו, ערב הסעודית, כווית ועמאן. הקבוצה השלישית היא קבוצת המדינות שהשפעת "האביב הערבי" בהן מעטה. בקבוצה זו בולטות עיראק, אלג'יריה, לבנון, הרשות הפלסטינית וסודאן. פודה ווינקלר סבורים כי אירועי "האביב הערבי" לא היו בעלי השפעה של ממש במדינות אלה מאחר שבעבר התרחשה בהן מלחמת אזרחים או עימות אלים. אירועים אלה הותירו את חותמם על החברה ומנעו ממנה להתנגד לשלטון ולחזור למאבק הדמים.¹⁸

חוקרים אחדים העלו את הסברה כי מקור אירועי "האביב הערבי" נעוץ בסיבות כלכליות-חברתיות. וינקלר גורס כי התפוררות "האמנה החברתית" במשטרים הערביים שימשה רקע למשבר בין ההנהגה לבין ההמונים. "האמנה החברתית" שנוצרה במשטרים שאינם מתבססים על משק נפט היא ההסכמה של הציבור להדרתו מהשלטון ומקבלת ההחלטות במדינה בתמורה לקבלת משרות במגזר הציבורי, לסבסוד גבוה של מוצרי יסוד ולסבסוד שירותים חברתיים כגון חינוך ושירותי בריאות.

סגנון השלטון של מדינות "האמנה החברתית" נוצר בשנת החמישים והשישים של המאה העשרים ונדרשה תמיכה בין-לאומית ובין-ערבית

18. פודה ווינקלר, עמ' 28.

רבה כדי לקיימו. הגדלת הוצאות הממשלה הצריכה מקורות מימון שלא היו בידי המדינות אשר אינן מבוססות על משק נפט. מימון זה בא מרווחיהם של משקי הנפט הערביים, והם שמימנו את אורח החיים של אזרחיהן של מדינות "האמנה החברתית". בה בעת קלטו שוקי העבודה של מדינות משקי הנפט עובדים זרים רבים ממדינות ערב וכך הקלו על שוקי העבודה במדינות שמהם באו עובדים אלה. שכרם של העובדים הערבים הזרים זרם חזרה למדינות מוצאם וסייע לחזק את כלכלותיהן בכלל ולשפר את מצבן הכלכלי של משפחותיהם בפרט. תהליך זה הסתיים באמצע שנות השמונים, כאשר בא לקיצו "עשור הנפט" (1973-1982) והתמיכה הכלכלית של משקי הנפט הערביים צומצמה. משקי הנפט "גילו" את הפועלים מהודו וממזרח אסיה ועובדים זרים אסיאתים תפסו את מקומם של העובדים הזרים הערבים. אף שמצבן הכלכלי של המדינות שאינן מבוססות על משק נפט הורע והחלה להתעורר תנועת התנגדות לשלטונותיהן, המחאה לא הוצעה בעיקר בשל אירועים פוליטיים אשר הכניסו לקופות המדינות כספי סיוע ממקורות אחרים, למשל בעקבות הסכם השלום בין ירדן לבין ישראל, הקואליציה נגד עיראק במלחמת המפרץ הראשונה והסכם "נפט תמורת מזון" שנחתם בין עיראק והאו"ם.

במקביל לתהליכים שפורטו לעיל נאלצו המדינות שאינן מבוססות על משק נפט לפתוח בהפרטה של המגזר הציבורי, לאפשר השקעות מחו"ל ולצמצם את הסובסידיות לאזרחים. תהליכים אלה תרמו לצמיחתן הכלכלית, אך לא עלה בידן לספק פתרון למספר הרב של מחפשי העבודה. למרות השיפור במצבן הכלכלי של מדינות אלה, הלכה האבטלה והתרחבה. יתר על כן, החינוך וההשכלה לא יכלו להבטיח את שיפור המצב הכלכלי בעתיד בשל הרמה הנמוכה של הלימודים במוסדות להשכלה גבוהה במדינות ערב; לפיכך נאלצו צעירים רבים לחפש את עתידם במשרות בלתי-פורמליות וזמניות. תהליכי ההפרטה אף הביאו לידי השתלטות של מקורבים לשלטון על נכסים ולהתרחבות השחיתות.

כל הסיבות הללו מנעו מצמיחתם הכלכלית של המשקים הערבים לחלחל מטה אל כלל שכבות האוכלוסייה וכך הופרה "האמנה החברתית". אירועי "האביב הערבי" בסוף התהליך פרצו עם עליית

מחירי הנפט, שגררה עלייה במחיריהם של מוצרי היסוד ושל מוצרי האנרגיה והביאה לידי קיצן של הסכמות "האמנה החברתית"¹⁹. ז'ילבר אשקר דן במרכיב הכלכלי-חברתי של "האביב הערבי" וגורס כי הסיבה המרכזית לאירועים הקשורים בו היא תהליכי ההפרטה של המגזר הציבורי שביצעו המדינות השונות בשנות השבעים של המאה העשרים. במסגרת ההפרטה השתלטו אנשי האליטות על חברות ציבוריות ונוצרה מערכת מושחתת של קידום מקורבים שממנה נהנתה רק שכבה קטנה ולא האזרח הפשוט. המערכת הפוליטית קישרה בין משפחת השליט לבין קבוצות שונות בעלות אינטרסים כלכליים במבנה שניתן לכנותו ג'מלוּפִּיָה – שילוב של שני המונחים ג'מְהוּרִיָה (רפובליקה) ומְלֻפִּיָה (מלוכה). תרמה את חלקה גם האבטלה הנרחבת בכל חלקי החברה – נשים, צעירים ומשכילים.

אשקר מטעים כי שכבת הצעירים המשכילים שהתפתחה בארצות ערב נקלעה למבוי סתום ונאלצה לנסות ולהגר למדינות אחרות כדי למצוא תעסוקה. בה בעת נפגעו השכבות החלשות יותר מצמצום מערכת הרווחה שהייתה נהוגה במדינות ערב. על הגורם הכלכלי-חברתי מוסיף אשקר עוד גורם: כיבוש עיראק בידי ארצות-הברית ותהליך "הפצת הדמוקרטיה" של ממשל בוש ערערו את היציבות באזור ולכן החלו להישמע קולות של אי-שביעות רצון מצד גורמי אופוזיציה שהיו מדוכאים לפני התערבותה של ארצות-הברית. כוונת הטלוויזיה הלוויינית אל-ג'זירה תמכו בקולות אלה והשידור הלווייני השמיע קולות שונים מרחבי העולם הערבי שייצגו לעיתים עמדות נגד השלטונות. אשקר טוען כי אירועי "האביב הערבי" לא באו מתוך ריק – בעשור שקדם להן הייתה החברה האזרחית בתוניסיה ובמצרים טרודה בתנאי ההעסקה של השכירים ושל מעמד הפועלים, ואירועים אלה מבטאים את ההמשך לכך. אשקר גורס כי תאוריית "ההתפתחות המשולבת" (combined development) עשויה להסביר את האלימות הגואה באירועי "האביב הערבי" – שילוב של מבנה מדינתי מסורתי הנשען על שבטים, על מגזרים ועל נאמנות של אזורים

19. וינקלר, 2017.

שבהם ריבוד אזרחי מודרני. כל אלה חוללו התנגשויות בין המשטרים לכין האזרחים הפשוטים.²⁰

מארק האס ודייוויד לש גורסים כי היווצרותה של שכבת צעירים גדולה היא המקור לאירועי "האביב הערבי". לטענתם, התפלגות הגילים בחלק ממדינות ערב הייתה בלתי מאוזנת והחברות הערביות הכילו צעירים רבים מכפי שיכלו להכיל. האס ולש מסתמכים על הנתון שלפיו כשליש מהאוכלוסייה במדינות ערב משתייכת לטווח הגילים שבין 10 שנים ל-24 שנים, מספרים המעידים לדעתם על חוסר איזון בחברה. הם מסתמכים על מחקרי עבר, שבהם נמצא מתאם חיובי בין גודלה של שכבת הצעירים באוכלוסייה לבין לחץ בזירות הפוליטית והחברתית, וכן על העובדה כי במדינות שבהן גדול שיעורם של הצעירים באוכלוסייה התחוללו ההפגנות הנרחבות ביותר. לפיכך הם מסיקים כי התפלגות הגילים באוכלוסייה היא הגורם המרכזי לאירועי "האביב הערבי". אי-שביעות הרצון מהמשל המושחת בשילוב שיעור אבטלה גבוה, יוקר המחיה, התעלמות מזכויות אזרח בסיסיות ותחושה כללית כי המצב לא ישתפר מאליו אלא נדרשת התערבות פעילה לכך – כל אלה עוררו תסיסה רבה בציבור הצעירים. גלי ההדף של המשבר הכלכלי העולמי ב-2008 היו רק בבחינת הקש ששבר את גב הגמל – וכך יצא אותו ציבור ממורמר לרחובות והפגין נגד השלטון.²¹

ג'יימס גלווין מונה ארבעה גורמים עיקריים לפרוץ "האביב הערבי": (א) אימוץ מדיניות נאו-ליברלית מצד הממשלים הערבים לאורך שנות השבעים, לאחר לחץ מתמשך מצד ארצות-הברית ומצד בנקים בין-לאומיים. המדיניות החדשה ערערה את מערכת היחסים שנוצרה לאחר מלחמת העולם השנייה בין השלטון לבין נתיניו, שבה המדינה מספקת לאזרחים רשת רווחה בתמורה להימנעותם מהשתתפות בזירה הפוליטית. אי-שביעות רצונו של הציבור ממדיניות זו נבעה משני חששות: החשש להתפרקות מדיניות הרווחה שהייתה נהוגה בעולם הערבי, והחשש ממכירת נכסי המדינה לידיים פרטיות, מכירה שמשמעה אבדן מקום העבודה בגופים ממשלתיים שבעבר הובטח

20. Achcar, 2013, עמ' 5, 11-16, 42-43, 63, 91-93, 128.

21. Haas & Lesch, 2013, עמ' 3-4.

על ידי המשטר; (ב) המבנה הדמוגרפי של האוכלוסייה במדינות ערב ובעיקר הימצאותה של שכבה נרחבת של צעירים מובטלים תרמו אף הם את חלקם לפרוץ אירועי "האביב הערבי". גלווין טוען כי אף שהמחאה באירועים אלה לא הייתה נחלתם של הצעירים בלבד, הם מילאו בה תפקיד מרכזי ומכאן חשיבותם במכלול הסיבות לפרוץ האירועים; (ג) האמרת מחירי המזון לאחר המשבר הכלכלי העולמי של 2008. מדינות ערב מסתמכות במידה רבה על יבוא מוצרי מזון, ומשק הבית הממוצע בהן מוציא חלק גדול מהכנסתו הפנויה לקניית מוצרי מזון. בעבר הוגבלה האמרת המחירים באמצעות התערבות של הממשלות בשוקי המזון, אולם היא לא נבלמה לאחר 2008, והיקפו של סל הקניות למשפחה הממוצעת קטן לעומת השנים שלפני המשבר; (ד) חולשתם של הממשלים במדינות ערב – המשבר הכלכלי של 2008 הציב אתגר בפני ממשלות ככל העולם. רבות מהן נפלו או התפטרו, אך הממשל נותר על כנו ונערכו בחירות חדשות ובעקבותיהן עלו כוחות פוליטיים וכלכליים חדשים. לעומת זאת, הממשלה והמשטר במדינות ערב חד הם, וכאשר הופנה הזעם נגד המדיניות הממשלתית, הוא הופנה למעשה נגד השלטון עצמו. החלפת הממשלה ללא החלפת השלטון הייתה בבחינת "אותה גברת בשינוי אדרת".²²

כחוקרים אחרים, גם גלווין אינו סבור כי אירועי "האביב הערבי" הם אירוע יחיד בהיסטוריה של מדינות ערב. מאז שנות התשעים של המאה העשרים התרחשו בעולם הערבי אירועים בעלי אופי מהפכני וחלקם חוללו שינויים במדינות ערב. "האביב הערבי" הוא דוגמה להתפרצות עזה של תסכולו של הרחוב הערבי, אך התסכול אינו חדש: הוא הלך והתעצם לאורך השנים והתפרץ בנקודות מסוימות.²³ מארק לינג'ן מציע סיבה נוספת לפרוץ "האביב הערבי". לדעתו, אין משום חידוש במהפכות בעולם הערבי; מתקופת הפאן-ערביות של שנות החמישים והשישים ועד ימינו אלה התחולל במדינות ערב רצף של מהפכות ותהפוכות פוליטיות. אף על פי כן, השוני באירועי "האביב הערבי" לעומת האירועים האחרים הוא חלקם של אמצעי התקשורת החברתיים המודרניים בהפצת האירועים. אמצעים אלה יצרו "מרחב

.22. Gelvin, 2013.

.23. שם, עמ' 240-243.

ציבורי ערבי חדש", כהגדרתו של לינץ', ובו יומני הרשת (הבלוגים), הציוצים בטוויטר, הרישומים בפייסבוק והדיווחים בטלוויזיה הלוויינית דוגמת אל-ג'זירה מילאו תפקיד רב-השפעה בהפצת הרעיונות שליבו את גלי המחאה. לינץ' רואה באירועי "האביב הערבי" מעין המשך לרעיונות התנועה הפאן-ערבית – "הפגנות ההאשטאג" הפכו להיות הדגם שעל פיו נערכו ההפגנות בכל העולם הערבי וכך נוצרה אחדות באמצעות הפגנות ובאמצעות ההתנגדות לשלטון.²⁴

ג'ון קול תולה את השינוי במרקם החברתי בהתפתחות דור ה-Y בחברה הערבית. קול מגדיר את בני דור ה-Y כילידי השנים 1977-2000, שהם שלישי מהחברה הערבית במדינות השונות. קול מתאר דור משכיל יותר מקודמו, עירוני יותר, דתי במידה פחותה ובעיקר מקושר לעולם הגדול באמצעות הטכנולוגיה החדשה. תכונותיהם של בני הדור החדש אפשרו להם למרוד בשלטון המסורתי ובמערכת החוקים והמוסכמות הסוציו-פוליטיות שאפיינו את העולם הערבי "הישן" ולערער את המבנה הפוליטי הקיים. בני דור זה אינם חוששים לשתף פעולה עם המפלגות האסלאמיות, אך הם יודעים לעמוד על זכויותיהם לחופש הדיבור, לזכויות אזרח ולזכויות אחרות אשר אינן תואמות את עמדותיו של הממסד הדתי. קול מפנה את תשומת הלב לשכבת הפועלים; לדבריו, מאבקיה לשיפור תנאי העבודה והשכר יצקו את הבסיס להפגנות הצעירים של "האביב הערבי". מאבקים אלה עיצבו מחדש את השדה הפוליטי, ולאחר מכן הם הפכו למהומות "האביב הערבי". הרקע להפגנות אלה ולאירועי "האביב הערבי" בכללם הוא המצב הכלכלי הקשה: אבטלת הצעירים, היעדר התקדמות בשכר, אינפלציה גבוהה ומחירי חיטה גבוהים. על אלה נוספה שחיתות השלטון ולכן פרצו שביתות פועלים והפגנות. לימים התגלגלה המחאה לאירועי "האביב הערבי". קול אינו מתעלם מתפקידן החשוב של הרשתות החברתיות באירועי "האביב הערבי", אך לדעתו הן תרמו ליכולת של דור ה-Y להתעצב בדמותו הנוכחית ולהפגין מעורבות במתרחש בכל רחבי המזרח התיכון – כל זאת תחת עיניהם הפקוחות של גופי הביטחון המקומיים ולמרות האיסורים על התקהלות בחלק מן המקומות.²⁵

24. Lynch, 2012 עמ' 10-11, 16, 65.

25. Cole, 2014 עמ' 23-27, 126-127.

נשאלת השאלה מדוע פרץ "האביב הערבי" במדינות מסוימות ולא באחרות. כאמור, פודה ווינקלר תלו את הסיבות לתופעה בין השאר במאבק אלים קודם שהתחולל במדינות והותיר בהן את חותמו – חותם שמשמעו אירצון לשוב לנתיב האלימות. לדבריהם, במדינות שבהן נהנה השלטון מלגיטימציה מצד התושבים נותרו הממשלות על כנן, שלא כבמדינות שבהן לא זכה השלטון בלגיטימציה מצד העם.²⁶ אבינרי תומך בטעונון זה וגורס כי הלגיטימציה של השלטון במדינות המלוכניות נובעת מן הדת או ממסורת ארוכת-ימים של השושלת. השלטון בחלק ממדינות אלה הוא נצר לנביא מוחמד, ובאחרות מדובר בשושלת שליטים הנמשכת על פני דורות רבים ולכן קשה יותר לחולל בהן מרד. לעומת זאת, במדינות בעלות שלטון צבאי התפתחה תרבות של ג'מלוכיה ששורשיה אינם עמוקים ולכן קל יותר לחולל בהן מרד ולנסות להפיל את השלטון.²⁷

מאמרה של הסוציולוגית ג'מה מרטין-מוניוז,²⁸ אשר התפרסם כעשור לפני פרוץ המהפכות העממיות, מתברר בדיעבד כמעין נבואה אשר התגשמה. המאמר עוסק בדור של ילידי שנות השישים והשבעים של המאה העשרים, כאשר המדינה הערבית-המורנית לכשה מאפיינים של מדינת רווחה. בימינו סובלים בני דור אלה ממשבר חברתי, וסיבותיו נעוצות במדיניות החינוך שננקטה לאחר השגת העצמאות, כלומר מסוף שנות הארבעים וראשית שנות החמישים, שנים שבהן השקיעו מדינות ערב מאמצים ומשאבים בהרחבת מערכת החינוך. סיבה נוספת לפרוץ המשבר, לדעתה של מרטין-מוניוז, הוא גידול האוכלוסייה שהציב אתגרים כלכליים וחברתיים מאחר שהיה מלווה בעיור מואץ. הידרדרות המצב הכלכלי, החברתי והפוליטי בעולם הערבי במהלך העשורים האחרונים פגע בעיקר בבני הדור הצעיר העירוניים: מרחב הזדמנויות שעמד בפניהם הלך והצטמצם מאוד על אף ההשקעה הרבה של המדינה בניסיונה להעניק להם עתיד טוב יותר. לדבריה של מרטין-מוניוז, הגורמים העיקריים שהשפיעו על עיצובו של המשבר הם השינויים הדמוגרפיים ובעיקר התארכות תקופת הנעורים מאז תום

26. פודה ווינקלר, 2017, עמ' 28.

27. אבינרי, 2017, עמ' 12-13.

28. Martin-Muñoz, 2000.

עידן הקולוניאליזם. הרחבת מערכות החינוך והוספת חטיבת ביניים ומוסדות להשכלה גבוהה רחו את גיל הכניסה של הגברים לבגרות ולאחריות ל־24 שנים ושל הנשים לגיל 20. שילוב של שיעור ילודה גבוה מאוד בתקופה שאחרי הקולוניאליזם עם התארכות תקופת הנעורים העמיד את שיעור הצעירים (למטה מגיל 25) במדינות ערב על 65% בשנת 2000. בשנות התשעים של המאה העשרים הייתה קבוצת הגילים 20–29 הגדולה ביותר מכל קבוצות הגיל בעולם הערבי והיא הנפגעת העיקרית מהמשבר הכלכלי, מהיעדר הזדמנויות תעסוקה ומאבטלה.

המשבר הכלכלי והליקויים במדיניות של הכלכלות המכוונות אילצו את מדינות ערב לבצע רפורמות יסודיות במערכת הכלכלית בסוף שנות השמונים. הרפורמות באו לידי ביטוי בעיקר בהנהגת מידה רבה של ליברליזציה והפרטה, אולם תוצאותיהן היו הרות־אסון מבחינתו של הדור הצעיר בשל הצמצום במדיניות הרווחה. האבטלה הייתה קשה יותר בערים ובקרב בני הדור הצעיר, ובעיקר בקרב הצעירים המשכילים, שהגישה למגזר הציבורי נחסמה בפניהם בשל הרפורמות הכלכליות.

ניתן להבחין בזיקה שבין תסמיני המשבר החברתי לבין צעדי הרפורמה הליברלית בתחום הכלכלי בארצות הללו. ככל שנעשו צעדים רבים יותר לקראת ליברליזציה, הלך והחריף המשבר החברתי־כלכלי. אף שמשבר זה פגע בארצות ערב במזרח התיכון ובצפון אפריקה, הוא נקשר במנגנון ההיסטורי האופייני לכל ארצות ערב, והוא הכרוסום בלגיטימציה של האליטות השולטות. לשון אחר, התארכות משך השלטון של האליטות והצטמצמות הלגיטימציה להמשך שלטונן הן הגורם המרכזי למשבר שנוצר הן בתחום החברתי והן בתחום הפוליטי. מרטין־מוניז טוענת כי משטרים אלה ביססו את שלטונם על "לגיטימציה היסטורית", כלומר שאבו את הלגיטימציה לקיומם ממאבקם נגד האימפריאליזם של המערב ומהשגת העצמאות המדינית. אף על פי כן, בחלוף הזמן נעשתה לגיטימציה היסטורית זו לבלתי־רלוונטית נוכח האתגרים החברתיים והכלכליים שהציבה המדיניות הכושלת.²⁹

מרטיין־מוניוז קובעת כי נתונים סטטיסטיים וסקרי דעת קהל מלמדים כי הדור הצעיר יליד שנות התשעים מגלה סימנים מובהקים של תסכול וחוסר שביעות רצון מאורחות חייו בכל ארצות ערב. החברה הערבית של ימינו חיה בקונפליקט בין־דורי: הפוליטיקה נשלטת בידי הדור הישן אשר ביסס את הלגיטימציה לשלטונו על המאבק למען העצמאות ועל המאבק בין הערביות והסוציאליזם נגד האימפריאליזם, אולם ערכים אלה אינם בני־תוקף בעיני בני הדורות שנולדו לאחר העצמאות. מרטיין־מוניוז סבורה כי מגמת האסלמיזציה שהלכה והכתה שורשים בחברה הערבית של שנות השבעים מבטאת את מאבק הדורות. יתרה מזו, היא אינה רואה במגמה זו חזרה לשורשי המסורת הדתית בלבד אלא תהליך שבמסגרתו מנסה הדור הצעיר לתעל את המודרניזציה ולנסות להשפיע בשני המרחבים שאליהם הוא משתייך, הערים והמוסדות להשכלה גבוהה, וזאת בשם האידאולוגיה החדשה שהיא האסלאם הפוליטי. החזרה של האסלאם היא אפוא צעקת מחאה נגד מסכת הערכים של הדור הישן. בחינת התנועות האסלאמיות מנקודת מבט חברתית מלמדת כי התעוררותן משקפת את הניסיון של הדור הצעיר העירוני להגיע למעמד הבכורה, כלומר דור זה מנסה למקם את עצמו כאליטה פוליטית חדשה בשם האסלאם הפונדמנטליסטי. יתר על כן, האסלאם הפונדמנטליסטי מבטא את הניכור שחש הדור הצעיר כלפי המערכת הקיימת. הודות להשכלתם המודרנית מנסים בני דור זה להציב אתגר בפני המערכת הקיימת ולשמש חלופה לשלטונה ולסמכותה של האליטה הישנה.

ההסתגרות של האליטות הערביות מפני כל שינוי מחוללת בחברה הערבית משבר חברתי עמוק. כל עוד לא יעלה בידן של האליטות השולטות לספק פתרון לבעיות החברתיות והכלכליות, אין ספק כי תדענה חוסר יציבות פוליטית וזעזועים חברתיים ניכרים.³⁰ משפט זה שבו חותמת מרטיין־מוניוז את מאמרה מתגלה כנבואה שהתגשמה כעבור עשור מיום כתיבתו: בחלק ממדינות ערב אכן פרצו מהפכות עממיות בשל מחאתו של הדור הצעיר נגד הכישלון המהדהר בתחום המדיניות הכלכלית־חברתית ובשל היעדר דמוקרטיה.

30. שם, עמ' 25.

עליית האסלאמיסטים כחלופה אפשרית למשטרים הקיימים מסבירה את היקף הספרות שנכתבה על חלקן של התנועות האסלאמיסטיות בהתחוללות "האביב הערבי". הצטיירות החלופה האסלאמיסטית כחלופה הריאלית ביותר לשלטון שבה ועוררה את התהייה בדבר מקומה של הדמוקרטיה בתפיסת עולמם של האסלאמיסטים. היו חוקרים, למשל ג'ון ברדלי, שסברו שהאסלאמיסטים "חטפו" את המהפכה והציגו את ניצחונם בבחירות הפרלמנטריות בתוניסיה ככישלוננו של תהליך הדמוקרטיזציה.³¹ שאדי האמד מציג השקפה דומה לזו של קודמו, וטוען כי הדו־קיום בין האסלאמיזם לבין הליברליות המערבית הוא בגדר הבלתי־אפשרי. עם זאת, תנועת "האחים המוסלמים" במצרים רוצה בקיומה של דמוקרטיה בארצם משום שהיא משוכנעת בניצחונה בבחירות הללו, אולם היא מעולם לא הפנימה את הדמוקרטיה כמערכת ערכית ולעולם לא תפנים אותה.³²

לעומת אלה, ג'ון אספוזיטו ועמיתיו מסתמכים על תהליכי הדמוקרטיזציה בארצות מוסלמיות שונות וגורסים כי לאסלאמיסטים היה חלק בזירה הדמוקרטית לאורך כל הדרך.³³ עבד אל־והאב אל־אפנדי מציג תאוריה מעניינת על הדיאלקטיקה בין דמוקרטיה לאסלאמיזם, וטוען כי התעכבות הדמוקרטיה במזרח התיכון הערבי היא תולדה של משבר כפול שאמנם קשור בדפוסי ההתנהגות של התנועות האסלאמיסטיות, אך גם באלה של הזרמים הליברליים אשר נתמכו בידי משטרים טוטליטריים או בידי המערב או בידי שניהם יחד, ומציאות זו גורמת לניכור בין הזרם האסלאמיסטי לבין הדמוקרטיה המערבית. לא מפתיע כי מחקר שיצא מטעם המרכז הערבי למחקרים ולחקר המדיניות (שבראשו עומד עזמי בשארה) מחזק את טענות קודמיו בדבר נכונותו האידיאולוגית והפוליטית של הזרם האסלאמיסטי לקבל את מהות הדמוקרטיה כשיטת ממשל.³⁴ האינטלקטואל והפילוסוף הידוע צאדק ג'לאל אל־עט'ם מציג השקפה דומה הרואה במודל

.31. Bradley, 2012.

.32. Hamid, 2014.

.33. Esposito et al., 2015.

.34. El-Affendi, 2012. ראו גם: אל־מרכז אל־ערבי לל־אבחאת' ודראסת אל־סיאסאת, אל־אסלאמיון ונט'אם אל־חכם אל־דימקראטי והאסלאמיסטים וצורת השלטון הדמוקרטי, 2013.

האסלאמיסטי התורכי מודל לחיקוי בעבור התנועות האסלאמיסטיות בעולם הערבי. אל-עט'ם מצביע על שתי מגמות שאפיינו יותר מכול את "האביב הערבי": האחת היא היעלמותה של הלאומיות הערבית והמרתה במגמות עממיות אותנטיות, והשנייה היא עליית קרנו של הזרם האסלאמיסטי. אל-עט'ם סבור כי המודל האסלאמיסטי התורכי של המעמד הבינוני העירוני המבוסס על שכבת הסוחרים ואנשי העסקים הוא המודל האסלאמיסטי היחיד שבכוחו להניע את העולם הערבי לקראת דמוקרטיה ויציבות השלטון.³⁵

מדוע פסח גל ההתקוממויות העממיות על המונרכיות הערביות?

גל המהפכות הביא לידי נפילת משטרים, להתפרקות סמכותה של המדינה ולהתפוררות המרקם החברתי של המרחב הערבי, אך הוא פסח על מרבית המונרכיות במזרח התיכון ובצפון אפריקה (להוציא את בחריין). זאת אף שגם מדינות מלוכניות כמו ירדן ומרוקו סובלות תדיר מבעיות כלכליות וחברתיות הדומות לאלה שרווחו במדינות כמו מצרים, סוריה, תוניסיה, לוב ועוד. כלומר, כישלון המדיניות הכלכלית במונרכיות לא הוביל להתפרצות ההמון ועובדה זו כשלעצמה אמורה לעורר שאלות מעמיקות בדבר החוסן המדיני והחברתי שהצליחו המונרכיות להפגין במהלך השנים האחרונות.

מחקרם של קובי מיכאל ויואל גוז'נסקי מנסה להשיב על השאלה מדוע הצליחו המונרכיות במזרח התיכון ובצפון אפריקה לחסן את עצמן מפני גל המהפכות, וביתר דיוק: מדוע פסח גל זה על מדינות אלה. על כך כותבים השניים:

מדינות ערב היו שרויות במשבר עמוק עוד לפני "האביב הערבי". יוצאות מהכלל הזה הן המונרכיות הערביות במפרץ הפרסי. המשטרים המלוכניים ניחנו, כך נראה, בעמידות וביכולת הישרדות גבוהות מאלה של המשטרים ה"רפובליקניים" הערביים, שרבים מהם התמוטטו. הממלכות הערביות במפרץ עמדו עד כה בסערת ההתקוממויות בעיקר בשל עושרן שמאפשר להן – במידה רבה – לקנות מתנגדים

מבית ותומכים מבחוץ. ליציבות הפוליטית של ערב הסעודית – שהיא המונרכיה הגדולה והחשובה ביותר בעולם הערבי, הרואה את עצמה מנהיגת העולם הסוני – יש השלכות על כל העולם הערבי.³⁶

הרווחים מהנפט ומהגז היו עד כה אמצעי בידי הממלכות במפרץ הפרסי לעיצוב הנוף הפוליטי במזרח התיכון: בעזרתם תמכו בתי המלוכה בחלק מן המשטרים וניסו לערער את יציבותם של משטרים אחרים, הכול בהתאם לאינטרסים שלהם ובהתבסס על שיקולים גאואסטרטגיים ועל שיקולים עדתיים. עם זאת, אם תישמר רמתם הנוכחית של מחירי הנפט למשך זמן רב, תלכנה ותאזלנה העתודות של ערב הסעודית (הנאמדות בכ-550 מיליארד דולר בעת כתיבתן של שורות אלה) ועימן תישחק יכולתה לספק לגורמים שונים – כמו מצרים וירדן, אך גם לאזרחים הסעודים עצמם – משענת כלכלית. בתי המלוכה בירדן ובמרוקו, שתי מדינות לא עשירות, נהנים מלגיטימציה ציבורית רבה – כנראה בשל ייחוסם לנביא מוחמד ובזכות רגישות וחוכמה שידעו המלכים להפגין כלפי אזרחיהם. מול המחאות מבית הם השכילו להפעיל מנגנונים "לשחרור קיטור" לצד אכיפה קפדנית של הסדר הציבורי ושל ביטחון הפנים.

ככלל, עד כה לא הצליחו ההתקוממויות להגשים את ציפיותיהם של העמים הערביים לשיפור רמת החיים ולהגברת ההשתתפות הפוליטית של האזרחים. תנופתו של "האביב הערבי" נבלמה, וכך הוסר האיום הזה באופן זמני ממרבית הממלכות במפרץ. עם זאת, נוכח הימשכות הטלטלה באזור, עדיין תלויה ועומדת שאלת עמידותם של המשטרים המלוכניים. קשה להתנבא בדבר יציבותם ואולי בלתי אפשרי, אך ניתן לומר שהאיום הגדול ביותר על הממלכות במפרץ הוא פגיעה בהסדרי הקצבאות עקב הירידה החדה והמתמשכת במחירי הנפט. המשטרים המונרכים אמנם אגרו עתודות נכבדות ליום סגריר, אולם אם יישארו מחירי הנפט ברמתם הנמוכה – בין היתר בעקבות הזרמה של נפט אמריקני ואיראני לשווקים – יקשה על הממלכות להתמיד במדיניות הקצבאות והסבסוד המסיבי של שירותים לאוכלוסייה, מה שיקשה עליהן לשמר לאורך זמן את המבנים הפוליטיים הקיימים.

36. מיכאל וגוז'נסקי, 2016, עמ' 70.

יכולת ההישרדות של המונרכיות נראית לכאורה מפתיעה. בעבר הלא־רחוק טענו תאורטיקנים כי המונרכיות הן תופעה אנכרוניסטית, ואילו הרפובליקות שחוו בעבר מהפכות וניסו לאמץ אידאולוגיות אטרקטיביות הן העתיד של העולם הערבי, שכן שלטון מודרני זה מתאים לעידן החדש.³⁷ גבריאל בן־דוד ויואל גוז'נסקי מונים שבע סיבות להיעדר ההתקוממות במונרכיות הערביות:

- **“עסקת החבילה הרנטיירית”** – מדינות אלה נוקטות מדיניות סוציאלית נרחבת הנשענת על בסיס כלכלי שמקורו ברווחי נפט בתמורה לאי־השתתפות פוליטית של האזרחים. לנוכח אירועי “האביב הערבי” נאלצו בתי המלוכה אף להגביר את התמיכה הכלכלית באזרחים ולהעניק הטבות כלכליות כדי להשתיק את האופוזיציה לשלטון.
- **המבנה החברתי־שבטי** – לאורך ההיסטוריה התבססו בתי המלוכה במזרח התיכון על נאמנות שבטית ועל תמיכת שבטים במלוכה בתמורה לתמיכה כלכלית. גם בעידן המודרני הצליחו בתי המלוכה ליצור שרשרת של בריתות עם מעמד הביניים העירוני המועסק במגזר הציבורי ועם משפחות סוחרים עשירות. נוסף על בסיס התמיכה מצד השבט שאליו משתייך השליט, קשרים אלה שמרו על כוחם של בתי המלוכה ומנעו התעוררות התנגדות נרחבת כלפיהם.
- **מעמדה המרכזי של משפחת המלוכה ושאלת הירושה** – מינויים של בני משפחת המלוכה לתפקידי מפתח במדינה והידוק האחיזה במנגנוני המדינה השונים הקנו למשפחת המלוכה שליטה במוקדי הכוח השונים והבטחת נאמנותם לשלטון. נקודה זו היא חרב פיפיות ליציבות המשטר מאחר שבמשפחת מלוכה גדולה, הכוללת נסיכים רבים המעורבים בגופי המדינה השונים, יהיו מי שינצלו את עוצמתם כדי להדיח את העומד בראש המשפחה ולרשת את מקומו.
- **לגיטימיות השלטון וחציצה פוליטית** – השושלות המלוכניות שאבו את הלגיטימיות שלהן מן הדת עקב שיוכן למשפחת הנביא מוחמד, או מבסיס טריטוריאלי בזכות שושלת היוחסין הארוכה שלהן בתא השטח שהוגדר כמדינה על ידי המעצמות הקולוניאליות. נוסף על כך נוצרה חציצה בין משפחת המלוכה לבין הגופים

המנהליים-פקידותיים ובפועל הפרדה בין הפקידים המושחתים לבין המלך המיטיב. כדי לשמר את מעמדו אימץ בית המלוכה שיטות של שימור הקשר עם האופוזיציה וקירובה לשלטון כדי למנוע ניכור מן המוסד המלוכני.

- **תושייה ומנהיגות** – המונרכיה הערבית הגיבה במהירות וביעילות להופעת סימנים של אי-נוחות ושל התמרדות תוך ניהול דו-שיח עם המפגינים. בתי המלוכה חוללו שינוי (גם אם למראית עין) במערכת הפוליטית וכך ריצו את המתנגדים מבית, למשל שינויים בחוקה ובממשלה, עירוב נשים במערכת הפוליטית ועוד.
  - **ערבות הדדית** – המונרכיות הערביות החזיקו בתפיסה של "מניעת הנפילה של אבני הדומינו", כלומר תפיסה הגורסת כי האירועים במדינה מסוימת משפיעים על מדינה שכנה. לכן סברו בתי המלוכה כי עליהם לתמוך זה בזה ולוודא כי ההפגנות במדינות השכנות לא תצאנה משליטה ותגרורנה את כל האזור לחוסר יציבות.
  - **הסיוע הבין-לאומי** – המונרכיות של העולם הערבי חשובות לעולם המערבי מכיוון שהן חיל החלוץ אל מול איום הטרור הפונדמנטליסטי. לכן לא הפעילו מדינות המערב לחץ גדול על המונרכיות להיענות לדרישות המפגינים. יתר על כן, תגובתן להפעלת אלימות ודיכוי כלפי האופוזיציה לא הייתה נמרצת כפי שהייתה כלפי מדינות אחרות בעלות שלטון צבאי.³⁸
- סטיב יטיב מונה במאמרו על ערב הסעודית נקודות הדומות במידה רבה לאלה שהעלו בן-דוד וגו'נסקי. טענתו המרכזית היא, כי הכסף הסעודי שמקורו בנפט מילא תפקיד מרכזי באי-הפלת השלטון, אך עם זאת הוא לא היה הגורם היחיד שמנע את זעזועי "האביב הערבי" מהמלוכה הסעודית. יטיב מציג נימוקים אלה להישארות בית המלוכה הסעודי בשלטון:³⁹
- **שליטתה של משפחת המלוכה על המוסדות** – בשל הפריסה הרחבה של נסיכי בית המלוכה הסעודי במוסדות המדינה ובראשם הצבא, יהא על כוחות אנטי-מלוכניים להישען על גרעין מבוסס

38. בן דוד וגו'נסקי, 2017.

39. לנוחות הקריאה וההשוואה, סדר הטיעונים להלן הותאם לסדר שמציגים בן דוד וגו'נסקי.

של אי־לגיטימיות משפחת המלוכה בקרב ההמונים. אי־לגיטימיות זו תוכל להניע את ההמונים לצאת נגד המשפחה המורחבת וכך לחולל הפיכה.

- **מנהיגות** – במהלך השנים השכילה משפחת המלוכה הסעודית לטוות מארג רחב של קשרים עם גורמים שונים ברחבי ערב הסעודית. בשל שטח הגדול של הממלכה ובשל מבנה הטופוגרפי, התקשו גורמים אנטי־מלוכניים לבנות חזית אחידה וחזקה מול המלוכה. יתר על כן, בית המלוכה גייס לצידו את ראשי השבטים החזקים במדינה וכך קנה לעצמו גוש נאמן ובעל השפעה.
- **מניעת זליגת האירועים לערב הסעודית בזכות תמיכתה בבחריין** – ערב הסעודית השקיעה כסף רב וכוח צבאי כדי לנתב את האירועים בעולם הערבי וכדי למנוע את התעוררות המיעוט השיעי היושב במחוזות הנפט במזרח המדינה. פעילותה של ערב הסעודית בבחריין ממחישה את עומק ההתערבות שהממשל הסעודי מאפשר כדי לשלוט באירועים במדינה הגובלת לערב הסעודית.
- **היעדר התערבות בין־לאומית** – התגובה הרפה של ארצות־הברית ושל מדינות המערב להעברת כוחות סעודיים לעזרת המונרכיה בבחריין וחבילת הסיוע שניתנה לערב הסעודית בדמות מטוסי קרב אמריקניים תרמו למניעת חדירת "האביב הערבי" לממלכה. במעשיה אלה הוכיחה ארצות־הברית שאין בדעתה להצר את צעדי המונרכיה הסעודית.

יטיב מוסיף שני טיעונים שלא העלו בן־דוד וגוֹז'ינסקי: (א) הימנעות איראן מניצול "האביב הערבי" כדי לחתור תחת השלטון בערב הסעודית – לאורך השנים הלך ודעך רצונם של האיראנים לחתור תחת השלטון הסעודי בין השאר בזכות ערונתם של שלטונות המלוכה; (ב) הימנעות אל־קאעדה מתמיכה באירועי "האביב הערבי" בערב הסעודית. יטיב טוען כי ארגון אל־קאעדה בערב הסעודית נחלש לאחר שבית המלוכה החל לפעול נגדו בעקבות כמה אירועים ביטחוניים שכוונו נגד השלטון. פעילותו של בית המלוכה הסעודי באה בד בבד עם היחלשותו הכלכלית של הארגון ועם איבוד בסיס פעילותו באפגניסטן, מה שהחליש את כוחו להוציא לפועל פעילויות שונות.⁴⁰

בראונלי ועמיתיו⁴¹ דנו בסיבות להצלחת "האביב הערבי" במדינות שבהן פרץ והם מעלים שתי סיבות מפתח שהכריעו את גורלן של ההתקוממויות השונות: ראשית, המעורבות של מערכות הביטחון בעימות בין השלטון לבין ההמונים. החוקרים טוענים כי במדינות שבהן בחרו כוחות הביטחון לא להתערב השתנה השלטון, ואילו במדינות שבהן התערבו כוחות הביטחון באירועים נוצרה מלחמה פנימית. שנית, ההבדל בין מדינות שבהן שימרו כוחות הביטחון את המשטר לבין מדינות שבהן הפילו כוחות הביטחון את המשטר נובע משני גורמים: האחד הוא רווחי המדינה מהנפט או התנהלותה של המדינה על פי התאוריה של "מדינת רנטה", והשני הוא הורשת השלטון שממנה נגזרה מידת הנאמנות של כוחות הביטחון למנהיג של המדינה. שילוב של שני גורמים אלה מוליד לדעת בראולי ועמיתיו ארבע תת-קבוצות של מדינות ערביות: מדינות המבוססות על משק נפט שהשלטון בהן עובר בירושה, מדינות ללא משק נפט שהשלטון בהן עובר בירושה, מדינות המבוססות על משק נפט ללא שלטון העובר בירושה, ומדינות ללא משק נפט שהשלטון בהן עובר בירושה. התפרקות השלטון חלה רק במדינות ללא משק נפט וללא שלטון העובר בירושה.⁴²

גלווין דן בהצלחת "האביב הערבי" באמצעות חלוקת המדינות הערביות לארבע קבוצות. שלוש הקבוצות הראשונות הן: (א) תוניסיה ומצרים; (ב) תימן ולוב; (ג) אלג'יריה, סוריה ובחריין. גלווין סבור כי אחדות מנגנוני המשטר והקשר ההדוק ביניהם הם סימן לעתיד לבוא במדינות הללו. בתוניסיה ובמצרים הצבא הצטרף למפגינים נגד השליטים כדי לשמר את כוחו ואת מעמדו במדינה. תימן ולוב ממחישות את תאוריית "המדינה החלשה" במדע המדינה: השלטון במדינות אלה התבסס על מערכת פקידות רחבה, שעל פי רוב כשלה בכואה לאכוף את רצונות הממשל בכל חלקי המדינה. לאזרחים בהן חסרה זהות לאומית אחת מגובשת; המדינה לא הצליחה לשמור על אחדותה כאשר ניצב בפניה אתגר של מהומות עממיות והיא התפרקה לחלקים על פי זהויות מקומיות. באלג'יריה, בסוריה ובבחריין נדרשת אחדות של השלטון כערובה לביטחון כל חלקיו; נפילה של חלק אחד

41. Brownlee et al., 2015.

42. שם, עמ' 95-97.

מהמשטר משפיעה על מעמדו של חלק אחר, ולכן על כל חלקי המשטר להישאר מאוחדים כדי למנוע את נפילת כל השלטון. אחדות זו אינה מצביעה בהכרח על עתידה של המדינה ואין היא יכולה לנבא אם המדינה תפנה לכיוון אלים או שקט. סוריה ובחריין פנו לדרך אלימה, ואלג'יריה שרדה לאחר אירועי "האביב הערבי" בהפעילה כוח מזערי. הקבוצה הרביעית על פי גלווין היא קבוצת המונרכיות הערביות (פרט לבחריין). טענתו המרכזית היא, כי ההפגנות במדינות אלה היו בהיקפים קטנים והן היו מכוונות לרפורמות בתוך הממשל; הן לא ביקשו להחליף את מערכת השלטון בכללותה. לפיכך לא נתקלו הממלכות הערביות בקשיים רבים בכואן להשיב על טענות המפגינים כאשר ביקשו להחזיר את הסדר על כנו.⁴³

להשלמת הסקירה תובא להלן זווית הראייה הישראלית על אירועי "האביב הערבי". אף שהשפעת "האביב הערבי" על החברה הפלסטינית מעטה יחסית להשפעתו על החברות הערביות האחרות, הגיבה החברה הישראלית על האירועים ועסקה במדיניות שעל מדינת ישראל לנקוט לאור אירועים אלה.

ישראל ו"האביב הערבי"

תגובתה של ישראל הרשמית והאקדמית לאירועי "האביב הערבי" לא הייתה עקיבה כלל וכלל. פרוץ המהפכה בתוניסיה לא עורר בישראל עניין רב,⁴⁴ ולעומת זאת פרוץ המהפכה במצרים עורר מטבע הדברים עניין רב הן בשל הסכם השלום עם המדינה הערבית הגדולה ביותר והן בשל החשש המוצדק של ישראל מפני החלופה האסלאמיסטית. פרוץ ההתקוממות בסוריה הקל במידת-מה את חששותיה של ישראל מאחר שהוא נתפס כהתפתחות המובילה לנפילת משטר הבעת' בסוריה, דבר שמנקודת מבט אסטרטגית ישראלית עשוי להביא לידי החלשת החיזבאללה בלבנון ולידי החלשת כוחה של איראן באזור.

43. Gelvin, 2013.

44. ראו מאמרו של אלי פודה, "אל תולזלו בתוניסיה", הארץ, 26 בינואר 2011.

אילן פלג⁴⁵ בחן את התגובות לאביב הערבי בישראל והוא מבחין בין תגובות שליליות לתגובות חיוביות. התגובה הרואה את האירועים באור שלילי גורסת כי מדובר באירועים אשר מערערים את הביטחון הלאומי של ישראל ואשר חוסמים כל אפשרות לבצע מהלך מדיני בזירה הערבית בכלל ובזירה הפלסטינית בפרט. פלג טוען כי ראייה זו נובעת מההטיה של הציבור הישראלי הרואה כל פרט או אירוע בעל ניחוח אסלאמי כאירוע אנטי־דמוקרטי מובהק, ולכן כל צעד שנעשה במדינות ערב לעבר שילוב של מפלגות אסלאמיות בשלטון נתפס כצעד שלילי. התגובה האחרת רואה באירועי "האביב הערבי" פתח להיווצרות מצב פוליטי ומדיני חדש הן במדינות הערביות השכנות לישראל והן בכלל האזור. מצב חוסר היציבות ושינוי השלטון מאפשרים לישראל לרכוש בעלי ברית חדשים שבעבר לא היו אפשריים מבחינתה. פלג מסתמך על "מדד השלום" כדי להסיק מהי הדעה הרווחת בציבור הרחב.⁴⁶ הממצאים מראים כי דעת הציבור בתחילת אירועי "האביב הערבי" נעה בין שתי העמדות שהוצגו לעיל, אך בחלוף הזמן, עם התקדמות האירועים בעולם הערבי והתמשכות אי־היציבות בגבולותיה של ישראל, החלה דעת הציבור לנטות לכיוון הפסימי.

פלג מוצא שלוש סיבות עיקריות לשליטת העמדה הפסימית בדעת הקהל בישראל: סיבה היסטורית, סיבה אידאולוגית וסיבה פוליטית. הסיבה ההיסטורית היא האיבה בין הישראלים לבין הערבים לאחר שנים רבות של סכסוך אשר פיתחו בקרב הישראלים תפיסות שליליות לגבי המדינות הערביות הסובבות אותם. יתר על כן, חוסר היציבות באזור ועליית גורמים אסלאמיסטיים עוררו חשש מפני התגברות גורמים קיצוניים במדינות הערביות. על כך יש להוסיף כי בשנים האחרונות חלה התקרבות בין ישראל לעולם הערבי הקרוב (מצרים וירדן) והרחוק (מדינות ערב בעלות נטיות פרו־ערביות), ו"האביב הערבי" סיכן אותה. הסיבה האידאולוגית היא התפיסה הישראלית הגורסת כי העולם הערבי מנסה למוטט את מדינת ישראל ולפגוע במטרותיה הלאומיות במסגרת מאבקו המתמשך נגדה. פלג סבור כי בראש מובילי התפיסה הזו בימין הפוליטי הישראלי עומד ראש

45. Peleg, 2013.

46. ראו אתר מדד השלום: <http://www.peaceindex.org/>

הממשלה בנימין נתניהו. הסיבה הפוליטית לעמדה הפסימית של הציבור הישראלי נטועה בשליטה של הימין הפוליטי משנת 2009. היכולת של הממשל להפיץ את עמדותיו לאורך זמן מטים את דעת הקהל הישראלית לכיוון הפסימי. לאחר בחינת מכלול הדברים קובע פלג כי אין מדובר בחידוש במדיניותה של ישראל. עמדתה המסורתית אינה רואה בחיוב חוסר יציבות במזרח התיכון, ותפיסתו של ראש הממשלה בנימין נתניהו "לחכות ולראות לאן הדברים יתפתחו" קנתה לה מאמינים נוספים בחברה הישראלית לנוכח התקופה הארוכה של אי-הוודאות.

את יחסי ארצות-הברית וישראל רואה פלג כמאבק בין מעצמה עולמית בעלת אינטרסים רבים לבין מדינה בעלת ראייה לטווח קצר הקשור רק לאינטרסים שלה. היעדר הזהות בין האינטרסים בלט עם פרוץ האירועים במצרים, כאשר ארצות-הברית לא התערבה למען שימור שלטונו של חוסני מובארק. ישראל ראתה במדיניותה של ארצות-הברית נטישה של בעל ברית קרוב במזרח התיכון, אולם הממשל האמריקני ראה בכך "היענות לרצון העם". פלג גורס כי אין משום חידוש באי-ההתאמה בין עמדת ישראל לעמדת ארצות-הברית, וכי מקורה באי-ההסכמה הבסיסית בין ממשלו של הנשיא אובמה לבין ממשלתו של בנימין נתניהו.⁴⁷

ליאור להרס סבור אף הוא כי יש להבחין בין תגובות חיוביות לבין תגובות שליליות בדעת הקהל בישראל.⁴⁸ התגובה הפסימית ("במזרח התיכון אין מקום לתמימים") נובעת לטענתו מן התאוריה ההגמונית בישראל, שעיקרה "שב ואל תעשה" בכל הקשור לתהליך המדיני בין ישראל לפלסטינים והעולם הערבי מתוך תפיסה שהעולם הערבי אינו יציב כעת ומהלכים בעניינו עלולים להיות חרב פיפיות אם תתחולל הפיכה והממשל ישתנה. להרס גורס כי גישה זו נשענת על ארבעה נימוקים: (א) הטלטלה במזרח התיכון מוכיחה כי ישראל היא הדמוקרטיה היחידה באזור; (ב) הסכסוך הישראלי-פלסטיני אינו ליבת הבעיה במזרח התיכון; (ג) אי-היציבות באזור מחזקת את עמדת ישראל, שלפיה כיום אין לנקוט ויתורים על נכסים; (ד) אי-היציבות

47. Peleg, 2013.

48. להרס, 2017.

פותרת פתח להתערבות של איראן בנעשה במזרח התיכון ולהידרדרות נוספת במצב. הדוגל בתפיסה זו הוא ראש הממשלה בנימין נתניהו, בתמיכה נרחבת מן המערכת הפוליטית וממערכת הביטחון. להרס בחן הצהרות של בכירים ישראלים בארץ ובחו"ל ומצא דו-ערכיות בדבריהם: כלפי פנים דבריהם מציגים את המתרחש במזרח התיכון כהתפתחות המאיימת על הביטחון בישראל וכאירוע המסכן את הביטחון הלאומי, ואילו בדבריהם בחו"ל הם מציגים את האירועים כהזדמנות לפיתוח הדמוקרטיה במזרח התיכון ולשיפור במעמדה של ישראל בזירה.

בקרב המחזיקים בגישה האופטימית ("יותר הזדמנות מסיכון") מזהה להרס שתי אסכולות: האחת רואה את אירועי "האביב הערבי" בחיוב ובאופטימיות המאתגרות את התפיסה הרווחת. מייצגיו של קו מחשבה זה היו הנשיא לשעבר שמעון פרס ונתן שרנסקי, יושב ראש הסוכנות היהודית. האסכולה השנייה מקבלת שיש מן השלילה באביב הערבי, אך טוענת כי מתוך הרע ניתן להפיק גם טוב, תוך ניצול הזדמנויות לטובת האינטרסים של ישראל. מייצגיה של אסכולה זו הם בכירים לשעבר במערכת הביטחון, חברי אופוזיציה ומכוני מחקר ואקדמיה שונים. בסוקרו את הזירה הפוליטית ואת תגובותיה לאירועי "האביב הערבי", מוצא להרס התאמה בין הימין הפוליטי לגישה הפסימית ובין השמאל הפוליטי לגישה האופטימית; כל צד מנסה לתת לאירועים את פרשנותו בדרך שתהלום את תפיסת עולמו. להרס סבור כי השפעות "האביב הערבי" ניכרות בתחומים נוספים בחברה הישראלית. היחס למדיניותה של ארצות-הברית הורע בשל אי-תמיכתה בחוסני מובארכ במצרים ובשל תגובתה הרפה של ממשל אובמה למלחמה בסוריה. מערכת הביטחון הציגה עמדות הזהות לעמדותיה של הממשלה כלפי עתידו של המזרח התיכון והגדילה את תקציבה עקב החשש מפני העתיד לבוא. לא זו בלבד, אלא שבמחאה החברתית של קיץ 2011 נעשה שימוש בביטויים ובמונחים המזכירים את הדרישות שנשמעו בעולם הערבי.

גישה חדשה בשיח האקדמי בישראל היא תזת "הכשל הערבי". חגי ארליך, כמזרחנים ישראלים אחרים, סבור כי "האביב הערבי"

הוא אירוע מובהק של כישלון והתפוררות.⁴⁹ המשבר שהגיע בעקבות האביב של 2011 הוא החמור ביותר מאז ראשית העת החדשה. כמעט הכול כבר נוסה. מול הלאומיות המודרנית שב והתייצב האסלאם הפוליטי, והוא עצמו מפולג, מפלג ומקציץ. כל המרשמים להתארגנות חברתית, פוליטית וכלכלית כבר נוסו וכך גם הליברליזם הפרלמנטרי, הסוציאליזם החילוני והרוחניות האסלאמית. לכולם עדיין נותרו אוהדים, אך ספק אם ביכולתו של מחנה כלשהו לשחזר את מנהיגותו. המדינה המזרח תיכונית – מדינת הלאום שנוצרה בראשית המאה העשרים – נקלעה לכשל מערכות. סוריה, עיראק ולבנון קיימות על גבול הפיקציה. מצרים, אם המדינות, "האחות הבכירה", מנסה להשתקם תוך קשיים אדירים. המדינות השורדות על מכונן – ערב הסעודית, ירדן, מרוקו, נסיכויות המפרץ – הן בעיקר ממלכות הנשענות על מבנים מסורתיים או שבטיים.

שמעון שמיר, אחד החוקרים הידועים לתולדות המזרח התיכון אשר כיהן גם בתפקיד שגריר ישראל במצרים ובירדן, הגדיר את "האביב הערבי" כאירוע המסמן את "הכשל הערבי".⁵⁰ עם זאת, בנימה של רחמים וחמלה כלפי האויב בשעת תבוסתו, הזהיר שמיר מפני השמחה לאיד של הערבים על כך שההתפתחויות באזור עלולות גם להשפיע על ישראל, וכך הוא כותב:

במסה קודרת על מצב הערבים שהתפרסמה ב"אקונומיסט" (5.7.2014), מקונן המחבר על כך ש"ציוויליזציה שפעם הובילה את העולם עומדת עתה הרוסה", וקובע כי הערבים סובלים מ"שקיעת הציוויליזציה" שלהם. הדברים הזכירו לי את נגיב מחפוז, שבאחת ההתבטאויות הראשונות שנשמעו במצרים בעד פיוס עם ישראל אמר שהשלום מוצדק מפני ש"צריך לשקם את הציוויליזציה". מחפוז ידע מה הוא סח. אין ספק שההתפתחויות באזור משפיעות על ישראל. תהא זו טעות לשמוח לאידם של שכנינו ולהתהדר במעמד של "וילה בג'ונגל". סדנא דארעא חד הוא: גבולותינו אינם חסינים בפני האלימות המשתוללת סביבנו ושלומם של שכנינו כרוך בשלומנו.

49. ארליך, 2016, עמ' 297-298.

50. שמעון שמיר, "הכשל הערבי", הארץ, 26 בנובמבר 2015.

המזרחן אשר ססר השמיע דברים דומים המערבים בין שמחה לאיד לבין הפגנת חמלה כלפי היריב המובס. בהרצאה שנשא במרכז דיין באוניברסיטת תל-אביב בשנת 2013 קבע ססר כי המאבק בעולם הערבי מתנהל בין כוחות המודרנה לבין כוחות המסורת שהם העדתיות, השבטיות והאסלאם הפוליטי. אשר להשפעות על ישראל, ססר חוזר לאבות המייסדים ובייחוד לבן-גוריון שהיה פסימי למדי ופעל על סמך ההנחה הפסימית שלפיה ברבות הימים תתקשה ישראל לשמור על עדיפותה בדרכים קונבנציונליות ולכן היא פנתה לאופציה הגרעינית. עם זאת, אמר ססר, "האביב הערבי" העמיד את ישראל בפני אתגר שלא התכוננה לקראתו – כיצד להתמודד עם חולשת הערבים, שהרי דוקטרינת הביטחון של ישראל אינה ערוכה להתמודדות עם חולשתן של מדינות ערב ועם היעדר שלטון מרכזי אפקטיבי בהן.⁵¹ ההנחה בדבר הכשל הערבי משתקפת גם בספרם של קובי מיכאל ויואל גוז'נסקי:

תהליכי הכישלון המדינתי במרחב וקריסתן המוחלטת של חלק מהמדינות אל תוך כאוס שלטוני מובילים להתרחבות משמעותית של אזורי ספר בלתי נשלטים. האזורים האלה הופכים לחממות גידול של ארגוני טרור ושל גורמים לא-מדינתיים מסוגים שונים ולבסיסי שיגור של אותם הגורמים לעבר המרחב כולו. ההתפשטות מושגת באמצעות יצירת רצף טריטוריאלי או באמצעות יצירתו של מבנה רשתי ללא רציפות גיאוגרפית.⁵²

בהתאם לתזה בדבר הכשל הערבי, חוקרים ישראלים אחרים רואים את "האביב הערבי" באור חיובי מנקודת מבט הקשורה לבעיה הפלסטינית. לדוגמה, מי שהיה שגריר ישראל במצרים, דוד גוברין, אומר כי "האביב הערבי הפריך את הטענה שהסכסוך הישראלי-פלסטיני הוא הבעיה המרכזית בעולם הערבי. לפי שעה נדחק העיסוק בתהליך השלום או בשאלת היחסים עם ישראל ברוב המדינות ממרכז סדר היום הלאומי

51. הרצאתו של פרופ' אשר ססר ביום העיון "ישראל, האחים המוסלמים והליברליזם הערבי" באוניברסיטת תל-אביב, 14 במרץ 2013 ראו: <https://www.youtube.com/watch?v=FgoJS3vP8p8>

52. מיכאל וגוז'נסקי, 2016, עמ' 129.

עקב התמקדות השליטים בפתרון בעיות הפנים⁵³. לדעת חוגים ישראליים, האנרכיה שהוליד "האביב הערבי" ועלייתם של הארגונים הג'האדיסטיים הקיצוניים משחררות את ישראל מעול פתרונה של הבעיה הפלסטינית ומוכיחות כי חוסר היציבות באזור אינו קשור אך ורק במעמדה הקונפליקטואלי של ישראל במרחב.

מבחינתה של ישראל, חשיבותו של "האביב הערבי" אינה מוגבלת להיבט המדיני והאסטרטגי; "האביב הערבי" משפיע גם על גורמים פנימיים, בעיקר על המיעוט הערבי ועל מערכת היחסים בינו לבין המדינה. במחקרו החדש שיצא לאור ב־2016 עומד אמל ג'מאל על הרלוונטיות של הדיון בחברה האזרחית בעולם הערבי לדיון בחברה הערבית בישראל וקובע כי רלוונטיות זו נובעת בעיקר מן ההיבט החברתי־תרבותי.⁵⁴ בהסתמך על קביעה זו ניתן להקיש כי התמורות המתחוללות במרחב הערבי משפיעות על החברה הערבית בישראל ומוצאות הדים בקרבה. גם הדרו"ח האסטרטגי שפרסם מרכז אעלאם בנצרת, פרי עטם של חוקרים ואקדמאים ערבים, מדגיש את הזיקה האורגנית בין החברה הערבית בישראל לבין המרחב האזורי; הוא אף רואה בה משום תופעה טבעית ואפילו רציונלית וחיונית מבחינתה של החברה הערבית, שהרי שייכות המיעוט הערבי למרחב היא חלק בלתי־נפרד מזהותו ומתודעתו הפוליטית, התרבותית והחברתית.⁵⁵

53. גוברין, 2016, עמ' 242.

54. ג'מאל, 2016, עמ' 64.

55. מרכז אעלאם, "אל־תקריר אל־אסטרטגי: אל־ערב אל־פלסטיניון דאח'ל אל־ח'ט אל־אח'דר" (הדרו"ח האסטרטגי: הערבים הפלסטינים בתוך הקו הירוק), נצרת 2016.

המיעוט הערבי בישראל והעולם הערבי: יחסים אמביוולנטיים

רקע

המיעוט הערבי בישראל הוא מיעוט מולדת, שהפך מרוב בפלסטין המנדטורית למיעוט בשלטונה של מדינת ישראל, המגדירה את עצמה כמדינת לאום יהודית. מאז הקמתה נתונה מדינת היהודים בסכסוך עם מדינות ערב בכלל ועם העם הפלסטיני בפרט. קונפליקט זה בין העולם הערבי לבין מדינת ישראל משפיע ישירות ובמידה רבה על המדיניות הרשמית שנקטו ממשלות ישראל לדורותיהן כלפי האוכלוסייה הערבית ועל מעמדו של המיעוט הערבי בה.

מחקרים רבים נכתבו על החברה הערבית בישראל. חלקם הארי עוסק בתמורות הפנימיות בחברה זו ובשינויים במערכת היחסים בינה ובין המדינה וקבוצת הרוב היהודית. אמנם מתנהל דיון ער על השפעתו של המרחב הערבי באזור על המיעוט הערבי, אך לטעמנו חסרה מסגרת אנליטית היסטורית שתאפשר ליצור זיקה בין ההתפתחויות הפוליטיות בעולם הערבי לבין זהותם והתנהגותם הפוליטית של הערבים הפלסטינים אזרחי מדינת ישראל. בעניין זה נציין כי עולמם הפוליטי של האזרחים הערבים אינו מוגבל ליישובי מגוריהם או לגבולות המדינה; הם מושפעים מן ההתפתחויות בעולם הערבי, והוא נחשב לחלק מן "האני המורחב" שלהם.⁵⁶ לעומת זאת, הגישה הקונבנציונלית האופיינית למחקרים רבים על החברה הערבית בישראל מאופיינת בהתמקדות אך ורק ביחסי המיעוט הערבי עם המדינה. מחקר זה מבקש להציע זווית ראייה חדשה ולבחון את סוגיית היחסים שבין העולם הערבי לבין החברה הערבית בישראל מזווית היסטורית, ותוך התמקדות בהתפתחויות הפוליטיות האחרונות. במרכזו של

56. שקד, 2012, עמ' 49.

מחקר זה תעמוד השפעתה של מגמת ההתפרקות במרחב הערבי הן על הדינמיקה הפנימית של החברה הערבית והן על יחסה למדינה. האוכלוסייה הערבית שנותרה בתוך גבולותיה של מדינת ישראל אחרי מלחמת 1948 התפתחה באופן בלתי נורמלי מאחר שהיא משתייכת לאומה הערבית ולעם הפלסטיני מבחינה לאומית ודתית. בה בעת היא חלק מאוכלוסיית ההאזרחים במדינת ישראל שקמה על חורבותיו של העם הפלסטיני, מדינה שבינה לבין התנועה הלאומית הפלסטינית ומדינות ערב מתנהל סכסוך מתמשך עקוב מדם. בני אוכלוסייה זו נתונים במשבר עקב החסמים והקשיים הניצבים בפניהם והמונעים מהם להשתלב בחייה של מדינת ישראל, המגדירה את עצמה כמדינה יהודית. המציאות הפוליטית הנגזרת מאופייה הציוני והיהודי של המדינה הובילה להיעדר שוויון בין יהודים לערבים בכל מישורי החיים בשל קיומם של מנגנוני חלוקה המיטיבים עם קבוצת הרוב היהודית והמפלים לרעה את האזרחים הערבים. לפיכך האזרחים הערבים מוסיפים לסבול מהדרה, הם חיים בשולי החברה הישראלית ואין באפשרותם לממש את אזרחותם במלואה בשל האקסקלוסיביות של המדינה.⁵⁷ נוסף על כך, המדינה קידמה מדיניות של דה-ערביזציה ודה-פלסטיניזציה, ובכך פגעה במעמדה ובוהותה הלאומית והתרבותית של האוכלוסייה הערבית.⁵⁸ מסמך שהכינה המחלקה הערבית במפא"י בספטמבר 1959 מאמת כי מדיניות זו אכן הייתה נהוגה, וכך נאמר בו:

מדיניות הממשלה במשך עשר השנים האחרונות חתרה לפילוגה של האוכלוסייה הערבית לעדות ולאזורים ולגיבוש אינטרסים משוריינים סביב שני נושאים אלה. הקניית מעמד מונציפלי לכפרים ערבים מצד אחד ואווירת התחרות סביב הבחירות לרשויות המקומיות העמיקה את הפילוג בתוך הכפרים עצמם. שני דברים אלה – המדיניות העדתית והפילוג המשפחתי בכפרים – פעלו למניעת גיבושו של הישוב הערבי לחטיבה אחת.⁵⁹

57. רודניצקי, 2015.

58. לדיון נרחב בנושא זה ראו בוימל, 2007, עמ' 82-91.

59. ארכיון מפלגת העבודה, המחלקה הערבית, "המלצות לטיפול במיעוט הערבי בישראל", ספטמבר 1959, תיק מספר 18-1959-926-2, עמ' 4.

על פי היגיון זה של "הפרד ומשול", המסמך ממליץ בפני הממשלה כלהלן:

יש להמשיך ולמצות את כול האפשרויות של מדיניות הפילוג העדתי אשר נתנה פירותיה בעבר והצליחה עד כה ליצור חיץ – גם אם לפעמים מלאכותי – בין חלקים מסוימים של האוכלוסייה הערבית, דוגמת משבר האמון בין העדה הדרוזית ושאר העדות הערביות. מדיניות זו אפשרה למדינה במשך תקופת קיומה למנוע את התגבשותו של המיעוט הערבי לגוש מלוכד ונתנה במידה רבה פורקן למנהיגי כול עדה ועדה לעסוק בענייניהם העדתיים במקום עניינים ערביים כלליים.⁶⁰

הפלטטינים אזרחי ישראל נקלעו למשבר קשה עקב הדילמה שבאה לידי ביטוי בשלושה מישורים עיקריים: ראשית, המישור הפנימי, המניח כי באוכלוסייה הערבית לא נוצר קונסנזוס על השקפתה הלאומית ועל תביעותיה הפוליטיות בהיותה מיעוט לאומי בתוך ישראל, המגדירה את עצמה כמדינת העם היהודי; שנית, המישור הישראלי, המניח כי הגדרתה של מדינת ישראל כמדינה יהודית המקנה עדיפות ליהודים סללה את הדרך להעמקת הדרתם, שוליותם והפלייתם של האזרחים הערבים בחלוקת המשאבים החומריים והסימבוליים; שלישית, המישור הפלטטיני, המניח כי המיעוט הערבי נותר בשולי התנועה הלאומית הפלטטינית ולכן הוא הודר מסדר יומה ולא זכה לתשומת לב מספקת מצידה; יתר על כן, חלק ממנהיגי התנועה הפלטטינית ראו בערבים אלה עניין פנים-ישראלי.⁶¹ עקב המשבר, זהותם האזרחית (הישראלית) וזהותם הלאומית (הערבית והפלטטינית) של הערבים במדינה היו חלקיות והיברידיות: מיעוט לאומי המשתייך למרחב הערבי ולעם הפלטטיני ובאותה מידה הוא חלק מהחברה הישראלית מתוקף האזרחות הישראלית.⁶²

מאג'ד אל-חאג' סבור כי זהותם של הערבים במדינת ישראל היא זהות דינמית ומשתנה הנתונה בתהליך מתמיד של התפתחות

60. שם, עמ' 16.

61. Rouhana & Ghanem, 1998.

62. חלבי, 2014.

וגיבוש.⁶³ לפיכך התמורות בזהות זו מושפעות מארבעה מעגלים עיקריים, לדעתו. המעגל המקומי, כלומר המבנה הפנימי והמאפיינים הייחודיים של האוכלוסייה הערבית נתון לשינויים ולתמורות שחלו במשך הזמן במערכת הערכים ובדפוסי החיים בה. המעגל השני קשור למעמד של הערבים במדינה היהודית ולמדיניות כלפיהם, נוסף על מערכת היחסים בינם לבין הרוב היהודי. המעגל השלישי, שהוא מוקד מחקרנו ואשר לא זכה לתשומת לב מספקת מצד המחקר, קשור בהיבט האזורי ובהתפתחויות הפוליטיות במרחב הערבי. לבסוף, המעגל הרביעי קשור להיבט הדתי המגדיר את זהותם העדתית והדתית של המוסלמים, הנוצרים והדרוזים.

יש הגורסים כי זהותם של הערבים בישראל מושפעת מהתמורות סביבם ומהתנודות בשלושה מעגלים עיקריים: (1) המעגל הפנימי, דהיינו השינויים בחברה הפלסטינית בישראל והקונסנזוס הפוליטי שהלך והתגבש בתוכה; (2) המעגל הישראלי, כלומר מערכת היחסים בין הרוב היהודי לבין המיעוט הערבי הפלסטיני; (3) המעגל הכלל-פלסטיני והערבי, המדגיש את ההתפתחות הפוליטית בזירה הפלסטינית לצד השינויים והתמורות בעולם הערבי ובעיקר במדינות הסמוכות לישראל.⁶⁴ יש לשים לב כי התזות הללו התעלמו מהמעגל הבין-לאומי שהשפיע על התגבשותה של חברה אזרחית שהתמקדה בזכויות המיעוטים הלאומיים ושל העמים הילידים.

הסוציולוג הפוליטי סמי סמוחה⁶⁵ טוען כי הערבים אזרחי ישראל אימצו שלוש אסטרטגיות: היטמעות, שבה בחרו כל הערבים המעוניינים בהשתלבות מוחלטת בחברה הישראלית; היבדלות, שבה בחרו כל הערבים הרואים את עצמם כחלק מהאומה הערבית ומהעם הפלסטיני, והמעוניינים לשמור על זהותם הייחודית בלא להשתלב בחברה הישראלית, והסתגלות, שהיא מעין שילוב של שתי האסטרטגיות הראשונות, היטמעות והיבדלות בעת ובעונה אחת, ובה בחרו כל הערבים המעוניינים להשתלב בחברה הישראלית תוך שמירה על ייחודיות מסוימת של זהותם הלאומית והתרבותית. יודגש כי זהותם

63. אל-חאג', 2000.

64. רוחאנא, שאהדה וסבאע'ח'ורי, 2010.

65. סמוחה, תשס"א, עמ' 288.

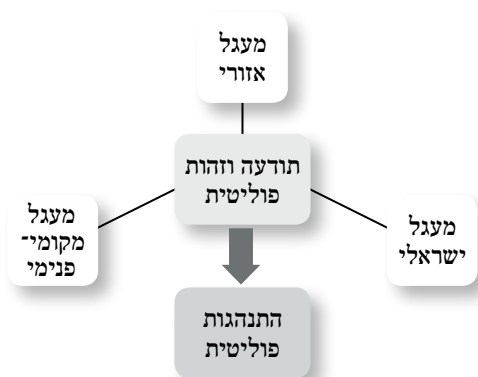
של הערבים בישראל היא זהות היברידית החלוקה בין שני עולמות תוכן שונים: הישראלי והערבי-פלסטיני. זהות זו נוצרה משום שהערבים בישראל הם חלק מהאומה הערבית ומשארית העם הפלסטיני שהובס ב־1948, ובאותה עת הם אזרחיה של מדינת ישראל ועליהם לפעול במסגרת החוק הישראלי ולבטא נאמנות למסגרת המדינתית הישראלית שהטילה ספק בנאמנותם והתייחסה אליהם כאל גיס חמישי. המציאות ההיברידית מנעה מהערבים בישראל לבקר במדינות ערב ולהשתתף בהוויה החברתית-תרבותית הערבית, וזאת משום סכסוך הדמים בין מדינת ישראל לבין מדינות אלה, הנחשבות לגורם עוין למדינה. בה בעת לא יכלו ערבים אלה לבטא את נאמנותם לעולם הערבי ולהביע הזדהות עם האידיאולוגיה הפאן-ערבית מחשש מפני ההשתמעויות המשפטיות והפוליטיות במדינת ישראל, שהם אזרחיה.

המסגרת האנליטית של מחקר זה גורסת כי זהותם, תודעתם והתנהגותם הפוליטית של הפלסטינים אזרחי ישראל כוללות עולמות תוכן שונים. זהותם הושפעה במשך שנים מהסכסוך הישראלי-ערבי הרחב וניזונה ממנו. היא לא הייתה חסינה מפני השפעתם של תמורות ואירועים שונים בעולם הערבי, ועד עצם היום הזה היא מושפעת מהן, אם כי עוצמת ההשפעה השתנתה מעת לעת. אמל ג'מאל מתאר את ההוויה הפוליטית של המיעוט הערבי בישראל כהשתקפות של "תודעה כפולה": המיעוט הערבי פיתח השתייכות לאומית ורגשית לעם הפלסטיני ולמרחב הערבי, אולם בה בעת הוא מחובר אינסטרומנטלית ורציונלית למציאות הישראלית.⁶⁶ תיאור זה מחזק את הנחת היסוד של מחקר זה, שהמיעוט הערבי בישראל שומר על זיקה הדוקה עם המרחב הערבי על אף זיקתו הרציונלית למרחב הישראלי. גם הדו"ח האסטרטגי שפרסם מרכז אעלאם,⁶⁷ פרי עטם של חוקרים ואקדמאים ערבים, מדגיש את הזיקה האורגנית בין החברה הערבית בישראל לבין המרחב האזורי ואף רואה בה תופעה טבעית ורציונלית החיונית לחברה הערבית, שהרי השתייכות המיעוט הערבי למרחב היא חלק בלתי-נפרד מזהותו הפוליטית, התרבותית והחברתית. ההסבר הרציונלי לכך הוא, שהדבקות בהשתייכות למרחב נובעת מחתירתו של המיעוט

66. Jamal, 2009, עמ' 131.

67. דוח מרכז אעלאם (לעיל הערה 55), עמ' 19.

הערבי להסיר מעליו את כבלי החולשה המבנית המונחים עליו בשל היותו מיעוט לאומי במדינת לאום יהודית. ההזדהות עם המרחב או הדגשת ההשתייכות לו מבטאת ניסיון לפרוץ את המגבלות הנגזרות ממדיניות ההפליה וההדרה שמדינת ישראל נוקטת כלפיו ומעמידה אותו במעמד נחות. תרשים 1 להלן ממחיש את העולמות המשפיעים על החברה הערבית בישראל.

תרשים 1: מעגלי ההשפעה על החברה הערבית בישראל

מעמדו של המיעוט הערבי במדינה היהודית

לפני הדיון בהשפעות "האביב הערבי", נדגיש כי למרחב הערבי נודעת השפעה רבה על התהליכים הפוליטיים והחברתיים בציבור הערבי בישראל ועל זהותו. עם זאת, היו שהמעיטו בחשיבותו של המרחב הערבי כגורם משפיע על הפוליטיקה הערבית בישראל והבליטו את יחסם של המדינה ושל הרוב היהודי למיעוט הערבי כגורם המכונן והמשפיע ביותר על הערבים אזרחי מדינת ישראל. רוב המחקרים על החברה הערבית בישראל מתמקדים ביחסים שבין המדינה היהודית למיעוט הערבי, ואך מעטים בוחנים את יחסי הגומלין שבין המרחב הערבי למיעוט זה ואת השפעתם על זהותו ועל התנהגותו הפוליטית. לנוכח הניגודים בין הדעות, ראוי לבחון את השפעתו של "האביב הערבי" על אזרחיה הערבים של מדינת ישראל בשיח הפוליטי הרווח

בקרבם ואת התנהגותם. לדעתנו, המרחב הערבי הוא מן הגורמים כבדי-המשקל המעצבים את פוליטיקת הזהויות של האזרחים הערבים במדינת ישראל, את התנהגותם ואת האירועים הקשורים בהם. זאת לצד גורמים נוספים כגון היחסים בין הרוב למיעוט, סוג המשטר הפוליטי, המדיניות המרחבית ואף תהליכים כלל-עולמיים.

אחרי מלחמת 1948 נותרו בגבולותיה של מדינת ישראל כ-150,000 ערבים, ושיעורם מכלל האזרחים במדינה באותה עת עמד על 17% בקירוב. הציבור הערבי שנותר על אדמתו היה ברובו ציבור נחשל מבחינה כלכלית-חברתית, ותרומתו לתנועה הלאומית הפלסטינית הייתה מוגבלת למדי.⁶⁸

הערבים שנשארו בגבולותיה של המדינה היהודית היו מוכי הלם, הרוסים ומעורערים בשל התבוסה שנחלו צבאות ערב במהלך המלחמה.⁶⁹ התנהגותם היום-יומית נעה בין צייתנות שמקורה בהשלמה עם גורל מאוס ועם צורך לשרוד ולהישאר על אדמתם לבין תסכול וזעם על המציאות הפוליטית החדשה שהפכה אותם למיעוט מובס ונישלה אותם מרכושם.⁷⁰ תחושת התבוסה שליוותה את האזרחים הערבים לאורך שנים לנוכח השינויים הפוליטיים היא תוצאה בלתי נמנעת של המעבר מסטטוס של רוב בעל תחושת בעלות על הארץ למיעוט קטן, חלש, שולי ונטול כל עוצמה, חסר כוח ובלא השפעה פוליטית.⁷¹ פלסטינים אלה היו נטולי תודעה לאומית ונטולי אוריינטציה לאומית. המלחמה גרמה לא רק לשינוי המציאות הפוליטית, היא גרמה גם לשבר פסיכולוגי עמוק בקרב ציבור זה.⁷² הם נעשו לאזרחיה של מדינה המגדירה את עצמה על פי לאומיותו של הרוב היהודי, רוב שבינו לבינם נטוש סכסוך מתמשך ואף סכסוך בין הרוב היהודי לבין אומתם. הפלסטינים נאלצו אפוא להסתגל להווייתם החדשה כמיעוט לאומי במדינה המקדמת מדיניות שנועדה לנשלם מאדמותיהם ולנתקם מזהותם הלאומית והתרבותית.⁷³

68. קימרינג ומגדל, 1999, עמ' 145-167.

69. גאנס, 2009.

70. רבינוביץ ואברבקר, 2002, עמ' 29-30.

71. מוסטפא וגאנס, 2014, עמ' 51-54.

72. מצא, 2016, עמ' 20.

73. מנאע, 2017, עמ' 24.

מלחמת 1948 הותירה משפחות שנחצו בין המדינה היהודית לבין שכנותיה הערביות. משום כך הקמתה של מדינת ישראל והגדרתה כמדינה יהודית הנתונה בסכסוך מתמשך עם מדינות ערב הביאה לידי ניתוקם של הפלסטינים שנשארו בגבולותיה משאר הפלסטינים ומהעולם הערבי.⁷⁴ יתר על כן, הפלסטינים אזרחי ישראל חיו בין שני עולמות ונקלעו לשוליות כפולה: הם הפכו לאזרחים נחותים וחשודים במדינה היהודית ולבוגדים בעיני רוב מדינות ערב.⁷⁵ עם זאת, הם סירבו לראות את עצמם כמיעוט נחות במדינת היהודים והמשיכו להזדהות עם המרחב הערבי ואף ראו את עצמם כחלק מן הרוב האזורי.⁷⁶ הנכבה היא אפוא אירוע מכונן בחייהם של הפלסטינים אזרחי ישראל משום הפיכתם לקבוצת מיעוט מבחינה מספרית, סוציולוגית ופוליטית, נטולת עוצמה פוליטית וכוח השפעה על מוקדי קבלת ההחלטות; היא אף אינה מיוצגת בשכבת העילית הפוליטית, הכלכלית והצבאית של המדינה.⁷⁷

השיח על אזרחותם של הערבים הפלסטינים במדינת ישראל נועד ליצור קטגוריות זהות מובחנות המפרידות בינם לבין שאר הפלסטינים. גאנם ואוסצקי-לזר גורסים כי מדובר בהפרדה מלאכותית: מלבד הזכות להשתתפות בבחירות, שגם לה משמעות מוגבלת למדי, הערבים בישראל אינם זוכים להגנה משפטית נאותה ולא להגנה על זכויותיהם כמיעוט לאומי יליד. לצד זאת, זכויותיהם הקבוצתיות מוגבלות למדי ואינן מעוגנות בחוקיה של מדינת ישראל.⁷⁸ מאחר שהאזרחות הישראלית יצרה חיץ בין הפלסטינים בישראל לבין אחיהם בשטחים הכבושים, הם נחשבים לפחות מאזרחים שווים ושלמים בהשוואה ליהודים וליותר מנתינים נטולי זכויות בהשוואה לפלסטינים בשטחים הכבושים.⁷⁹

74. רוחאנא וסבאע'ח'ורי, 2011, עמ' 13.

75. גאנם, 2009.

76. לנדאו, 1971, עמ' 40-45.

77. ראו בהקשר זה: נויברגר, 1995, עמ' 47-55; בשארה, 1999.

78. גאנם ואוסצקי-לזר, 2001(ב), עמ' 10.

79. לדיון במעמדם של הפלסטינים אזרחי ישראל ראו: פלד, 1993; פלד ושפיר, 2005.

מאז כינונה, נקודת המוצא בהתייחסות המדינה היהודית לאוכלוסייה הערבית הייתה מתוך הזווית הביטחונית והיא ראתה בה אויב וגורם עוין לאינטרסים של העם היהודי. תפיסה זו מניחה כי מדובר במיעוט רדיקלי החותר לשנות את ערכי היסוד של המדינה ולבטל את סימני ההיכר המאפיינים אותה, מעין שלוחה של העולם הערבי וחלק מרכזי מתנועה לאומית הנלחמת בישראל ומערערת על עצם קיומה.⁸⁰ יתר על כן, מיעוט זה נתפס בעיני מנהיגי המדינה כקבוצה עוינת שאינה ראויה לשוויון זכויות על אף הבטחתה והצהרתה של המדינה לקיים שוויון זכויות מלא לכל תושביה כפי שנאמר במגילת העצמאות. המדיניות שנקטו ממשלות ישראל לדורותיהן נועדו לשמור על קיומה, של המדינה, על שלומה ועל ביטחונה, ולהבטיח לרוב היהודי שליטה בלעדית בה.⁸¹ לפיכך נדחקו הפלסטינים אזרחי ישראל לשולי המערכת הפוליטית, לפריפריה החברתית והגאוגרפית ולתחתית הסולם הכלכלי-חברתי.⁸² יתר על כן, לאורך שנים פעלו המדינה וקבוצת הרוב היהודית ליצירת מנגנונים פוליטיים שהדירו את המיעוט הערבי ונטרלו את עוצמתו הפוליטית.⁸³ בקווי המתאר שעיצבו את האזרחות הישראלית – ושהגדירו גם את הקהילה הפוליטית בתוכה – שלט היגיון אתנור-לאומי לשם ביצור מעמדה ההגמוני של קבוצת הרוב היהודית ולהנצחת מעמדו השולי והנחות של המיעוט הערבי הפלסטיני.⁸⁴ באמצעות הדרתם של הערבים ממוקדי קבלת ההחלטות העמיק הרוב היהודי את שליטתו במנגנוני המדינה, במרחב הטריטוריאלי ובמשאבים החומריים והסמליים של המדינה.⁸⁵ קבוצת הרוב היהודית אף פעלה על פי משנה סדורה ושיטתית שנועדה להכפיף אליה את המיעוט הערבי ולהגביר את תלותו הן בה והן במדינה.⁸⁶ השלטונות לא הסתפקו בחיזוק יסודותיה היהודיים וברקימת קשרים עם יהודי

80. שיפטן, 2011, עמ' 23-35.

81. לביא, 2016, עמ' 52-60.

82. Mendilow, 2012.

83. ג'מאל, 2002.

84. להרחבת הדין בנושא ראו: פלד, 2017.

85. ג'בארין, 2010; שטופלר, 2017.

86. Jabareen, 2008.

התפוצות אלא פעלו במתכוון לניתוק הקשרים שבין המיעוט הערבי לבין מדינות ערב.⁸⁷

הדרתם של הערבים ממוקדי קבלת ההחלטות היא אחת מסימני ההיכר של המערכת הפוליטית הישראלית. במבט לאחור ניתן לומר שהערבים לא היו שותפים לשום קואליציה ממשלתית ואף לא הוזמנו רשמית לשום ממשלה מאז 1949 ועד לבחירות האחרונות שנערכו במארכ 2015.⁸⁸ ההתעלמות העקיבה של הקואליציות הממשלתיות מימין ומשמאל מהערבים וממפלגותיהם נטע בהם תחושה של הדרה, הפליה, נחיתות וזרות. מערכת הבחירות היחידה שבה הגיעו הערבים לעמדה שאפשרה להם להשפיע על המדיניות הייתה בבחירות בשנת 1992: שתי המפלגות המייצגות את הציבור הערבי, חד"ש ומד"ע, הצליחו להגיע לחמישה מושבים בכנסת. הדר-קוטביות של המערכת הפוליטית באותן שנים אפשרה למפלגות אלה לשמש "גוש חוסם" שחסם את עליית הימין לשלטון ואפשר למפלגת העבודה בראשות יצחק רבין לכונן קואליציה ממשלתית יציבה. שני עקרונות חשובים, העולים בקנה אחד עם תביעותיהם של האזרחים הערבים במדינת ישראל, עמדו ביסודה של הקואליציה: מהצד האחד התביעה להשוואת האוכלוסייה הערבית לאוכלוסייה היהודית ולשיפור מצבה החברתי-כלכלי, ומהצד האחר – התביעה להסדר מדיני שיביא את הסכסוך הערבי-ישראלי לקיצו באמצעות הקמת מדינה פלסטינית בגבולות 1967.⁸⁹ מלבד ממשלת רבין השנייה בין השנים 1992-1995, לא הצליחו הערבים ומפלגותיהם להגיע לעמדות כוח שיאפשרו להם להשפיע על תהליכי קבלת ההחלטות, על הקצאת המשאבים ועל המדיניות הקשורה בהם במישרין או בעקיפין.

במשך שנות קיומה של המדינה נותרו הערבים ומפלגותיהם גורם שולי, לא רלוונטי ואף לא לגיטימי בעיני שאר הגורמים במערכת הפוליטית.⁹⁰ יתר על כן, התגברות כוחן האלקטורלי של המפלגות

87. לדיון מפורט בסוגיה זו ראו: תומא, 1982.

88. ראו: גאנס ואוסקיי-לור, 2001(א); ג'מאל, 2002; רוחאנא, שחאדה וסבאע'ח'ורי, 2010.

89. גרינברג, 2000, עמ' 123-150.

90. קניג, 2004.

המייצגות את הציבור הערבי בכנסת הובילה להגברת התביעות – בעיקר מן הצד הימני של המערכת הפוליטית – המבקשות למנוע מהמפלגות ומהח"כים הערבים להתמודד בבחירות לכנסת, להדירם מהכרעות פוליטיות גורליות ולפקפק בלגיטימציה הפוליטית שלהם. בנקודה זו יש לציין כי חלק ניכר מהביקורת המופנית כלפי הערבים קשורה לעמדותיהם של הארגונים הפוליטיים המייצגים את הציבור הערבי. המפלגות הערביות נחשבות בעיני הגורמים האחרים במערכת הפוליטית לגורם חתרני העוין כלפי המדינה ולמכשול בפני האינטרסים האמיתיים שלה. הדה-לגיטימציה שחוות המפלגות הערביות מצידן של המפלגות הציוניות מחבלת ביכולתן להשתלב בקואליציות ממשלתיות וסוללת את הדרך להדרתן ולדחיקתן לשולי האופוזיציה.⁹¹

מדיניות הממסד הישראלי כלפי המיעוט הערבי: מבט היסטורי

בעקבות אובדנה של העיר הפלסטינית ב־1948 יצאו הבורגנות ושכבת המשכילים של החברה הפלסטינית לגלות אל מחוץ לגבולותיה של מדינת ישראל. בגבולות ישראל נותרה אוכלוסייה פלסטינית כפרית מוכת הים, חסרת ביטחון קיומי, מובסת, מושפלת ודלת משאבים.⁹² לאוכלוסייה זו לא הייתה מנהיגות לאומית ופוליטית ולא אליטה חברתית, ספרותית, אינטלקטואלית וכלכלית מאחר שהמרכזים העירוניים העיקריים נהרסו במהלך המלחמה ו"העם הערבי נותר כגוף נטול ראש".⁹³ ההכרעה במאבק הצבאי בין התנועה הלאומית הפלסטינית לבין התנועה הציונית ב־1948 ניתקה את הערבים מאורח החיים שניהלו לפני הנכבה.⁹⁴ המציאות הפוליטית שנוצרה לאחר המלחמה הבלטיה את ההגמוניה של היהודים וביתר שאת את חולשתו של מיעוט פלסטיני מובס וחסר מאוויים פוליטיים.⁹⁵

91. שם.

92. אבו רביעה-קוידר, 2017, עמ' 15-33.

93. בוימל, 2007.

94. Pappé, 2011.

95. מצא, 2016, עמ' 39-64.

היחסים בין הרוב היהודי למיעוט הערבי הושפעו ממצבה הביטחוני והאזורי של המדינה, וככל שהתערער מצבה הביטחוני של ישראל הלכה והידרדרה מדיניותה כלפי אזרחיה הערבים.⁹⁶ כאמור, הפלסטינים בישראל נתפסו כשלוחה של העולם הערבי הנתון בסכסוך עם מדינת ישראל ונחשבו למכשול בדרך לכינונה של המדינה היהודית. משום כך אופיינו היחסים שבין הרוב היהודי למיעוט הערבי ב"ביטחוניזציה", והייתה בכך משום לגיטימציה לפגיעה בזכויותיהם של האזרחים הערבים במשך שנים.⁹⁷ דוד בן-גוריון היטיב לתאר את ההיגיון הביטחוני שהנחה את המדיניות של ממשלות ישראל ואת יחסן כלפי המיעוט הערבי, באומרו: "מדיניותנו כלפי הערבים לא יכולה להיות מונחית לאור החורבן שהמיעוט הערבי לא חולל [במלחמת 1948]. מה שצריך להנחות אותנו הוא מה שהם היו עלולים לעשות אילו ניתנה להם ההזדמנות."⁹⁸ דבריו של בן גוריון מבטאים את ההנחה שהערבים הם עושי דברן של מדינות ערב. משום כך פעלו שלטונות המדינה במתכוון לניתוק הפלסטינים אזרחי המדינה מעברם ומזהותם הלאומית ולתקוע טריז בינם לבין המרחב הערבי בכלל והפלסטיני בפרט.⁹⁹ אמנם נכתבה ספרות ענפה על יחסי הרוב-מיעוט ונוסחו מודלים שונים שניסו לתאר ולהסביר את מנגנון השליטה של ישראל בערבים הפלסטינים ואת דרכי פעולתו, אך בפרק זה נציג את המודל של איאן לוסטיק. לוסטיק גורס שיש לחקור את מעמדם של הפלסטינים אזרחי ישראל תוך ניתוח מערכת השליטה של המדינה היהודית במיעוט הערבי. מערכת זו נשענת על שלושה יסודות מרכזיים הניזונים זה מזה, ובאמצעותם הצליחה המדינה לפקח על המיעוט הערבי, לשלוט בו ולהשתית בו שקט והשלמה על אף מדיניות ההכפפה, הקיפוח וההפליה:¹⁰⁰

1. קואופטציה: הכללת המנהיגות הערבית והגורמים האופוזיציוניים באמצעות הענקת זכויות יתר ומעמד מיוחד ומיוחס למנהיגות

96. Frisch, 2011, עמ' 20-35.

97. שטופלר, 2017.

98. בויםל, 2007, עמ' 20.

99. מצא, 2016, עמ' 39-64.

100. לוסטיק, 1985.

המסורתית בעלת המעמד והסטטוס החברתי תמורת סיועה בביצוע מדיניות הממשלה כלפי האוכלוסייה הערבית ומימוש יעדיה הלאומיים של המדינה היהודית. דרך זו אמורה לתרום להחלשתה של קבוצת המיעוט ולהביא לידי דעיכת מחאתה.

2. **פיצול, פילוג ובידול:** בידול האוכלוסייה הערבית מהאוכלוסייה היהודית לצד חיזוק הפילוג, הפיצול והפרגמנטציה הפנימית בקרב האוכלוסייה הערבית באמצעות הדגשת ההבדלים העדתיים והחמולתיים בינם לבין עצמם. מדיניות זו באה לידי ביטוי בעיקר בתקופת הבחירות לרשויות המקומיות באמצעות חזרת המתח בין החמולות המתחרות. כך הופנה המאמץ הקולקטיבי למתחים הפנימיים בחברה הערבית במקום להפוך למחאה קולקטיבית נגד השלטונות.

3. **תלות כלכלית:** התלות הכלכלית של הנשלטים בשולטים באה לידי ביטוי במדיניותה הכלכלית של המדינה. מדיניות זו נועדה להבטיח תלות מוחלטת של האזרחים הערבים ברוב היהודי ובמוסדות המדינה ולסכל כל אפשרות לעצמאות הכלכלית של אותה אוכלוסייה כדי להכפיפה לרצונותיה של התנועה הציונית.

בוימל מציג את השיקולים שהנחו את המדיניות הרשמית ואת היחס של מקבלי ההחלטות כלפי המיעוט הערבי:¹⁰¹ **השיקול הדמוגרפי** – המוכתב על ידי הרצון להפחית את מספרם של הערבים במדינה ואת משקלם הן באמצעות העלאת האפשרות לטרנספר והן באמצעות קליטת עלייה של יהודים בארץ;¹⁰² **השיקול הביטחוני** – המניח כי תפיסת הערבים כאיום על הביטחון וכגיס חמישי מצריכה פיקוח ושליטה באמצעות בידולם מקבוצת הרוב דרך יצירת סגרגציה מרחבית ואי גיוסם לצבא לצד ניתוקם מהמרחב הערבי ככל האפשר; **השיקול המרחבי-הגאוגרפי** – המבקש לקדם אתניזציה של המרחב באמצעות הפקעה נרחבת של הקרקעות שבבעלותם של הערבים והעברתן למימוש האינטרסים של קבוצת הרוב האתנו-לאומית, לצד סגרגציה מרחבית באמצעות הקמת יישובים יהודיים בתוך הריכוזים הגאוגרפיים של הערבים. כך ביקשה המדינה למנוע רצף טריטוריאלי בין היישובים

101. בוימל, 2014.

102. מסאלחה, 2004, עמ' 3-24.

הערביים ולסכל כל ניסיון להתארגנות פוליטית על בסיס לאומי;¹⁰³ השיקול הפוליטי – החותר להעמקת הפיצול הפנים-ערבי באמצעות הבלטת שונותו הדתית והחמולתית כדי לסכל את היווצרותה של הנהגה לאומית ערבית;¹⁰⁴ השיקול הכלכלי – החותר גם הוא להגברת התלות הכלכלית של האזרחים הערבים בקבוצת הרוב היהודית באמצעות סיכול כל ניסיון להתפתחותה של כלכלה ערבית עצמאית וזאת לצד העמקת ההפליה החומרית והטיית מנגנוני ההקצאה לטובת קבוצת הרוב היהודית.¹⁰⁵ האזרחות במדינה מוגדרת אפוא על פי יסודות אתנו-לאומיים ולכן נפגעת איכותה של הדמוקרטיה – קבוצת הרוב נהנית מזכויות יתר ומנגישות מלאה למעגלי קבלת ההחלטות ואילו המיעוט הערבי ממשיך לחיות בנחיתות ובהדרה מובנית.¹⁰⁶ סמוחה מציין כי מדינת ישראל היא דמוקרטיה אתנית, כלומר משטר דמוקרטי שבו מוענקות זכויות אינדיבידואליות לכל האזרחים בה, ובה בעת ניתן מעמד מועדף לקבוצת הרוב הדומיננטית.¹⁰⁷ המסגרת הדמוקרטית כוללת הליכים דמוקרטיים כגון מערכת בחירות, הפרדת רשויות וחילופי שלטון, ולמיעוטים ניתנת האפשרות למאבק ולשינוי במסגרת החוק. מדינה מעין זו רואה את עצמה כדמוקרטיה, אך גם מציגה את עצמה כבית הלאומי של הרוב האתני ומתפקדת ככלי בידיו. הדמוקרטיה האתנית נעדרת שוויון אזרחי ופוליטי וזכויות המיעוט הקולקטיביות פחותות מזכויותיה של קבוצת הרוב. בדמוקרטיה האתנית ניתנות זכויות פוליטיות ואזרחיות אינדיבידואליות לכל האזרחים וזכויות קבוצתיות-קולקטיביות מסוימות ואף מוגבלות לקבוצות המיעוטים, תוך שליטה של קבוצה אתנית אחת במדינה. מלבד זאת, הדמוקרטיה האתנית מאפשרת לקבוצות מיעוט מקופחות לבקר את המדיניות המפלה ואף למחות נגדה באמצעים דמוקרטיים כדי לשפר את מצבה. הפלסטינים אזרחי ישראל יכולים אפוא להיאבק למען שיפור תנאי חייהם, אולם אין הם שותפים להחלטות גורליות

103. יפתחאל וגאנב, 2004.

104. לדיון מורחב בנושא ראו: לנדאו, 1993; בשארה, 1995(ב).

105. בר-אל, 1995, עמ' 188.

106. Rabinowitz, 2001.

107. סמוחה, 2000.

ולהכרעות הקשורות במהותה וביעדיה המרכזיים של המדינה. היחסים שבין הפלסטינים אזרחי המדינה לבין המדינה הם יחסים בין השולטים במדינה, המגדירים את מהותה ואת מטרותיה, לבין הנשלטים הנדרשים להתאים את עצמם ליעדים אלה.¹⁰⁸ לשון אחר, המדינה שייכת לקבוצת הרוב ומשרתת את שאיפותיו הלאומיות יותר משהיא משרתת את המיעוט. לטענתו של פלד, "התרבות הפוליטית והמשפטית המכוננת את הדמוקרטיה האתנית היא שילוב בין שני עקרונות חוקתיים מנוגדים השרויים במתח מתמיד ביניהם: העיקרון הדמוקרטי-ליברלי, המכתיב התייחסות שווה אל כל אזרחי המדינה, והעיקרון האתנו-לאומי, המכתיב העדפה של קבוצת הרוב."¹⁰⁹

פלד ושפיר גורסים כי משטר השילוב הישראלי מניח כי השלטון הישראלי מונע מדחף ליברלי מכיל ומדחף אתנו-לאומי מדיר. משום כך מדיניותה של ישראל כלפי המיעוט הערבי שיפרה את מצבו באופן חלקי ובייחוד את מצבם של הפלסטינים בשטחים הכבושים, ובאותה העת נשמרו הפערים בין המיעוט הערבי לבין קבוצת הרוב היהודית.¹¹⁰ אף שפלד ושפיר מסכימים לטענה שהאזרחים הערבים נהנים מזכויות פוליטיות ליברליות אינדיבידואליות ובה בעת מודרים מאזרחות מלאה ומזכויות קיבוציות, הם סבורים שהמיעוט הערבי אינו מקבל את מלוא זכויותיו האזרחיות והאינדיבידואליות. משום כך רבות מזכויות האזרח הליברליות שמהן אמורים האזרחים הפלסטינים ליהנות על פי החוק אינן נשמרות.¹¹¹ הדבר מתבטא בעיקר בזכות הקניין הפרטי על הקרקע מאחר שמרבית הקרקעות בישראל שהיו בבעלות פלסטינים הופקעו ו"והדו" לצורך הגשמת החזון הציוני.¹¹² מנגד, גאנם סבור כי ישראל היא מדינה אתנית המבטיחה לקבוצת הרוב היהודי עליונות מוחלטת ומאפשרת לה לשלוט בלעדית במדינה ובמוסדותיה באמצעות הדרתו של המיעוט הערבי מכל מוקדי הכוח הפוליטיים והחברתיים.¹¹³ מדיניות זו נשענת על האידאולוגיה הציונית

108. סעדי, 1997.

109. פלד, 2017, עמ' 222.

110. פלד ושפיר, 2000.

111. פלד ושפיר, 2005.

112. שפיר, 2017.

113. Ghanem, 2001, עמ' 25-50.

שבמרכזה עמדה התכלית של "ייהוד" או "דה-ערביזציה" של המרחב ושל התודעה. מדיניות זו הביאה לידי קיבוע מעמדם הנחות של הפלסטינים בישראל בהשוואה לקבוצת הרוב היהודית.

יפתחאל וגאנם סבורים כי אתנוקרטיה היא משטר שיש בו דמוקרטיה פורמלית אך מהותו אתנו-לאומית: קבוצה אתנית אחת שולטת במדינה ומשתמשת בה כמכשיר וככלי לקידום האינטרסים של הקבוצה ההגמונית. בכך היא מעמיקה את תהליכי ההדרה והדה-לגיטימציה הממוסדת של המיעוטים שאינם נמנים עם הקבוצה השלטת.¹¹⁴

ג'מאל מטעים כי הפערים בין שתי הקבוצות מבליטים את הסתירה בין היסוד הדמוקרטי לבין היסוד היהודי של מדינת ישראל; הם אף מוכיחים כי הדמוקרטיה הישראלית לוקה בחסר במידה רבה.¹¹⁵ לדבריו, "מדינת ישראל המקדמת סדר יום אתנו-תרבותי, מצדדת בתפיסת עולם לאומית-ציונית כמוצהר וללא פשרות. היא מקדמת מדיניות שהופכת את האזרחים הערבים ל'דיירי משנה' ול'אזרחים סוג ב' באמצעות תשתית מתוחכמת של הדרה, שליטה ופיקוח מחד גיסא, ומדיניות של החלשה והפקרה מכוונת בתחום החברתי, התרבותי והכלכלי, מאידך גיסא."¹¹⁶

כל המודלים המנסים לתאר ולהסביר את מאפייניו של המשטר הפוליטי בישראל מדגישים את קיומו של לאום אתני דומיננטי השולט במנגנוני המדינה כדי לשמר את שליטתה הבלעדית של קבוצת הרוב במרחב הטריטוריאלי ובמוסדות הפוליטיים. במשטר פוליטי מעין זה הבסיס העיקרי להקצאת המשאבים הוא השיוך האתני.¹¹⁷ משום כך מעמדם של האזרחים הפלסטינים נגזר מן העובדה, שמדינת ישראל, מכוח הגדרתה העצמית כפי שנוסחה בחוק, אינה מדינתם של אזרחיה וגם אינה מבטאת את ריבונותו הדמוקרטית של הגוף האזרחי בה; היא מדינתו של העם היהודי ורכושם הקולקטיבי של יהודי העולם.¹¹⁸ אם כן, האינטגרציה המוצעת לפלסטינים בישראל היא אינטגרציה

114. יפתחאל וגאנם, 2004.

115. Jamal, 2007.

116. ג'מאל, 2017, עמ' 22.

117. סמוחה, 2000. ראו גם את הביקורת שכתב אמל ג'מאל על מאמרו של סמי

סמוחה: ג'מאל, 2000.

118. זנר, 2013, עמ' 15-35.

על בסיס אינדיבידואלי, כלומר, כרוכה בויתור על זהות תרבותית קולקטיבית.¹¹⁹ חרף זאת, המדינה אינה מדינתם של הערבים והיא מעניקה להם מעמד של זרים בלתי נראים; רבות מזכויות האזרח הליברליות שמהן אמורים האזרחים הפלסטינים ליהנות על פי החוק אינן נשמרות במציאות, ועקרון השוויון בין האזרחים מופר.¹²⁰

אחרי שוך הקרבות במלחמת 1948 התחוויר עד מהרה כי הערבים שנשארו בתוך גבולותיה החדשים של מדינת ישראל ולא יצאו את הארץ נותרו ללא הנהגה פוליטית. לפיכך לא נשמעה מצידם תגובה ממשית לנוכח חדירתו של המפעל הציוני. בשל המציאות החדשה השיתה המדינה ממשל צבאי על המיעוט הערבי בין השנים 1949–1966.¹²¹ הערבים קיבלו ממשל זה בלית ברירה ולא נקפו אצבע אל מול נחת זרועו של השלטון הישראלי. הממשל הצבאי חלש על כל תחומי החיים של האוכלוסייה הערבית וסמכויותיו הנרחבות הצרו את צעדיה, הגבילו את תנועתה, צרבו את תודעתה והפקיעו את רכושיה כדי להדק את השליטה בה ולנתב את כיווני התפתחותה כדי להניח לפרויקט הלאומי היהודי לצמוח ולממש את יעדיו. הממשל הצבאי אף עשה שימוש בתקנות החירום כדי להגביל את הפעילות הפוליטית של הערבים ולסכל כל ניסיון מצידם להתארגן על בסיס לאומי.¹²²

הממשל אף עסק במעקב ביטחוני אחר יסודות חתרניים באוכלוסייה הערבית והגלה אותם, מנע את שיבת הפליטים שנעקרו מבתיהם, הגביל את חופש התנועה וההתבטאות, סיכל ניסיונות להתארגנות קולקטיבית-לאומית וביטל את הרצף הטריטוריאלי בין היישובים הערביים מחשש להיווצרות אזורים שבהם רוב ערבי מובהק העלול להביא לידי גיבושן של תביעות פוליטיות חתרניות המבטלות את זהותה היהודית של המדינה והמערערות על עצם קיומה.¹²³

עם זאת, מפא"י השתמשה במנגנוני הממשל הצבאי לקידום האינטרסים הפוליטיים שלה ולגיוס קולותיהם של האזרחים הערבים.

119. פלד, 1993.

120. רכס ונבות, 2006.

121. בוימל, 2007.

122. מוסטפא וגאנם, 2014, עמ' 54.

123. בוימל, 2007, עמ' 15–35.

באמצעות רשימות הלוויין שהקימה הצליחה מפא"י לזכות בחלק הארי של קולותיהם של האזרחים הערבים.¹²⁴ דור השורדים השתתף בבחירות בשיעורים גבוהים מאוד ובחר להצביע בעד מפלגות השלטון ובעד המפלגות המסונפות אליה, בתקווה לקבל תמורה מן המדינה וממפלגת השלטון שחלשה על משאבים רבים.¹²⁵ ריכוזם הגדול של הערבים באזורים גאוגרפיים הסמוכים לגבולות עם מדינות ערב עורר בקרב מקבלי ההחלטות בישראל את החשש שהערבים שואפים להתנתק מן המדינה ולהצטרף לאחת מאותן מדינות. לכן אחת המטרות העיקריות של הממשל הצבאי הייתה לבלום כל ניסיון לאירידינטה ולהיפרדות מצידם של האזרחים הערבים.¹²⁶ חשש זה גבר עקב החלטתה של המפלגה הקומוניסטית הישראלית בוועידתה ה־12 בשנת 1952, שלפיה לפלסטינים אזרחי ישראל זכות להגדרה עצמית, להיפרדות ממדינת ישראל ולמעבר למסגרת מדינית אחרת.¹²⁷ בתגובה לחששות הללו ולצד הטלת ממשל צבאי על רוב האזרחים הערבים בישראל החלה המדינה בייחוד הקרקע ובייחוד מערכות הכוח ומוקדי ההשפעה במדינה באמצעות שורה של צעדים לחיזוק צביונה היהודי של המדינה השוללים כל אפשרות מצידו של המיעוט הערבי לשנות את יחסי העוצמה בינו לבין קבוצת הרוב היהודית. לצד הפעלת תקנות החירום שהגבילו את תנועתם של

124. רשימות הלוויין הן רשימות פוליטיות שהתמודדו בבחירות לכנסת מטעם מפא"י וממשיכת דרכה מפלגת העבודה. מפא"י (או מפלגת העבודה) פתחה את שעריה לציבור הערבי רק בתחילת שנות השבעים, ועד אז היה על הערבים להיבחר למפלגה זו באמצעות רשימות הלוויין. הרכבן של הרשימות נקבע במסודות מפא"י על פי יכולתם הצפויה של המועמדים לגייס קולות מצביעים ועל פי שיוכם המשפחתי והעדתי. פטרונייהן היהודים של רשימות הלוויין הכתיבו לחברי הכנסת הערבים כיצד להצביע בסוגיות השונות שעמדו לדיון בכנסת, ובשנת 1963 נפלה ההצעה לבטל את הממשל הצבאי על חודו של קולו של חבר כנסת מהרשימות הללו. רשימות אלה נעלמו מהזירה הפוליטית בשנות השמונים, לאחר שחברי כנסת ערבים החלו להיבחר במפלגות הציוניות המקוריות.

125. רבינוביץ ואבר-בקר, 2002, עמ' 20-30.

126. לדיון מורחב בסוגיית התביעות של המיעוטים הלאומיים ראו: שקד, 2012; ג'מאל, 2005(א).

127. רכס, 1993, עמ' 25-30.

האזרחים הערבים, הפקיעה המדינה קרקעות רבות שהיו בבעלותם של האזרחים הערבים, הכריזה כי שטחים שהיו בבעלותם הם שטחים סגורים כדי למנוע את חזרתם אליהם, הקימה כ-700 יישובים יהודיים, חלקם על חורבותיהם של יישובים ערביים וחלקם סמוך ליישובים ערביים על אדמות שהיו בבעלותם של ערבים והועברו לידיים יהודיות כדי לחסום את "התפשטותם" של היישובים הערביים ולתקוע טריז ברצף הטריטוריאלי של חלק מהאזורים שהיה בהם רוב ערבי – כל זאת כדי להדק את שליטתה במיעוט.¹²⁸ בעקבות זאת, הפלסטינים אזרחי המדינה מחזיקים כיום ב-2.5% בלבד מכלל הקרקעות בישראל, ושיעורם של שטחי השיפוט של היישובים הערביים מכלל שטחי השיפוט של המדינה עומד על 3.5%.¹²⁹

לסיכום, השיקולים העיקריים שהנחו את מדיניות ישראל כלפי המיעוט הערבי נבעו מראיית הממסד המתייחסת אל האוכלוסייה הערבית כאל חלק בלתי נפרד מהאומה הערבית ומהעם הפלסטיני והמגיבה להתפתחויות הפוליטיות במרחב הערבי. ראייה זו מאששת את הנחת היסוד של מחקר זה, שלפיה המיעוט הערבי בהווייתו, בדפוסי התנהגותו, במאוויו ובדימויו העצמי מושפע מן המרחב הערבי ומגיב למתחולל בו, וגם יחסו למדינה ולמוסדותיה מושפע ממנו.

קשרי הגומלין הפוליטיים בין המיעוט הערבי בישראל לבין המרחב הערבי

ההיסטוריה החברתית-פוליטית של החברה הערבית מצביעה על זיקה רצופה בינה לבין המרחב הערבי לא רק בדפוסי ההתנהגות הפוליטית והפוליטיקה של הזהות, אלא גם בשיח הפוליטי ובטקסט האידאולוגי והאינטלקטואלי. החברה הערבית בישראל ממחישה הלכה למעשה שהיא מושפעת מהמרחב הערבי ורואה את עצמה כחלק ממנו. עולמם הפוליטי של האזרחים הערבים אינו מוגבל ליישובי מגוריהם או לגבולות המדינה; הם מושפעים מן ההתפתחויות בעולם הערבי, והוא

128. יפתאל וגאנם, 2004.

129. בעניין זה ראו: נאסר, 2012.

נחשב לחלק מן "האני המורחב" שלהם.¹³⁰ זאת בניגוד לטענתם של חוקרים שראו את אופייה של המדינה כגורם המעצב את המציאות הפוליטית של האזרחים הערבים והתעלמו מהשפעותיו של המרחב הערבי על רפואי התנהגותם הפוליטית.

ברו"ח האסטרטגי של מרכז אעלאם שהתפרסם בשנת 2016 נטען כי האזרחים הערבים הושפעו בעיקר ממדיניות הממשלה כלפיהם, אך לא היו אדישים למרחב הערבי. ההשפעה של המרחב הערבי באה לידי ביטוי בכמה מישורים. להערכתנו, המיעוט הערבי – כמוהו כמיעוטים רבים בעולם – מושפע גם ממדינות שכנות ומסכסוכים אזוריים ואף בין-לאומיים, לצד גורמים פנימיים כגון המנהיגות הפוליטית, יחסי רוב-מיעוט, עוצמת המדינה ומאפייניה החברתיים-דמוגרפיים של קבוצת המיעוט.¹³¹ זהותם של הפלסטינים אזרחי ישראל נושאת עולמות תוכן שונים; היא הושפעה במשך שנים מהסכסוך הישראלי-ערבי הרחב וניזונה ממנו ולא הייתה חסינה מפני השפעתם של תמורות ואירועים שונים בעולם הערבי. עד עצם היום הזה היא נתונה להשפעת התהפוכות השונות במרחב הערבי, אם כי עוצמת ההשפעה השתנתה מעת לעת, כפי שנראה.¹³²

מלחמת 1948 טבעה את חותמה על הפלסטינים בישראל. היא עוררה בהם תחושת פחד, ניכור, תבוסה והשפלה. הם הפכו למיעוט ונקלעו לתוך מסגרת פוליטית חדשה שלא הכירה בהם כקולקטיב בעל זכויות לאומיות ייחודיות. יתר על כן, הם הוכנסו למרחבים מוגדרים שהוכפפו למערכת שליטה קפדנית במהלך שני עשורים.¹³³ עם זאת, קבוצת הרוב היהודית חיה גם היא בתחושת פחד ואיום מפני האוכלוסייה הערבית ומדינות ערב.¹³⁴

הלם התבוסה היה גורם מכונן בעיצוב ההתנהגות הפוליטית של האזרחים הערבים בעשור הראשון לחיי המדינה. בשל תחושת הפחד והתבוסה אימצו הפלסטינים בישראל קו פייסני ביחסם למדינת ישראל

130. שקד, 2012, עמ' 49.

131. רו"ח מרכז אעלאם (לעיל הערה 55), עמ' 19.

132. שקד, 2012, עמ' 50.

133. חלבי, 2014.

134. פלד, 2017.

וניסו למצוא את נקודת האיזון בין הישרדותם הפוליטית, החברתית והכלכלית במדינה היהודית לבין הניסיון לשמור על תווי ההיכר האופייניים לזהותם הקולקטיבית. כביטוי לאיזון בין השתלבותם במסגרת המדינית החדשה לבין השמירה על זהותם הייחודית השתתפו אזרחים אלה בבחירות לכנסת עוד בשנת 1949 והצביעו בעבור מפלגות ציוניות ומפלגות הלוויין, שהיו מעין נספח ועושי דברה של מפא"י שהצטיירה כמפלגת השלטון הדומיננטית באותן שנים.¹³⁵ עם זאת, הם שמרו על קשר רגשי ומנטלי עם המרחב הערבי ולא הדירו את רגליהם ממנו למרות המציאות החדשה העוינת מרחב זה.

הציבור הערבי חי בתחושה של מצב ארעי העשוי להשתנות בכל רגע. הם קיוו שצבאות ערב יתארגנו למערכה מחודשת ויביאו לקיצו של הסדר המדיני החדש. משום כך, האידאולוגיה הפאן-ערבית מבית מדרשו של נשיא מצרים ג'מאל עבד אל-נאצר הייתה לאידאולוגיה השולטת בתודעה הציבורית במזרח התיכון-הערבי והשפעתה לא פסחה גם על האזרחים הערבים במדינת ישראל.¹³⁶ הם התקבצו סביב מקלטי הרדיו בבתיהם ובבתי הקפה, האזינו תדיר לרדיו קהיר והקשיבו לנאומיו של נאצר שהיה למנהיג פופולרי ואהוד בחלקים נרחבים בציבור הפלסטיני בישראל.¹³⁷ ערב הבחירות לכנסת הרביעית בשנת 1959 הפצירו אמצעי תקשורת ערביים באזרחים הערבים להחרים את הבחירות ולא להעניק לגיטימציה למשטר בישראל.¹³⁸ תבוסת 1967 ומותו של נאצר לאחר מכן היו ביטוי מעשי להתמוטטות הפאן-ערביות ולקיצו של חלום האחדות הערבית בקרב הציבור הערבי בישראל. משום כך הצטערו רבים מהערבים על מותו של נשיא מצרים וביטאו זאת בהלוויות סמליות שנערכו לו בכמה יישובים ערביים.¹³⁹

בשל הרצון לשרוד ולהימנע מגורלם של הפליטים הפלסטינים פיתח הציבור הערבי את אסטרטגיית אל-צמוד, העמידה האיתנה במולדת, וכך שמר על קשר רגשי וסמלי עם הלאומיות הערבית.

135. כהן, 2006.

136. שקד, 2012, עמ' 49-53.

137. כבהא, 2014.

138. לדיון נרחב על זיקתם של הערבים בישראל למרחב הערבי בצל שלטונו של נאצר ראו: שקד, 2012; שיפטן, 2011; בוימל, 2007; גאנם ומוסטפא, 2009.

139. רכס, 1989, עמ' 168.

במישור האינדיבידואלי הקפיד ציבור זה על שמירת האינטרסים האישיים ועל סיפוק הצרכים היום-יומיים. אט אט נלחם מיעוט זה על השתלבותו השוויונית במדינה.¹⁴⁰

בעשור הראשון שלאחר הקמת המדינה היהודית הייתה מחאתו הפוליטית של הציבור הערבי מוגבלת למדי בעקבות הלם התבוסה ובשל החשש מפני גורל רומה לגורלם של היישובים שהוחרבו ופוננו מתושביהם. עוד בשנת 1956 התהדקה הזיקה בין ההתפתחויות הפוליטיות במרחב הערבי לבין ההתפתחויות הפוליטיות בקרב הערבים בישראל. קובעי המדיניות בישראל חששו שבמהלך מבצע סיני לא יוכיחו הערבים נאמנות למדינה ולכן ראו בו הזדמנות להשלים את יציאתם של הערבים מהארץ. באוקטובר 1956, עם תחילת המלחמה בין בריטניה, צרפת וישראל מהצד האחד לבין מצרים מהצד האחר, הוטל עוצר על תושבי כפר קאסם ושטחו הוכרו כשטח סגור בזמן שהייתם של חלק מתושבי הכפר בעבודתם מחוץ ליישוב. עם חזרתם מן העבודה עצר אותם הצבא וירה למוות ב-49 מהם. אחד הסרטים התיעודיים שעסק במיעוט הערבי הפלסטיני בישראל, "אסחאב אל-בלאד" (בעלי הארץ) קושר בין מלחמת 1956 לבין ההחלטה לפתוח באש חיה על תושבי כפר קאסם השבים מעבודתם.¹⁴¹ הסרט מציג עדויות לא מוכחות כי ההחלטה לפתוח באש הייתה בגדר התראה לשאר התושבים כדי לדרבן אותם לעזוב את הארץ מרצונם. טענה זו עולה בקנה אחד עם התובנות והמסקנות של עאדל מנאע; לדבריו, ישראל רצתה לנצל את אוירת המלחמה כדי להיפטר מהאזרחים הערבים ולעורר בהם את הרצון לעזוב את הארץ.¹⁴²

הטבח נצרב בתודעתם הקולקטיבית של הפלסטינים בישראל אף שמחאתם הייתה מוגבלת באותה תקופה, כאמור. תגובתם לאירוע חוללה שינוי ממשי ביחסה של המנהיגות הפוליטית בישראל כלפי המיעוט הערבי; את מקומה של הגישה שראתה בערבים גורם ארעי שיש לעודדו לעזוב מרצון תפסה גישה הרואה בערבים גורם קבוע

140. לעניין זה ראו: ג'מאל, 2005(ב).

141. קישור לסרט "אסחאב אל-בלאד", פרק 1:

<https://www.youtube.com/watch?v=XYEjaH-0ZwY>

142. מנאע, 2015.

שיש לשלבו במידה מוגבלת ובזהירות בתוך הקהילה הפוליטית של המדינה.¹⁴³ הטבח בכפר קאסם היה לאירוע מכונן בתודעתם הפוליטית של הערבים בישראל ובכל שנה מציינים אותו כיום אבל לאומי באירועים פוליטיים שונים בכפר קאסם וביישובים אחרים ברחבי הארץ.

כמו באזורים אחרים בעולם הערבי, המיעוט הערבי בישראל לא התעלם מהאידיאולוגיה הלאומית הפאן-ערבית מבית מדרשו של ג'מאל עבד אל-נאצר. נאומיו של נאצר נקלטו באהדה רבה באוזני ציבור זה ועוררו בו גאווה לאומית כמשקל נגד לתבוסה הצבאית והפוליטית שחוו צבאות ערב במלחמת 1948. נאצר נתפס כמנהיג בלתי מעורער שיביא את הפילוג הערבי לקיצו, יגשים את חלום האחדות הערבית ויגאל את הערבים מהמשבר שנקלעו אליו עם כינונה של המדינה היהודית.¹⁴⁴

בסוף שנות החמישים של המאה העשרים התחוור כי האידיאולוגיה הפאן-ערבית קנתה לה שליטה במזרח התיכון. מיזם האחדות הערבית התגשם בחלקו לראשונה ב-1 בפברואר 1958; ג'מאל עבד אל-נאצר נשיא מצרים ושוכרי אל-קוותלי נשיא סוריה הכריזו על הקמתה של הקהילה הערבית המאוחדת ("קע"ם", אל-ג'מְהִרִיָה אל-ערביה אל-מתְחַדָה). האיחוד בין מצרים לסוריה כביטוי לפאן-ערביות והחייאתה של הלאומיות הכלל-ערבית השפיעו על זהותו של המיעוט הפלסטיני במדינת ישראל, על תודעתו ועל התנהגותו הפוליטית.

כשם שהאחדות בין מצרים לסוריה הובילה להקמת "החזית העממית" כקואליציה בין הזרם הקומוניסטי לבין הזרם הלאומי בקרב הערבים בישראל, כך גם פילוגים בעולם הערבי השתקפו בנוף הפוליטי של החברה הערבית בישראל. האחדות בין המפלגה הקומוניסטית לזרם הלאומי התפרקה בעקבות הוויכוח בין ברית-המועצות לבין נשיא מצרים ג'מאל עבד אל-נאצר על ההפיכה של עבד אל-כרים קאסם בעיראק.¹⁴⁵ הקומוניסטים הערבים עמדו איתן לצד עמדתה של ברית-המועצות שתמכה בהפיכה בעיראק, ואילו פעילי הזרם הלאומי

143. בוימל, 2007, עמ' 71-73.

144. שיפטן, 2011, עמ' 80.

145. רלאשה, 2015.

קיבלו את עמדתו של נאצר ללא סייג. בשל חילוקי הדעות בין שני הזרמים התפרקה "החזית העממית"¹⁴⁶.

כאמור, שנת 1958 הייתה רוויה באירועים מכוננים בארץ, באזור ובעולם. לחלקם היו השפעות מרחיקות לכת על האזרחים הערבים והם נעשו לגורם בעל משקל מכריע. באותה שנה מלאו עשר שנים להקמתה של מדינת ישראל, והשלטונות לחצו על האזרחים הערבים להשתתף בחגיגות העשור כביטוי להזדהותם עם המדינה וכהוכחה לניתוק כל קשר בינם לבין המרחב הערבי. מק"י (המפלגה הקומוניסטית הישראלית) התנגדה לכך; היא פרסמה גילוי דעת התומך בזכות ההגדרה העצמית של העם הערבי הפלסטיני וקראה לביטול הממשל הצבאי ומדיניות הדיכוי הלאומי. יומיים לפני הפגנות לרגל 1 במאי פשטו כוחות משטרה חמושים על סניף מק"י בנצרת ועצרו את חבר הכנסת אמיל חביבי ואת אחד הפעילים הוותיקים של המפלגה, צליבא ח'מיס. בתגובה למעצרים נערכו הפגנות רבות משתתפים מהרגיל, והפגנת הפועלים המסורתית הפכה למחאה לאומית שבה נישאו כרזות וסיסמאות לאומיות והונפו תמונות דיוקן גדולות של חברת המחתרת האלג'ירית, ג'מילה בוחירד.

בעקבות קריאותיה של המפלגה להחרים את חגיגות העשור ואי כניעתה לאיומי המשטרה, תקפו כוחות צבא ומשטרה את ההפגנות שארגנו הקומוניסטים בנצרת ובאום אל-פחם. ההפגנות פוזרו באלימות ומאות פעילים נעצרו בידי כוחות הביטחון.¹⁴⁷ התנגדותם של האזרחים הערבים להשתתף בחגיגות העשור, עליית הפופולריות של המפלגה הקומוניסטית בציבור הערבי בישראל והחשש הגובר מפני התמיכה של הציבור הערבי בנשיא מצרים ג'מאל עבד אל-נאצר – כל אלה דרבנו את מפא"י לשנות חלק מדפוסי פעילותה. דוד בן-גוריון ערך לראשונה שני סיורים ביישובים ערביים, ג'זלס ובאקה אל-גרבייה,

146. בוימל, 2007, עמ' 277-281.

147. ראו מאמרו של יוסף אלגזי, "הפגנות ה-1 במאי 1958", אתר מיומנו של תבוסתן, 15 באפריל 2008:

http://www.defeatist-diary.com/index.asp?p=memoriesOld_1may58

כדי למתן את המחאה, וההסתדרות פתחה לראשונה בשנת 1959 את שורותיה וקיבלה את הערבים אזרחי ישראל כחברים מן השורה בה.¹⁴⁸ אחרי פירוקה של "החזית העממית" החליטו פעילי הזרם הלאומי לנצל את שעת הכושר של התעוררות הלאומיות הערבית ולהקים תנועה פוליטית מתחרה למפלגה הקומוניסטית שתחרות על דגלה את הלאומיות הערבית והפלסטינית. אוסרת אל-ארד' (משפחת אל-ארד') נוסדה בשנת 1959 והייתה לבסיס הארגוני של הזרם הלאומי בחברה הפלסטינית בישראל. הממסד הישראלי זיהה במידה מסוימת את אוסרת אל-ארד' עם הגל המהפכני של הפאן-ערביות ולכן היא הוצאה אל מחוץ לחוק.¹⁴⁹ רוני שקד גורס כי הופעתה של אוסרת אל-ארד' משקפת את עליית קרנה של הערביות המהפכנית נוסח נאצר והבעת' במרחב הפלסטיני בכללותו:

הדמיון בין כמה מסעפי האמנה הלאומית הפלסטינית וכמה מסעפי המצע האידיאולוגי של אל-ארד מעיד על כך שגם כותבי האמנה וגם מעצבי האידיאולוגיה של אל-ארד שאבו את רעיונותיהם מן המציאות הפלסטינית שלאחר 1948 ומן הרעיונות הפוליטיים המנסרים בחללו של העולם הערבי. אך אלו לא ידעו על קיומם של אלו, וגם לא על הניסוחים פרי-עטם של אלו: בתקופה ההיא עדיין לא גילה ארגון השחרור הפלסטיני (אש"פ) את ערביי ישראל, והתעמולה של פת"ח התעלמה מהם לגמרי.¹⁵⁰

יותר מכול ממחישה האידיאולוגיה של תנועת אל-ארד' את עוצמת השפעתו של המרחב בתקופה ההיא על עיצוב השקפת עולמה של התנועה. בעניין זה קובע שקד: "האידיאולוגיה של אל-ארד' שאבה את השראתה מכמה הוגי דעות וזרמים רעיוניים, בעיקר תנועת אל-קומיון אל-ערב, הגותו של סאטע אל-חצרי, והנאצריזם והבעת'".¹⁵¹ עלייתה של מפלגת אל-בעת' לשלטון בסוריה ובעיראק בד בבד עם כינונו של אש"ף גרמה לתחייה לאומית מחודשת בקרב הפלסטינים אזרחי ישראל, והיא באה לידי ביטוי בהקמתה של הרשימה

148. בוימל, 2007, עמ' 30-31.

149. שקד, 2012, עמ' 69-77.

150. שם, עמ' 126.

151. שם, עמ' 129.

הסוציאליסטית. המפלגה הייתה ממשיכת דרכה של תנועת אל-ארד', ובשנת 1965 היא התמודדה לראשונה בבחירות לכנסת. אחרי השלמת המהלכים המקובלים – גיבוש רשימת המועמדים, הפקדת הפיקודון בוועדת הבחירות, קבלת אות רשמית – פתחה התנועה במסע פרסום פוליטי רשמי, ובמהלכו קראה תחנת הרדיו צות אל-ערב (קול הערבים) בקהיר לאזרחי ישראל הערבים להצביע עבור הרשימה. ועדת הבחירות המרכזית ובית המשפט העליון מנעו מהרשימה להמשיך במירוץ, פסלו אותה ואף הוציאו אותה אל מחוץ לחוק.¹⁵² בה בעת, באוגוסט 1965, חל משבר במפלגה הקומוניסטית; שורות המפלגה שאוחדה מחדש במהלך אוקטובר בשנת 1948 שבו והתפלגו. בראש הפלג האחד עמדו שמואל מיקוניס ומשה סנה ורוב חבריו היו יהודים; בראש הפלג האחר עמדו מאיר וילנר ותופיק טובי, ורוב חבריו היו ערבים. הפילוג לא אירע בשל מחלוקות ארגוניות או בשל סוגיות הקשורות לעמדת המפלגות הציוניות. חשוב לציין כי היה מכלול של גורמים לפילוג – למשל ההתפתחויות הפוליטיות בעולם הערבי – אבל לא היה זה הגורם היחיד; הסבר אחר תולה את הפילוג במחלוקות בין שני המחנות בסוגיה הלאומית.

הפילוג במחנה הקומוניסטי אירע על רקע הענקת "פרס לנין לשלום" למנהיג המהפכה באלג'יר, אחמד בן בלה. המחנה של מיקוניס וסנה התנגד בתוקף להחלטה ואף תקף אותה במאמר שהתפרסם בביטאון העברי של המפלגה. במאמר נטען כי לא מתקבל על הדעת להעניק פרס חשוב זה לאיש החותר להשמדת מדינת ישראל והמערער על עצם קיומה. המאמר הבלית את המחלוקות בין שני המחנות, בייחוד לאחר סירובם של החברים הערבים במפלגה לפרסם אותה בביטאון הערבי של המפלגה מאחר שהם תמכו בהחלטה.¹⁵³ המחנה של וילנר וטובי היה אפוא קשוב לרחשי ליבו של הציבור הערבי וייצג את האידאולוגיה של המיעוט הערבי ואת האינטרסים הלאומיים שלו; לעומת זאת, המחנה של מיקוניס וסנה נקט עמדה מתונה כלפי הציונות והדגיש דווקא את סוגיית המעמדות. הוועידה בראשותם של מיקוניס וסנה נערכה בתל-אביב והתנועה הוסיפה להחזיק בשם המקורי,

152. פלד, 1993, עמ' 27-30.

153. לדיון בנושא זה ראו: אדיב, 2011, עמ' 331-342. כבהא, 2011, עמ' 319-330.

"המפלגה הקומוניסטית הישראלית" (מק"י); הוועידה בראשותם של טובי ווילנר התכנסה ביפו וקבעה את השם "הרשימה הקומוניסטית החדשה"¹⁵⁴ (רק"ח); היא הציגה עמדות רדיקליות יותר לגבי הסכסוך הערבי-ישראלי.

הפילוג שחל במפלגה הקומוניסטית אירע בעת הוצאתה של תנועת אל-ארד' אל מחוץ לחוק בשנת 1964, ולאחר מכן החליטו ועדת הבחירות המרכזית ובית המשפט לפסול את הרשימה הסוציאליסטית ולמנוע ממנה להתמודד בבחירות לכנסת. הפלג של טובי ווילנר, שלימים הקים את רק"ח, היה מעוניין לשתף פעולה עם תנועת אל-ארד' ולשריין לה מקום ברשימתו לכנסת; המחנה האחר, בראשותם של מיקונים וסנה, לא היה מוכן כלל לשתוף פעולה מסוג זה ואף התנגד לכל משא ומתן עם אל-ארד'.¹⁵⁵ למחלוקת נוסף גם נופך תרבותי-חברתי מובהק: למשל, בשנות החמישים רווחה התופעה של הענקת השם ג'מאל או נאצר לבנים. המדינה ראתה בכך תופעה מעוררת דאגה וקשרי גומלין ממרידים עם המרחב. לפיכך התערבה המדינה – באמצעות זרועות הביטחון – בכל מישורי החיים של הערכים אזרחי ישראל עד כדי הענקת שמות. ואכן, בשני העשורים הראשונים לאחר הקמת המדינה ביטאה בחירת השם ג'מאל הזדהות עם נשיא מצרים ונחשבה לאקט חתרני וחשוד.¹⁵⁶

השפעת המרחב הערבי על הציבור הערבי בישראל בלטה גם בשנת 1967 במהלך מלחמת ששת הימים. בעקבות ניצחונה של ישראל ותבוסתם של צבאות ערב נכבשו אזורים רחבים שהיו בשליטתן של מדינות ערב: הגדה המערבית, רצועת עזה, רמת הגולן וחלקים מחצי האי סיני. אחרי שני עשורים של נתק ממשי התחדש המפגש בין הפלסטינים בשטחים הכבושים לבין הפלסטינים אזרחי ישראל.¹⁵⁷ מפגש זה עם הפלסטינים בגדה המערבית וברצועת עזה השפיע במידה רבה על הציבור הערבי הפלסטיני במדינת ישראל. יש לזכור שבאותה

154. להרחבה ראו: רענן שמש-פורשנר, "זו הדרך – אחרת איננה": חמישים שנה לעיתון המפלגה הקומוניסטית, אתר שיחה מקומית, 31 באוגוסט 2015.

155. שקד, 2012, עמ' 69-77.

156. בשארה, 1995(א), עמ' 40.

157. שיפטן, 2011, עמ' 88-89.

תקופה התעוררה ההתנגדות הפלסטינית והתחזק מעמדו של אש"ף, ומשום כך גבר בקרבם תהליך הפלסטיניזציה.¹⁵⁸ יתר על כן, באותן שנים הצליח אש"ף לבצע פעולות כגון חטיפת מטוסים, מתקפות על יישובים בישראל וניסיונות להתנקשות בישראלים ולסיכול ממוקד – כל זאת כדי להסב את תשומת ליבו של העולם לארגון ולנרטיב הפלסטיני.¹⁵⁹ בתגובה להתפתחויות הפוליטיות במרחב הערבי פיתחו הפלסטינים בישראל באותן שנים את שער אל-מוקאומה (שירת ההתנגדות) וחלוציה היו חברים במפלגה הקומוניסטית הישראלית: מחמוד דרוויש, תופיק זיארד וסמיח אל-קאסם. השירה הדגישה את העמידה האיתנה של הערבים במולדתם ואת היותם חלק מכני העם הפלסטיני ומן האומה הערבית. היא ביטאה את תרבות המאבק הערבית והפלסטינית ובאמצעותה נלחמו המשוררים בהגמוניה של הרוב היהודי ובעליונותו.¹⁶⁰ יתרה מכך, מלחמת יום הכיפורים בשנת 1973 בד בבד עם משבר האנרגיה הביאו לידי שיפור מעמדן של המדינות הערביות והפיגו את תחושות התבוסה וההשפלה שנחלו צבאות ערב במלחמת ששת הימים. השינויים הללו, מתבוסה לניצחון, הפיחו תקווה מחודשת בקרב האזרחים הערבים בישראל, שיפרו את דימוים העצמי והאיצו את תהליכי הערכיזציה והפלסטיניזציה בקרבם.¹⁶¹

רצף האירועים מאז 1948 מלמד על זיקה ברורה בין ההתפתחויות והתמורות הפוליטיות במרחב הערבי לבין ההתפתחויות הפוליטיות בקרב הפלסטינים אזרחי ישראל. עליית קרנה של ההתנגדות הפלסטינית לאחר מלחמת 1967 ומלחמת יום הכיפורים בשנת 1973 עמדה ברקע לתמורות שהתחוללו בפוליטיקה הלאומית של החברה הערבית בתחילת שנות השבעים, ובעיקר ברקע להקמת הארגונים הלאומיים בשנים 1974 ו-1975. תהליך הפלסטיניזציה הוביל גם לכינונם של המוסדות הלאומיים הערביים במדינת ישראל. בשנת 1974 הוקם הוועד הארצי של ראשי הרשויות המקומיות הערביות, בשנת 1975 הוקמו מועצות התלמידים בבתי הספר התיכוניים, התארגנו ועדי הסטודנטים הערבים

158. רבנוביץ ואבר-בקר, 2002, עמ' 39-42.

159. מנסור, 2010, עמ' 1-3.

160. לדיון נרחב בנושא זה ראו: גאנם, 2009. ראו גם: ג'נאיים, 2014.

161. שיפטן, 2011, עמ' 89-91.

באוניברסיטאות הישראליות והוקמה הוועדה להגנה על האדמות. כל אלה הובילו את מחאת הפלסטינים אזרחי ישראל נגד מדיניות הממשלה.¹⁶²

בפרק הזמן שבין הקמתו של הוועד הארצי לראשי הרשויות המקומיות הערביות בשנת 1974 לבין אירועי יום האדמה בשנת 1976 חלה עלייה ניכרת בחשיבותו ובמעמדו של הוועד הארצי הרף המהפך הפוליטי שהתרחש בנצרת בשנת 1975. באותה שנה הצליחה המפלגה הקומוניסטית לחולל שינוי של ממש בפוליטיקה הערבית בכלל ובפוליטיקה המוניציפלית בפרט באמצעות הקמתה של "החזית הדמוקרטית בנצרת"; למעשה זוהי קואליציה מקומית שבמרכזה עמדה המפלגה הקומוניסטית לצד כוחות לאומיים מקומיים. החזית נחלה ניצחון גדול על המועמד של מפלגת השלטון ועל שאר הכוחות המסורתיים בנצרת. באותה מערכת בחירות עמד שיעור התומכים במפלגה על 75% ויותר, והיא זכתה ברוב מוחץ של 11 מושבים מתוך 17 ונבחרה לעמוד בראשות העירייה. ניצחונה זה של החזית בנצרת נחשב לתפנית בפוליטיקה המוניציפלית והארצית משום שביטא תחייה לאומית מחודשת, התמוטטות ההנהגה המסורתיות הישנה ועלייתה של מנהיגות לאומית חדשה.¹⁶³ ניצחונה של החזית הושפע גם הוא מהתמורות במרחב הפלסטיני ובמרחב הערבי. נפילתה של המנהיגות המסורתית המזוהה על השלטונות וניצחונה של המנהיגות הפוליטית הלאומית חוללה שינוי של ממש בפעילותו של הוועד הארצי לראשי הרשויות המקומיות הערביות, מגוף העוסק אך ורק בסוגיות מוניציפליות-מקומיות לארגון ייצוגי העוסק בסוגיות לאומיות כגון יום האדמה והקמת ועדת המעקב העליונה לענייני הציבור הערבי.¹⁶⁴ אירועי 30 במאוס 1976, הידועים בשם "יום האדמה", היו ביטוי מובהק להתחזקות הרגשות הלאומיים בקרב האזרחים הערבים במדינת ישראל. השילוב שבין תחייתה של התנועה הלאומית הפלסטינית שכבשה לה מעמד מעבר לזירה הערבית, לבין השבר בביטחונה העצמי של ישראל לאחר מלחמת יום הכיפורים אפשר לאזרחים הערבים

162. מוסטפא וגאנם, 2014, עמ' 51-54.

163. רכס, 1993.

164. Al Haj & Rosenfeld, 1990.

להתעמת עם הרוב היהודי בשאלת הקרקעות.¹⁶⁵ המחולל המיידני של אירועי יום האדמה קשור לתוכניתה של המדינה להפקיע כ-21 אלף דונמים באזור אל-בטוף במסגרת מיזם "ייהוד הקרקע" בגליל, וזאת בהמשך להקמתן של שתי הערים היהודיות, נצרת עילית וכרמיאל, באמצעות הפקעת אדמותיהם של האזרחים הערבים באותם אזורים.¹⁶⁶ מיזם הפקעת הקרקעות בגליל נועד לשנות את המאזן הדמוגרפי באמצעות הגדלת האוכלוסייה היהודית במקום לצד תקיעת טריזים יהודיים ברצף הטריטוריאלי של היישובים הערביים בגליל.¹⁶⁷ בזכות התגברות כוחן של המפלגה הקומוניסטית ושל מנהיגותה הפוליטית ובזכות התחזקותם של המרכיב הפאן-ערבי והמרכיב הפלסטיני בזהותם של הפלסטינים אזרחי ישראל, הוכרז על שביתה כללית ב-30 במארכ 1976 במחאה על מדיניות הפקעת הקרקעות. הממשלה ניסתה לדכא את המחאה של הערבים באמצעות פנייה אל ראשי רשויות מקומיות כדי לשכנעם שיפעלו לסכל את השביתה הכללית וילחצו על ראשי רשויות אחרים לבודד את רק"ח ואת ראשי הרשויות המקומיות שהזדהו איתה. משכשלו הצעדים הללו, פנתה מערכת הביטחון לדיכוי השביתה בכוח הזרוע ופרסה יחידות של המשטרה, של משמר הגבול ושל הצבא בלב היישובים הערביים. בעקבות זאת נהרגו שישה אזרחים ערבים, כ-50 נפצעו וכ-300 נעצרו.¹⁶⁸ אירוע זה היה נקודת מפנה בהתפתחות תדמיתם של הערבים בישראל בעיני האזרחים היהודים, בעיני הפלסטינים בשטחים הכבושים ובעיני העולם הערבי: הפלסטינים אזרחי ישראל הוכיחו באמצעות אירועי יום האדמה שהם נאמנים לזהותם הלאומית, שאינם בוגדים ושאינם סייענים למדינה. לראשונה בהיסטוריה השפיעו הערבים בישראל על המרחב הערבי ו"ייצאו" אידאולוגיה.¹⁶⁹ ממיעוט קטן, חלש ומשולל יכולת פעולה השתנה דימוים העצמי והם ראו את עצמם כציבור חזק ובעל כוח השפעה. משום כך הפך יום האדמה לחג לאומי גם

165. שיפטן, 2011, עמ' 99.

166. נח'לה, 2011.

167. בשיר, 2006.

168. שם.

169. נח'לה, 2011, עמ' 97.

בקרב הפלסטינים בשטחים הכבושים ובמחנות הפליטים וגם ברבות ממדינות ערב.

ניצחונה של החזית הדמוקרטית בנצרת בבחירות המקומיות בשנת 1975 השפיע על זירות פוליטיות נוספות. המפלגה הקומוניסטית אימצה את המודל המקומי בנצרת והקימה בשנת 1977 את "החזית הדמוקרטית לשלום ושוויון" (חד"ש) כתנועה פוליטית ארצית כדי להרחיב את בסיס התמיכה במפלגה הקומוניסטית ולצרף לשורותיה פעילים חדשים. חד"ש נעשתה למפלגה הדומיננטית בציבור הערבי בבחירות הארציות והמקומיות בשנות השבעים והשמונים, ובשנת 1977 הצליחה לזכות בתמיכתם של 51% מהמצביעים הערבים בבחירות לכנסת.¹⁷⁰ יתר על כן, הבחירות לשלטון המקומי בשנת 1978 סימנו גם הן שינוי ניכר בפוליטיקה המקומית ביישובים הערביים בעקבות הצלחתה של החזית הדמוקרטית לשלום ושוויון ליצור קואליציות מקומיות ולזכות בראשותן של הרשויות בחלק מהיישובים הערביים בישראל.¹⁷¹ עם זאת, באותה תקופה חל שינוי של ממש בדיונים של המועצות המקומיות – מדיונים בסוגיות מקומיות הקשורות במערך השירותים של הרשות ובצרכים הבסיסיים של התושבים לדינוים העוסקים בסוגיות בעלות גוון פוליטי ולאומי מובהק.¹⁷²

בד בבד עם התחייה הלאומית במישור המוניציפלי במדינת ישראל, נבחרו בגדה המערבית ראשי ערים רבים המזוהים עם אש"ף והתומכים במאבק הפלסטיני, אחרי שגברו על מועמדים המזוהים עם ישראל בבחירות שנערכו ב-1976. אחרי ניצחונם החלו ראשי ערים אלה להדק את הקשר עם המנהיגות הלאומית של הערבים בישראל וכייהוד עם מנהיגי המפלגה הקומוניסטית.¹⁷³

התחייה הלאומית במרחב הפלסטיני חיזקה את הזהות הלאומית בציבור הערבי, והיא הגיעה לשיא בשנות השבעים עד אמצע שנות השמונים. באותה עת התחזקה גם זהותם הדתית-אסלאמית. מחקרים שניסו להתחקות אחרי תחייתה המחודשת והממוסדת של הזהות

170. מוסטפא וגאנם, 2009, עמ' 159.

171. ח'לאילה, 2017, עמ' 23.

172. Al Haj & Rosenfeld, 1990.

173. אל-חאג', 2000.

האסלאמית מדגישים כי המפגש בין הפלסטינים אזרחי ישראל לבין הפלסטינים בשטחים הכבושים בשנת 1967 מילא תפקיד מרכזי בהתחזקותה של מגמת האסלאמיזציה בקרב האזרחים הערבים בישראל, בין היתר בזכות יציאתם של צעירים ערבים למכללות ללימודי דת והלכה בגדה המערבית ובחברון. צעירים אלה רכשו השכלה בתחום הדת והפוליטיקה והחלו בפעילות דתית (דעוה) עם חזרתם ליישוביהם בתחילת שנות השבעים. עלייתו של האסלאם הפוליטי כחלופה אידאולוגית לערביות המהפכנית החלה להכות שורשים בקרב האוכלוסייה הערבית-מוסלמית.¹⁷⁴

בשנת 1972 יזם השיח' עבדאללה נמר דרויש את הקמתו של הגרעין הראשון לתנועה האסלאמית במדינת ישראל. במהלך שנות השבעים והשמונים הקימה התנועה סניפים נוספים ביישובים ערביים שונים, בעיקר במשולש. המעבר מפעילות המתמקדת בהטפה דתית וחברתית לפעילות פוליטית התרחש בתגובה לאכזבה של האזרחים הערבים מהלאומיות ולהסתייגותם מיכולתה לחולל שינוי של ממש בגורלם. מעבר זה הואץ אחרי המהפכה באיראן בשנת 1979 שהדגישה כי הזהות האסלאמית היא מחוללת המהפכה. מהפכה זו נעשתה למודל השראה בעבור מוסלמים רבים.¹⁷⁵ בנוסף, יש לציין את הסכם העלייה לרגל למכה שנחתם בשנת 1978, ובמסגרתו הוענקה לראשונה לאזרחים הערבים הזכות לעלות למכה בערב הסעודית ולקיים את מצוות הדת (אל-עומר והאל-חאג') לפי ההלכה האסלאמית.¹⁷⁶ המפגש של הפלסטינים אזרחי ישראל עם מוסלמים אחרים מן העולם במכה יצק תוכן דתי לזהותם הלאומית וגרם אף הוא להתחזקותה של הזהות האסלאמית ולבלימת כוחה הפוטנציאלי של הזהות הלאומית.¹⁷⁷ יתר על כן, הסכם "קמפ דייוויד" שנחתם בין מצרים לישראל בשנת 1978 הוציא את מצרים מהקונפליקט הערבי וסימל את הסלידה של הציבור הערבי מהלאומיות החילונית הפאן-ערבית.

174. Ali, 2004.

175. למקורותיה של התנועה האסלאמית ולהתפתחותה הפוליטית בישראל ראו: פז, 1989.

176. Al Haj, 1993.

177. לעניין זה ראו: עלי, 2011; גאנס, 2001.

כל האירועים הללו הכשירו את הקרקע לכינונה של אוסרת אל-ג'האד (משפחת הג'האד), ארגון דתי מחתרתי שאחד מייעדיו היה פגיעה במטרות ישראליות. בהנהגתו של השיח' דרוויש טרח הארגון בחשאי על איסוף נשק וציוד צבאי כדי לבנות מדינת הלכה אסלאמית בפלסטין ההיסטורית-ארץ ישראל. בשנת 1981 נעצר השיח' דרוויש יחד עם קבוצת צעירים וכולם הורשעו בדין.¹⁷⁸ לאחר שחרורם מהכלא חל בפעילותם שינוי: הם נעשו פרגמטיים יותר, שבו לפעול במישור הדתי ואף הרחיבו את תחומי פעילותם למישור הקהילתי והמוניציפלי.

האנתיפאדה הראשונה שפרצה בשנת 1987 הייתה עדות נוספת לזיקה שבין ההתרחשויות וההתפתחויות הפוליטיות במרחב הערבי בכלל ובמרחב הפלסטיני בפרט לבין התנהגותם הפוליטית של הפלסטינים אזרחי ישראל. התפשטותה של האנתיפאדה בשטחים הכבושים גרמה להתגברות פעילות המחאה בקרב הערבים בישראל, והיא באה לידי ביטוי הן בהפגנות לא-אלימות שביטאו הזדהות עמוקה עם מאבקו של העם הפלסטיני והן באיסוף תרומות, מזון ומצרכים בסיסיים בעבור העם הפלסטיני.

בשל ההסלמה בשטחים הכבושים פרש חבר הכנסת עבד אל-והאב דראושה ממפלגת העבודה והקים מפלגה חדשה, חד-לאומית, ושמה "המפלגה הדמוקרטית הערבית" (מד"ע). המפלגה התמודדה בבחירות לכנסת וזכתה לייצוג פוליטי במשך שלושה עשורים. בבחירות לכנסת ה-12 הדגישו המפלגות המייצגות את הציבור הערבי, ובהן חד"ש, את ההזדהות עם מאבקו של העם הפלסטיני, והאשימו את פעילי המפלגות הציוניות שהם משת"פים, גנבי השלטון, בעלי אמונות טפלות ומשרתים רק את האינטרסים האישיים שלהם.¹⁷⁹

האנתיפאדה הראשונה האיצה את תהליכי הפלסטיניזציה בקרב הפלסטינים אזרחי ישראל, ובעיצומה התחוללו בזירה האזורית והבין-לאומית שני אירועים מכוננים בעלי השפעה מכרעת על החברה הערבית בישראל: (א) מלחמת המפרץ השנייה הסיטה את העימות בין העולם הערבי לבין ישראל לעימות פנימי בין מדינות ערב לבין עצמן

178. Ali, 2004.

179. לעניין זה ראו: רכס, 1995.

והבליטה את מגבלותיה וחולשותיה של האידאולוגיה הפאן-ערבית; (ב) קריסתה של ברית-המועצות הביאה לידי שינוי במאזן הכוחות העולמי.¹⁸⁰ שני האירועים הללו עוררו מפח נפש בקרב האזרחים הערבים בישראל. זניחת האוריינטציה הלאומית שאפיינה את שני העשורים שקדמו לאירועים העמיקה את הפיצול והקרע הפנימי בחברה הערבית ואף החלישו את הפעילות הפוליטית בה. ואכן, הבחירות לכנסת בשנת 1992 היטיבו לשקף את השפעתן של התמורות הפוליטיות בעולם ובאזור על הפלסטינים אזרחי ישראל: אלפים רבים מהאזרחים הערבים התפקדו למפלגת העבודה, ושיעורי ההצבעה של הערבים ירדו מ-73% בשנת 1988 ל-69% בשנת 1992; זאת לצד ירידה חדה בשיעורי ההצבעה למפלגות הלא-ציוניות ועלייה בשיעורי ההצבעה למפלגות היהודיות והציוניות.

חמשת חברי הכנסת שייצגו את הציבור הערבי הפכו לחלק לגיטימי בזירה הפוליטית בשל חיוניותם לבניית "הגוש החוסם" של 61 חברי כנסת.¹⁸¹ ולמניעת הקמתה של ממשלת ימין בראשות הליכוד. כך נבנה הגוש החוסם בין השנים 1992-1996: הערבים היו שותפים זוטרים לממשלת רבין, מנעו מהימין להקים ממשלה בראשותו וחסמו כל אפשרות להפלת ממשלת רבין שנשענה על קואליציית מיעוט. במסגרת ההסכם עם המפלגות הערביות ניהלה ממשלתו השנייה של רבין (1992-1995) משא ומתן עם אש"ף ובשנת 1993 נחתמו הסכמי אוסלו בין אש"ף לישראל. הסכמים אלה הפנו עורף לפלסטינים אזרחי ישראל והדגישו את מעמדם השולי בסדר יומן של התנועה הלאומית הפלסטינית ושל המנהיגות הישראלית. למעשה, הסכמי אוסלו הגבירו את ההדרה של האזרחים הערבים, את ניכורם ואת זרותם.¹⁸²

באותן שנים – אמצע שנות התשעים – חל בתנועה האסלאמית משבר פוליטי והיא התפצלה לשני פלגים, הפלג הצפוני והפלג הדרומי. אמנם קדמו לפילוג זה מחלוקות על סוגיות רבות, אולם ברור כי המחלוקת העיקרית נסבה על התהליך המדיני בין אש"ף לישראל.

180. שיפטן, 2011, עמ' 109.

181. מפלגת העבודה – 44 מושבים, מרצ – 12 מושבים, חד"ש – שלושה מושבים, מר"ע – שני מושבים.

182. אל-חאג', 2007, עמ' 17-21.

מנהיגי הפלג הצפוני ובראשם השיח' עבדאללה נמר דרויש תמכו בתהליך אוסלו, ואילו ראשי הפלג הצפוני התנגדו לעקרון הפשרה וראו בהסכם מעין מעשה בגידה. מחלוקת נוספת נסבה על ההשתתפות בבחירות לכנסת בשנת 1996. התנועה האסלאמית פנתה לשיח' יוסף אל-קרדאוי, שנחשב לאחד מחשובי הפוסקים המוסלמים וסמכות רוחנית שאין לערער עליה בקרב מיליוני מוסלמים בעולם. אל-קרדאוי פסק כי מבחינה הלכתית אסור למוסלמים להשתתף בבחירות לכנסת מכיוון שמשמעה הכרה בזכות הקיום של ישראל או בהישארותה על האדמה הגדולה. השיח' דרויש סירב לקבל את פסק ההלכה, אולם מנהיגי המחנה הרדיקלי השיח'ים ראו צ'לאח וכמאל ח'טיב קיבלו אותו ויצאו חוצץ נגד ההשתתפות בבחירות לכנסת, בטענה כי עצם ההשתתפות כמוה כהכרה בלגיטימציה של הציונות.¹⁸³

ההשפעה המובהקת של המרחב הערבי על התנועה האסלאמית מושגת באמצעות האידאולוגיה הפוליטית שלה, שבמרכזה סוגיית ההשתייכות לאסלאם כמרחב תרבותי, דתי ופוליטי. מלבד זאת, הפילוג בתנועה חל בעיקר בשל מחלוקת על סוגיה אזורית מובהקת, הלא היא סוגיית התהליך המדיני ופתרון הבעיה הפלסטינית. במחלוקת הפנימית בתנועה היה מעורב המרחב האזורי בדמות פסק ההלכה של השיח' קרדאוי, והוא אשר הביא לידי הכרעה בפילוג. מסע ההזדהות שהובילה התנועה האסלאמית עם הנשיא המודח מוחמד מורסי מצביע בבירור על הזיקה של המיעוט הערבי עם המרחב, שהרי התנועה האסלאמית בישראל (בעיקר הפלג הצפוני האידאולוגי יותר) ראתה בניצחונם של "האחים המוסלמים" בבחירות לנשיאות ובבחירות לפרלמנט במצרים תמיכה איתנה המחזקת את מעמדם בחברה הערבית ולו גם מבחינה מורלית. לא זו בלבד, אלא שהפלתו של מורסי והדחת "האחים המוסלמים" מהשלטון עוררו גל של תנועת הזדהות שאורגן בעיקר על ידי הפלג הצפוני.¹⁸⁴

תהליך אוסלו והחלטתו ההיסטורית של אש"ף לקבל את עקרון חלוקת הארץ נתפסו בעיני האליטה הפוליטית והאינטלקטואלית של החברה הערבית בישראל כהוצאת המיעוט הערבי בישראל ממסגרת

183. מוסטפא, 2011, עמ' 100-101.

184. ג'מאל, 2017.

הפתרון העתידי. בהקשר הזה, יש לראות בהקמת הברית הלאומית הדמוקרטית, בהיווצרותו של שיח האומה המדינית מבית מדרשו של עזמי בשארה ובמסמכי החזון לאחר מכן מעין תגובה לתחושת המצור שהלכה וגברה במיעוט הערבי בישראל, נוכח ההכרה ההולכת וגוברת כי ההסדר העתידי של הבעיה הפלסטינית לא יכלול את המיעוט הערבי בישראל. במונח זה הייתה תגובת המיעוט הערבי להסכמי אוסלו בגדר חידוד השיח הפוליטי המתאגר את ההגמוניה של הרעיון הציוני בישראל. הערבים בישראל הגיעו לידי המסקנה כי עליהם לעשות למען שיפור מעמדם האזרחי במדינת ישראל ולעבור לנהל את מאבקם בתוך החברה הישראלית ובמסגרת החוק.¹⁸⁵ אפיק זה התבלט על רקע חתימתן של כמה ממדינות ערב על הסכמי השלום בינן לבין ישראל ובמקביל לתהליכי המשא ומתן שמנהלות מדינות ערב אחרות עם ישראל במישרין או בעקיפין. האירועים הללו הבלטו את עוצמתו של המשבר הכלל-ערבי והאיצו את תהליך הלוקליזציה בקרב הערבים אזרחי ישראל.¹⁸⁶

דפוסי ההצבעה של הערבים אזרחי ישראל בבחירות הארציות וכבחירות לרשויות המקומיות מלמדים רבות על השינויים הפוליטיים והאידיאולוגיים בקרבם בתגובה להתפתחויות הפוליטיות בעולם הערבי. עם הקמת המדינה הצביעו הערבים בהמוניהם בעבור רשימות הלוויין הערביות שהיו קשורות למפא"י.¹⁸⁷ ההצבעה בעבורן ביטאה אסטרטגיה אינסטרומנטלית שכל מטרתה להפגין נאמנות ואי-חתרנות ולהבטיח הישרדות וטובות הנאה.¹⁸⁸ במרוצת השנים, ככל שהלך הלם התבוסה ודעך, ותחושות ההפליה, הניכור והזרות הכו שורשים לצד התחזקות זהותם הלאומית, העבירו הפלסטינים בישראל את תמיכתם הפוליטית למפלגה הקומוניסטית הישראלית, כאות מחאה. כאמור,

185. רכס, תשס"ב.

186. שיפטן, 2011, עמ' 113 – 120.

187. המועמדים הבולטים ברשימות הלוויין באו מקרב המולות, עדות ויישובים גדולים יחסית, שיש ביכולתם לגייס תמיכה אלקטורלית. הקמת רשימות הלוויין נועדה להבטיח את תמיכתם של הערבים במפא"י בלא לשלבם במנגנונים הפנימיים של המפלגה ואת תמיכתם של חברי הכנסת מטעם רשימות הלוויין בהצבעות בממשלה.

188. לריון נרחב בנושא ראו: כהן, 2006; בויםל, 2007.

הערבים בישראל היו רגישים מאוד להתרחשויות הפוליטיות במרחב הערבי בכלל והפלסטיני בפרט, והחלו להסתגל למציאות הפוליטית החדשה, שביסודה עמד הרצון להשיג השתלבות שוויונית של מיעוט לאומי תוך שמירה על זהותם התרבותית והלאומית הייחודית.

המפנה בהתנהגותם הפוליטית של הפלסטינים בישראל חל באמצע שנות השישים של המאה העשרים, בעקבות הפילוג בשורותיה של המפלגה הקומוניסטית הישראלית. באותה עת הוכרו גם על הקמת אש"ף, שביטאה את התחזקותה של האידאולוגיה הפאן-ערבית. המגמה הגיעה לשיא באירועי יום האדמה במאוס 1976. במרוצת השנים הפכה המפלגה הקומוניסטית למפלגה הדומיננטית בציבור הערבי מבחינת כוחה האלקטורלי במישור הארצי-פרלמנטרי ובמישור המקומי-מוניציפלי. משום כך עוד ועוד אזרחים ערבים הסירו את תמיכתם מהמפלגות הציוניות ומרשימות הלוויין והחלו להצביע בעבור המפלגה הקומוניסטית. התמיכה בקומוניסטים נחשבה להצבעת מחאה נגד המדיניות הרשמית של ממשלות ישראל לדורותיהן כלפי האוכלוסייה הערבית, ונתפסה כהבעת הזדהות עם הלאומיות הערבית והפלסטינית שהחלה לקרום עור וגידים בשלהי שנות החמישים, על רקע השתרשותה של האידאולוגיה הפאן-ערבית באזור. ואכן, סמוך ליום האדמה ב-1976 זכתה חד"ש בתמיכתם של 51% מהמצביעים הערבים. לוח 1 להלן מלמד על השינויים שחלו בדפוסי ההצבעה של האזרחים הערבים בישראל.

לוח 1: שיעור התמיכה ברק"ח ובחד"ש בבחירות הארציות ובבחירות לרשויות המקומיות בשנים נבחרות¹⁸⁹

שנת הבחירות לכנסת	שיעור התמיכה (באחוזים)	שנת הבחירות לרשויות המקומיות	שיעור התמיכה (באחוזים)
1969	29.5	1969	8.2
1973	36.9	1973	7.1
1977	50.6	1978	18.5
1981	37	1983	22.9
1984	32	1983	22.9
1988	33.8	1989	22
1992	23.4	1993	20

בשנות השמונים בלטו שני שינויים עיקריים בזירה הפוליטית של הערבים אזרחי ישראל: הראשון הוא הופעתן של מפלגות פוליטיות חדשות בחברה הערבית בישראל – התנועה האסלאמית, הרשימה המתקדמת לשלום,¹⁹⁰ המפלגה הדמוקרטית הערבית¹⁹¹ ובל"ד, וכל אחת מהן ביטאה אידאולוגיות ומצעים פוליטיים שונים; השני הוא היעלמותן של רשימות הלוויין מהזירה הפוליטית.

בל"ד נוסדה בתגובה להסכמי אוסלו, ובמרכז מצעה עמדה זיקתם של האזרחים הערבים לעולם הערבי שהדגישה כי כל העולם הערבי והאסלאמי הוא חלק מהאני המורחב של הפלסטינים בישראל. במשך שנות קיומה ארגנה בל"ד משלחות רשמיות לביקור קרובי משפחה בסוריה בזכות היחסים הידידותיים ששררו בין המפלגה לבין המשטר בסוריה. באותן שנים החלו הערבים להתוודע לתקשורת הלוויין הערבית,

189. רכס, 1993, עמ' 96.

190. הרשימה המתקדמת לשלום נוסדה בשנת 1983 וזכתה בייצוג פוליטי במהלך שתי קדנציות, בין השנים 1984–1992. היא נעלמה מהנוף הפוליטי לאחר שלא הצליחה לעבור את אחוז החסימה בבחירות לכנסת בשנת 1992.

191. המפלגה נוסדה בשנת 1988, אחרי פרישתו של חבר הכנסת עבד אל-והאב דראושה ממפלגת העבודה. מד"ע חברה לתנועה האסלאמית הדרומית בבחירות לכנסת בשנת 1996 ושתייהן התמודדו כרשימה אחת עד מערכת הבחירות בשנת 2013. כיום המפלגה אינה מיוצגת בכנסת, ונציגה, טלב אל-צאנע, לא הצליח לעבור את אחוז החסימה בבחירות לכנסת ה-20 (2015).

והתכנים שאליהם נחשפו הבליטו ביתר שאת את היותם של האזרחים הערבים חלק בלתי נפרד מהמרחב הערבי ומהעם הפלסטיני.¹⁹² באוקטובר 2000 פתחו האזרחים הערבים במחאה פוליטית לאות הזדהות עם מאבקם של הפלסטינים בשטחים הכבושים בעקבות כישלונן של שיחות השלום בין ישראל לפלסטינים בקמפ דייוויד. שני אירועים מרכזיים הותירו את חותמם על הציבור הערבי בישראל באותה העת: עלייתו של יו"ר האופוזיציה דאז אריאל שרון לרחבת אל-אקצא הפרה את הסטטוס קוו שהיה נהוג עד אז, וממשלתו של אהוד ברק דיכאה את הפגנות ההמונים של הפלסטינים בישראל וגרמה למותם של 13 צעירים ערבים ולהיפצעותם של מאות מאש חיה של כוחות הביטחון הישראליים.¹⁹³ היחס הברוטלי של כוחות הביטחון כלפי האזרחים הערבים העמיק את האכזבה והסלידה של ציבור זה והחריף את המתח שבין הצדדים. משום כך החרימו המפלגות הערביות את הבחירות הארציות בשנת 2001. הימנעותם של הערבים מהשתתפות באותה מערכת בחירות הובילה לניצחונו המוחץ של מועמד המחנה הלאומי אריאל שרון על יריבו אהוד ברק.¹⁹⁴

היחלשותה של התנועה הלאומית הפלסטינית והקיבעון הפוליטי בעולם הערבי שבו והדגישו את מעמדם הייחודי של הפלסטינים במדינת ישראל. מציאות זו עודדה חלק מהאליטה הפוליטית, האקדמית והאינטלקטואלית של החברה הערבית ליזום את "מסמכי החזון העתידי". מרזוק חלבי סבור כי מסמכים אלה נולדו בעקבות המשבר שהפלסטינים בישראל נקלעו אליו, והם כוללים הכרה שישראל היא מדינתם ושעליהם לפעול לשינוי מצבם ללא קשר להתפתחויות בעולם הערבי ובזירה הפלסטינית:¹⁹⁵ "המשותף למסמכים האלה הוא הדרישה לשנות את האופי הציוני של ישראל ולהפוך אותה למדינת כל אזרחיה, המכירה גם בערבים כמיעוט לאומי."¹⁹⁶

192. סולטאני, 2015.

193. ראו: אברראס, 2011(ב); גביון, 2009.

194. ג'מאל, 2002.

195. חלבי, 2014, עמ' 17.

196. גאנם, 2009, עמ' ט'.

בשנים האחרונות מתהדקים קשרי התרבות והאמנות בין הפלסטינים בישראל לבין העולם הערבי. ביירות הפכה למוקד עלייה לרגל לצעירים, לאמנים ולאנשי רוח ותרבות, והם יוצאים להשתתף בכנסים, בתוכניות ריאליטי ובאירועי תרבות למיניהם. החברה הערבית בישראל אינה חוסכת באמצעים כדי לנתן את חומת המצור והניכור שבה הייתה נתונה מאז 1948. הערבים אזרחי ישראל שואפים לפרוץ למרחב תרבותי חלופי שייתן ביטוי לזהותם ולעולמם הפנימי והתרבותי בעקבות הדרתם מסדר היום הישראלי. הם עושים זאת באמצעות טיפוח קשרי תרבות, אומנות ותקשורת. אקדמאים ערבים עובדים כעמיתים במרכזי מחקר שונים בעולם הערבי, ועיתונאים מרבים לכתוב טורים קבועים בעיתונים חשובים ויוקרתיים היוצאים לאור במדינות ערב. צעירים רבים אף השתתפו בתוכניות ריאליטי שונות המשודרות בעיקר מביירות.¹⁹⁷ בשנת 2015 ולאחר מאמצים ממושכים הצליח איגוד הסופרים הערבים בארץ להצטרף רשמית לאיגוד הכללי של הסופרים בעולם הערבי.

גיוס המרחב הערבי לקידומו של שינוי פנימי בחברה הערבית עמד ביסודו של מיזם אל-תואצל ("התחברות") שהוביל עזמי בשארה בשנות התשעים של המאה העשרים בתיאום עם המשטר בסוריה. המיזם נועד ליצור ערוצי התחברות בין הדרוזים בישראל לבין הדרוזים בסוריה ולחדש את הקשרים החברתיים והתרבותיים בין שתי הקהילות. אף שזו הייתה מטרתו המוצהרת של המיזם, היה בשארה משוכנע כי חידוש קשרים אלה עשוי להחיות את האוריינטציה הלאומית-ערבית בקרב הדרוזים בישראל. בשארה סבר כי התחברותם של הדרוזים בישראל עם

---

197. היית'ם ח'לאילה ואמיר דנדן מכפר מג'ד אל-כרום שבגליל השתתפו בתוכנית "Arab Idol" המשודרת מביירות והגיעו לשלב האחרון בתחרות. לצידם השתתפו עשרות צעירות וצעירים שהודחו בשלבים מוקדמים יותר. לאחרונה השתתף השף אסיל שריף מנצרת בתוכנית "מאסטר שף" בגרסתה הערבית ובאותה העת השתתף מעצב האופנה סאהר עוקל מנצרת בתחרות האופנה הראשונה ואף זכה במקום הראשון. כל המועמדים מציגים את עצמם כפלסטינים וכערבים, בדומה לפלסטינים במחנות הפליטים ולשאר הפלסטינים הן בגדה המערבית והן ברצועת עזה.

Ronni Shaked and Itamar Radai, "Arab Idol: A Palestinian Victory, At Last." *Tel Aviv Notes*, 30 April 2017.

המרחב תיצור מנגנון פנימי אשר יחלץ את הדרוזים מבועת ההתבודדות וההתבדלות ויחברם שוב למרחב הערבי מבחינה לאומית ופוליטית ובכך יערער את הברית שנרקמה בינם לבין המדינה.¹⁹⁸

השינויים המדיניים, הפוליטיים והתרבותיים במרחב הערבי השפיעו ועודם משפיעים על הלך רוחם של האזרחים הערבים בישראל, על עמדותיהם, על תפיסותיהם, על תודעתם ועל התנהגותם הפוליטית. הם מגיבים לתמורות ולשינויים במרחב הערבי ומתרגמים אותם לפעילות פוליטית.¹⁹⁹ על עוצמת ההשפעה של המרחב העיד חבר הכנסת מטעם הרשימה המשותפת, ג'מאל זחאלקה, באומרו כי העולם הערבי משפיע לעומק על החברה הערבית בישראל בשל היעדרם של עורף עירוני, של מרכז כובד פוליטי ואף של מפעל מדיני. כל הפעילות הפוליטית של המיעוט הערבי מיובאת מהעולם הערבי ואין תנועה פוליטית פלסטינית כלשהי המנותקת מההקשר הפלסטיני והערבי.²⁰⁰

כדי להבין את המגמות הפוליטיות שהתפתחו בקרב המיעוט הערבי בישראל מאז 1948, יש לבחון את השפעתו של המרחב עליו ולבדוק באיזו מידה משתקף מרחב זה בחברה הערבית בעיקר בכל הקשור ליחסיה עם המדינה. הפרק הבא ממחיש את עוצמת הזיקה בין המיעוט הערבי לבין המרחב הערבי במישור השיח הפוליטי, ומראה כי המיעוט הערבי תופס את עצמו כחלק בלתי-נפרד ממרחב זה.

198. ראו את הדיווח בכתב העת אליוסט (לונדון), גיליון מספר 514 (3 בדצמבר 2001), עמ' 26.

199. ג'מאל, 2016, עמ' 120-123.

200. דבריו של חבר הכנסת ג'מאל זחאלקה נאמרו בכנס השנתי של מרכז מדה אל-כרמל שנערך בשפרעם ב-17 במרס 2018.

השיח הפוליטי על "האביב הערבי" במרחב הציבורי של החברה הערבית בישראל

הזרמים הפוליטיים בחברה הערבית בישראל

המגמות הפוליטיות בחברה הערבית-פלסטינית בישראל אינן מנותקות מהשינויים והתמורות שהתרחשו בעולם הערבי, כלומר הזרמים הפוליטיים והאידיאולוגיים בקרב המיעוט הערבי התפתחו במשך השנים בתגובה להתפתחויות הפוליטיות בעולם הערבי. על אף המכנה המשותף שבין הזרמים הללו המייצגים את הציבור הערבי והנאבקים למימוש זכויותיו האזרחיות והאזרחיות מול קבוצת הרוב הדומיננטית, נטושות בהם מחלוקות בסוגיות פנימיות, מקומיות, ארציות, אזוריות ואף עולמיות. הזרמים הפוליטיים והאידיאולוגיים בחברה הערבית בישראל נעים על הרצף שבין אידיאולוגיה אסלאמית דוגמטית לבין אידיאולוגיה קומוניסטית. על אף השוני שביניהם, הלכידות בין הזרמים חיונית לשם הצגת תביעות קולקטיביות ולשמירה על אמון הציבור הערבי בהם.

התנועות הפוליטיות בחברה הערבית-פלסטינית בישראל כוללות גם תנועות חוץ-פרלמנטריות, ארגוני חברה אזרחית, מפלגות פרלמנטריות, רשימות מוניציפליות (מפלגות מקומיות), תנועות פוליטיות עממיות ועוד. בפרק זה התמקדנו במפלגות הפוליטיות המיוצגות בוועדת המעקב העליונה לענייני הציבור הערבי,²⁰¹ משום שהיא כוללת את שני הזרמים, הפרלמנטרי והחוץ-פרלמנטרי.

201. ועדת המעקב העליונה לענייני הציבור הערבי נחשבת לארגון הגג המייצג את כל הזרמים הפוליטיים הפעילים בציבור הערבי. היא נוסדה בשנת 1982 וכיום עומד בראשה יו"ר חד"ש לשעבר, מוחמד ברכה, שנבחר לתפקיד זה בשנת 2016 אחרי שגבר על יריבו השיח' כאמל ריאן, נציג התנועה האסלאמית הדרומית.

להלן נביא סקירה מקיפה של המפלגות והזרמים הפוליטיים המייצגים את הציבור הערבי וכן את עיקר הזרמים האקטיביים שניהלו דיון ציבורי ער על ההתפתחויות הפוליטיות בעולם הערבי ועל "האביב הערבי" – הזרם הערבי־ישראלי, הזרם הקומוניסטי, הזרם הלאומי והזרם האסלאמי. עיון במגוון מקורות מלמד כי הזרמים הפוליטיים הלוקים על השפעת הטלטלה במזרח התיכון ואינם תמימי דעים לגבי תוצאותיו של "האביב הערבי".

- **הזרם הערבי־ישראלי** מכיר במדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית ואינו תובע הכרה כמיעוט לאומי במדינת ישראל. זרם זה מתמקד בדרישה לזכויות אזרחיות ותו לא, ואין הוא תובע שינויים רדיקליים באופייה של המדינה. נציגיו בעבר היו מפלגות הלוויין המסונפות למפא"י, וכיום הם משולבים במפלגות הציוניות. כוחו של זרם זה הגיע לשיא בבחירות לכנסת ה-13 בשנת 1992 ומאז הוא הולך ונחלש.²⁰²
- **הזרם הקומוניסטי** הציג את עצמו כחלופה לזרם הערבי־ישראלי. זרם זה כולל את המפלגה הקומוניסטית הישראלית (מק"י) ואת החזית הדמוקרטית לשלום ושוויון (חד"ש), והוא נחשב לגוש הפוליטי האידאולוגי הוותיק ביותר בחברה הערבית בישראל.²⁰³ המפלגה הקומוניסטית עיצבה את הקונסנזוס הפוליטי בקרב הערבים בישראל והשפיעה רבות על התפתחותם הפוליטית.²⁰⁴ הקומוניסטים ולאחר מכן חד"ש ניסו במשך שנים לבסס הנהגה ציבורית הן ברמה המקומית והן ברמה הארצית כחלופה לחמולות ולנכבדים שהיו בעלי ברית של הממסד היהודי. זרם זה קרא תיגר על אותה מנהיגות מסורתית שנשענה על טובות הנאה, על זכויות־יתר ועל תמיכה של מסגרות השתייכות. כוחו הארגוני והשיח הפוליטי האופוזיציוני של הזרם הקומוניסטי הובילו לשינויים בדפוסי ההצבעה הן בבחירות הארציות־הפרלמנטריות והן בבחירות לרשויות המקומיות.²⁰⁵ הזרם שואב את עיקר רעיונותיו

202. רוזינצקי, 2015, עמ' 19–20.

203. אדיב, 2011.

204. כבהא, 2011.

205. גאנם ומוסטפא, 2009.

מן האידאולוגיה הקומוניסטית-מרקסיסטית ושואף להתארגן על בסיס דו-לאומי. מנהיגיו קוראים במוצהר לכיטול אופייה הצינוני של מדינת ישראל מכיוון שהם רואים בציונות מכשול אמיתי לשוויון אזרחי. הם מבקשים להכיר במיעוט הערבי כמיעוט לאומי, מייחסים חשיבות לפעילות היהודית-ערבית המשותפת, וקושרים את ההתקדמות בתהליך המדיני להתקדמות בשוויון הזכויות לאזרחים הערבים.²⁰⁶ בשנת 1976 הובילו מנהיגי המפלגה הקומוניסטית את הציבור הערבי ליום האדמה, ובעקבותיו הקימו את חד"ש. חד"ש הגיעה לשיא כוחה בבחירות לכנסת בשנת 1977, כשזכתה בלמעלה ממחצית הקולות של הציבור הערבי. מאז ביצרה חד"ש את מעמדה ככוח המוביל בחברה הערבית למרות עליות וירידות בין מערכת בחירות אחת לאחרת. בעת כתיבת שורות אלה (2018) מיוצגת חד"ש בידי חמישה חברי כנסת ברשימה המשותפת; יו"ר הרשימה איימן עודה ויו"ר ועדת המעקב מוחמד ברכה משתייכים לחד"ש.

- הזרם הלאומי שואב את עיקרי האידאולוגיה שלו מעקרונותיה של התנועה הלאומית הערבית בכלל ומעקרונותיה של התנועה הלאומית הפלסטינית בפרט. הוא מתיימר לארגן את הציבור הערבי על בסיס לאומי וקורא תיגר על האידאולוגיה הדתית ועל האידאולוגיה המעמדית. הזרם הלאומי ידע עליות ומורדות מאז הקמתה של מדינת ישראל ועד עצם היום הזה. תנועת אל-ארד' ייצגה את הזרם הלאומי החל משנת 1959 עד הוצאתה אל מחוץ לחוק בשנת 1964 ופסילת הרשימה הסוציאליסטית בידי ועדת הבחירות המרכזית ובית המשפט העליון בשנת 1965.²⁰⁷ בשנות השבעים והשמונים נחלק זרם זה בין "בני הכפר", תנועה חוץ-פרלמנטרית (משנת 1972 היא התמודדה אך ורק בבחירות לרשויות המקומיות), לבין "התנועה המתקדמת לשלום" בראשותו של מוחמד מיעארי, איש תנועת אל-ארד'. בראשיתה התמודדה התנועה בבחירות לרשויות המקומיות בשנת 1983, אך הפכה לתנועה פרלמנטרית בבחירות לכנסת בשנת 1984. תנועת "בני הכפר" עדיין מיוצגת בוועדת המעקב והיא פעילה פוליטית בכמה

206. רכס, 1993.

207. שקד, 2012, עמ' 50-69.

ישובים ובאוניברסיטאות; לעומת זאת, הרשימה המתקדמת נעלמה מהזירה הפוליטית בשנת 1992, אחרי שלא הצליחה לעבור את אחוז החסימה.²⁰⁸ כיום חלק ניכר מאנשי הזרם הלאומי מיוצגים באמצעות מפלגת בל"ד שהופיעה לראשונה בבחירות לכנסת בשנת 1996. בתחילת דרכו הושפע זרם זה מהאידאולוגיה הפאן-ערבית מבית מדרשו של נשיא מצרים ג'מאל עבד אל-נאצר וממפלגת אל-בעת' בסוריה ובעיראק. המפלגות המייצגות את הזרם הלאומי לא פסלו מעולם התארגנות על בסיס משותף יהודי-ערבי, אינן משלימות עם הסדר הקיים, ולמעשה עמדויהן מתנגדות להגדרתה של ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית. זרם זה פועל להכרה בערבים כמיעוט לאומי יליד, תובע לשנות את ישראל למדינת כל אזרחיה ודורש אוטונומיה בתחומי החינוך והתרבות.²⁰⁹

• **הזרם האסלאמי** בחברה הערבית בישראל ידע גם הוא שינויים רבים. האידאולוגיה שלו מושתתת על עקרונותיה של תנועת "האחים המוסלמים" שהופיעה במצרים בשנת 1928. אידאולוגיה זו חותרת להקמת חברה מוסלמית המנוהלת על פי חוקי ההלכה (השריעה) המוסלמית. אנשיו סבורים שיש לארגן את החברה הערבית בישראל על בסיס דתי-אסלאמי, ולדעתם המרכיב הדתי נחשב ליסוד המרכזי בזהותם של הערבים בישראל בלא להמעייט בחשיבותם של יסודות אחרים.²¹⁰ זרם זה בלט במיוחד על רקע המפגש המחודש שבין הפלסטינים בישראל לבין הפלסטינים בגדה המערבית ורצועת עזה. מפגש זה אפשר לצעירים פלסטינים אזרחי ישראל ללמוד הלכה אסלאמית במכללות בגדה המערבית. בזכות הלימודים נוצרה שכבה של צעירים משכילים שקיבלו חינוך דתי אידאולוגי וחזרו כדי להפיץ את משנתם בקרב הערבים בישראל. בהמשך הדברים נראה כי חלק מהפעילים של הזרם האסלאמי נידונו למאסר בשל הקמת ארגון מחתרתי שנקרא "משפחת הג'האד", אולם עם שחרורם מהכלא בשנת 1983 זנחו חלקם את הקו הרדיקלי והחלו לאמץ קו פרגמטי יותר. התנועה החלה להתמודד בבחירות

208. חידר, 2011.

209. גאנב, 2001.

210. עלי, 2011.

לרשויות המקומיות בשנת 1983 והגיעה לשיא כוחה בסוף שנות השמונים, אחרי שבנתה מעוזים ומוקדי כוח רבים, בעיקר במשולש הצפוני והדרומי. בשנת 1996 התפצלה התנועה האסלאמית לשני פלגים בעקבות המחלוקת על ההשתתפות בבחירות לכנסת; הפלג הדרומי התמודד במסגרת רע"מ (הרשימה הערבית המאוחדת), שהיא ברית עם המפלגה הדמוקרטית הערבית (מד"ע), וכיום רע"מ מיוצגת בכנסת בידי שלושה חברי כנסת מהתנועה האסלאמית. הפלג הצפוני היה תנועה חוץ-פרלמנטרית שאינו מתמודד בבחירות לכנסת ואף קרא להחרמתן של חלק ממערכות הבחירות. בנובמבר 2015 החליט הקבינט הביטחוני-מדיני של ממשלת ישראל על הוצאת פלג זה אל מחוץ לחוק. זרם זה מתנגד בתוקף להגדרתה של ישראל כמדינה יהודית באותה מידה שהוא מתנגד לחילוניות ולמודרניזציה.²¹¹

בשנת 2015 חל שינוי מסוים במפה הפוליטית הערבית בישראל בעקבות יוזמתו של מנהיג "ישראל ביתנו" אביגדור ליברמן להעלות את אחוז החסימה מ-1.5% ל-3.25% כדי לנטרל את כוחם הפרלמנטרי של האזרחים הערבים. בתגובה התאחדו הזרמים הפוליטיים הפרלמנטריים במסגרת פוליטית אחת, "הרשימה המשותפת". הרשימה עמדה בפני מציאות פוליטית מורכבת ומתוחה, והאתגר הגדול שלה היה ועודנו הפגת המתח המבני שבין הזרמים הפוליטיים שהתחברו יחדיו למסגרת משותפת. אחד השסעים שהיו כל העת וניכרים ביתר שאת מאז "האביב הערבי" הוא השסע בין הכוחות בעלי האוריינטציה החילונית ובראשם חד"ש לבין הכוחות בעלי האוריינטציה הדתית ובראשם התנועה האסלאמית. שסע זה בולט גם בעמדות המנוגדות והסותרות שהוצגו מטעם המפלגות הפוליטיות המרכיבות את הרשימה המשותפת כלפי "האביב הערבי", כפי שנראה להלן.

211. עלי, 2014, עמ' 20-79.

השיח המבולבל כאספקלריה להתפרקות הסדר המדינתי במרחב הערבי

פרוץ ההתקוממות בסוריה היה נקודת השבר מבחינתם של רבים בחברה הערבית. עד אותו אירוע הסתמנה אהדה כלפי המתרחש בעולם הערבי, אם כי הניצנים הראשונים להסתייגות הופיעו עם המעורבות הצבאית של המערב בלוב, בעיקר בקרב חוגי חד"ש, בשל המסורת הקומוניסטית עתיקת-היומין של עוינות כלפי נוכחותן של מדיניות המערב באזור. "האביב הערבי" ובעיקר ההתקוממות בסוריה מפלגים את הקהילה הפוליטית הערבית באופן דיכוטומי בין מחנה התומך במשטר או מסתייג לפחות מההתקוממות לבין מחנה התומך באופוזיציה ומייחל לנפילתו של המשטר שהוביל את סוריה למלחמת אזרחים אכזרית ועקובה מדם. בראש המחנה המסתייג מעצם הכינוי "האביב הערבי" התומך במשטר בסוריה, מזדהה עימו או מסנגר עליו, עומדים חד"ש וחסידיה. התמיכה במשטר הבעת' לא הייתה במוקד הקונסנזוס בקרב השכבה הפוליטית והרעיונית של המפלגה, כפי שניתן ללמוד ממסמך פנימי ששלח חבר המפלגה רג'א זעאתרה לעורכת ביטאון המפלגה עאידה תומא במארכ 2011. זעאתרה מתח ביקורת חריפה בלשון מרקסיסטית על עמדת המפלגה, בייחוד בחודשים הראשונים של 2011.²¹² במהלך החודשים הראשונים של ההתקוממות לא שררה תמימות דעים בקרב הנהגת המפלגה על המתחולל בסוריה, ובהודעה רשמית מטעם הוועד המרכזי גינתה המפלגה את המשטר:

המשטר אשר הורג בכני עמו, המוחים נגדו בדרכים לא אלימות, הוא משטר לא נאור ואין הוא נשען על לגיטימציה כלשהי. אנו עומדים בבירור לצד המחאה העממית אשר נאבקת למען דמוקרטיה, צדק חברתי וחירויות אזרחיות, דוחים כל התערבות זרה במתרחש

212. המסמך "נקאש רפאקי צריח חול אראא אל-אתחאד פי אל-מסאלה אל-סוריה" [דיון כנה בין חברים על התפקוד של אל-אתחאד בשאלה הסורית], מארכ 2013, נמסר למחברים על ידי כותבו, רג'א זעאתרה (לא פורסם).

בסוריה ודוחים את התלות האימפריאליסטית הנלחמת נגד הכיבוש הישראלי.²¹³

המיליטריזציה של ההתקוממות והתייצבות המונרכיות הערביות במפרץ הפרסי נגד המשטר הדגישו את עמדת המפלגה המזדהה עם משטר הבעת'. עדות לכך ניתן לקבל מדברים שכתב העיתונאי חבר חד"ש, עודה בשאראת. דבריו של בשאראת, עיתונאי ידוע שמילא שורה של תפקידים בחד"ש, מעידים יותר מכול על העמדה הנחרצת של הגרעין הקומוניסטי של חד"ש כלפי המשבר בסוריה ועל הראייה הדיכוטומית הקשיחה והבלתי־מתפשרת, אשר רואה את המאבק בסוריה כמאבק בין הבעת' החילוני לבין האסלאם הג'האדיסטי. בשאראת סיפר כי מערכת אל-אתחאד סירבה לפרסם מאמרי דעה שבהם מתח ביקורת על המשטר בסוריה: "בינתיים, רוח אל-בעת' חילחלה גם לישראל. העיתון אל-אתחאד סירב לפרסם מאמרים שכתבתי נגד אסד. וכרגע, כל מבקר של המשטר הסורי נחשב לחבר בדאעש, כולל כותב שורות אלה. הנה נהפכתי לאבו בכר אל-בשאראת".²¹⁴

השיח על "האביב הערבי" שאימצה חד"ש נשען על ארבעה טיעונים מרכזיים. ראשית, הגל המהפכני ששטף את תוניסיה ומצרים ביטא מגמות מהפכניות עממיות-אותנטיות שהביאו לידי נפילת משטרים פרו-מערביים. עם זאת, המעורבות הצבאית הישירה של המערב בלוב בגיבוי הליגה הערבית, ההתקוממות בסוריה ועליית הכוחות האסלאמיסטיים בלמו את ההתפתחות הטבעית של ההיסטוריה באזור.²¹⁵ שנית, האסלאמיזציה שבאה בעקבות המהפכות העממיות הייתה חלק מקנוניה של מדינות המערב כדי להכיל את אפקט השינוי שיצרו המהפכות ולצמצם את נזקיו לאינטרסים שלהן. על כן עלייתם של הגורמים האסלאמיסטיים בתוניסיה, במצרים ובלוב הייתה בהסכמתו

213. ראו את לשון ההודעה הרשמית שפרסם הוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית

שפורסם ב-11 ביולי 2011: <http://aljabha.org/?i=61146>

214. עודה בשאראת, "תהילה על הר של גולגולות", הארץ, 19 בדצמבר 2016.

215. שאכר פריד חסן, "מן דרוס תזראת אל-רביע אל-ערבי" | ההרוגים על מהפכות "האביב הערבי" | אל-אתחאד (חיפה), 3 באוקטובר 2013; עצאם מח'ול, "ליס באל-עדואן אל-אמבריאלי ואנמא במקאומתה יתחרר אל-שעב אל-ליבי" | העם הלובי משתחרר לא דרך המתקפה האימפריאליסטית אלא דרך ההתנגדות, אל-אתחאד, 21 במארס 2011.

השקטה של המערב ואף בתמיכתו.²¹⁶ שלישית, פרוץ ההתקוממות בסוריה ממחיש את שיאה של הקנוניה: ההתקוממות הייתה תולדה של מעורבות חיצונית מצד ארצות-הברית ובעלות בריתה באזור כדי לפורר את המודל הפלורליסטי של החברה הערבית ולהפיל את המשטר בשל זיקתו לציר ההתנגדות באזור. רביעית, בשל מעורבות המערב נעשו המהפכות שפרצו בעולם הערבי לקטסטרופה הרסנית ושירתו בסופו של דבר את האינטרסים של ישראל באזור.²¹⁷

אשר להתקוממות בסוריה, השיח מבית מדרשה של חד"ש מדגיש שלושה היבטים מרכזיים. הראשון, ההיבט האזורי והבין-לאומי של המשבר בסוריה; השני – החלופה הגרועה למשטר, ושלישית – עמדתה של ישראל. במובן זה, התייצבותן של המונרכיות הערביות במפרץ הפרסי לצידה של ההתקוממות בסוריה והסיקור המגמתי של תחנות הטלוויזיה מטעמן מטילים ספק בעצם האותנטיות המהפכנית של תנועת המחאה נגד משטר הבעת' ואף בתמיכתן של מעצמות המערב בהפלת משטרו של אסד. התייצבות המערב ובעלי בריתו הערבים במפרץ נגד המשטר נתפסת כהוכחה נסיבתית איתנה להיבט הקונספירטיבי של ההתקוממות בסוריה, כלומר כניסיון לפורר את מה שמכונה "ציר ההתנגדות" המשתרע מאיראן, העובר בסוריה והמסתיים בחזבאללה בלבנון.²¹⁸

ההיבט השני שמדגישה חד"ש הוא הניסיון השיטתי לקעקע את הלגיטימציה המהפכנית של ההתקוממות בשל חוסר יכולתה של האופוזיציה הסורית להציג חלופה של ממש לשלטון הבעת' גם

216. סמיח גנאדרי, "בורכת יא שעב מצר" |יבורך העם המצרי|, אל-אתחאד (חיפה), 20 ביוני 2014.

217. עצאם מח'ול, "מן האפת אל-חרב פי סוריה... אלא מנטקה ח'אליה מן אסלחת אל-דמאר אל-שאמל" |מתהום המלחמה בסוריה... לאזור נקי מנשק להשמדה המונית|, אל-אתחאד, 14 בספטמבר 2013; "הנ'ל", "מא יחדת' פי סוריה... ואל-אהדאף אל-אסטרטגייה אל-כברא" |המתרחש בסוריה והמטרות האסטרטגיות הגדולות|, אל-אתחאד, 5 בנובמבר 2011.

218. ראו מאמרו של מוזכ"ל המפלגה מחמד נפאע, "אל-נאחיה אל-פכריה ואל-מוקף מן סוריה" |ההיבט הרעיוני והעמדה כלפי השאלה הסורית|, אל-אתחאד (חיפה), 3 במאי 2014; עצאם מח'ול, "אל-אמבריאליה אל-מתח'יילה ותפככ אל-ל'עז' חול סוריה" |האימפריאליזם המדומה ופענוח החידה סביב סוריה|, אל-אתחאד, 18 באוקטובר 2011.

לאחר שחלפו שנים של מחאה ושפיכות דמים. החלופה למשטר נעה בין משטר אסלאמיסטי הנתמך בידי בעלי בריתה של ארצות-הברית באזור לבין אנרכיה שלטונית או התפרקותה של סוריה כישות מדינתית. היעדר חלופה למשטר היא הצדקה להמשך קיומו בעיני אלה המסנגרים עליו.²¹⁹

ההיבט השלישי הוא עמדתה של ישראל: עמדה זו היא שיקול מרכזי בעיצוב הגישה העוינת כלפי ההתקוממות, שהרי מאז פרוץ ההתקוממות תקפה ישראל פעמים רבות מטרות של צבא סוריה, בעוד אלפי לוחמים ואזרחים סורים הנמנים עם האופוזיציה ועם התנועות הג'האדיסטיות מאושפזים בבתי החולים שלה בצפון המדינה. התומכים במשטר סבורים כי עובדה זו אינה מותירה מקום לספק בדבר העמדה שיש לנקוט כלפי ההתקוממות בסוריה. ההתקוממות בסוריה וניצחון "האחים המוסלמים" בבחירות לפרלמנט ולנשיא במצרים ב-2012 נתפסו בעיני החוגים הרעיוניים בחד"ש כקנוניה שרקמה ארצות-הברית להסכין עם המהפכה במצרים באמצעות ברית שנרקמה עם תנועת "האחים המוסלמים". לשיטתם, אותה מגמה ניכרת במקרה של סוריה, שהרי ההתקוממות הייתה ניסיון של המערב יחד עם בעלי בריתו הערבים לפורר את המשטר ולהחליפו במשטר מטעם "האחים המוסלמים".²²⁰ המסקנה היא שעלייתו של האסלאם הפוליטי על רקע המהפכות העממיות היא תולדה של קנוניה מצד המערב.

גם התנועה הפוליטית "בני הכפר" נוקטת עמדה בלתי-מתפשרת של תמיכה במשטר הבעת' ומזדהה עימו. עמדה זו הציג ג'מאל צפורי בכנס השנתי של מרכז מדה אל-כרמל ב-2018. נקודת המוצא בקביעת עמדתה של התנועה היא המחויבות לעיקרון של שחרור פלסטין. צפורי ציין כי הקריטריון היחיד בקביעת עמדת התנועה כלפי המתחולל בסוריה הוא השאלה את מי משרתת המלחמה. לדבריו, היא משרתת

219. ראו את סיכום הרצאתו של וליד אל-פאהום, "לא פרק בין אל-צהיוניה ואל-אסלאם אל-סיאסי פי אל-ח'לט בין אל-דין ואל-דולה" [הן הציונות והן האסלאם הפוליטי מערבים דת עם מדינה], אל-אתחאד (חיפה), 28 בספטמבר 2014.

220. נעים אל-אשהב, "אל-אסלאם אל-סיאסי, אלא אין?" [האסלאם הפוליטי: לאן?], המוסף של אל-אתחאד (חיפה), 23 באוגוסט 2013.

את ישראל מאחר שהיא נועדה ליישב את החשבון של מלחמת 2006.²²¹ ח'אלד אע'באריה מציג דעה דומה, ולפיה אין מקום להתלבטות בדבר ההזדהות העקרונית עם ציר ההתנגדות הכולל את איראן, סוריה, חזבאללה וחמאס. לטענתו, ארגון המדינה האסלאמית מציב איום לא רק על עיראק אלא גם על מדינות נוספות – סוריה, ירדן, לבנון ופלסטיין – משום שהוא הוציא פסק הלכה הפוטר אותו מחובת הג'האד נגד בני ישראל.²²²

מנגד, התנועה האסלאמית על שני פלגיה, הצפונית והדרומית, נוקטת עמדה חד-משמעית הקוראת להפלת משטרו של אסד. השיח של התנועה האסלאמית ביחס למשבר בסוריה עולה בקנה אחד עם השיח האנטי-שיעי שתנועת "האחים המוסלמים" בסוריה ומחוץ לה מנהלות. שיח זה מגמד את המשבר בסוריה לממדים של מלחמת עדות שמנהלת השיעה בעיראק, בלבנון, בסוריה ובאיראן נגד הרוב הסוני. במאמר שכתב ב־2014 השיח' ראא'ד צלאח, מנהיג הפלג הצפוני של התנועה האסלאמית, מוצגת דעה קונספירטיבית שלפיה הנשיא בשאר אל-אסד הולך בעקבות אביו ופועל לחיסול הנוכחות הפלסטינית בסוריה כשם שאביו חיסל את הנוכחות הפלסטינית בלבנון וכשם שבעל בריתו נורי אל-מאלכי חיסל את הנוכחות הפלסטינית בעיראק – וכל אלה בהשראת איראן המנסה לקבור את זכות השיבה בה בעת שישראל פועלת לייחוד ירושלים וחותרת להשמדת מסגד אל-אקצא.²²³ באותה נימה קרא חבר הכנסת השיח' אבראהים צרצור, ראש הסיעה הפרלמנטרית של הפלג הדרומי של התנועה האסלאמית, למעורבות צבאית ערבית-תורכית משותפת נגד המשטר כדי לשים קץ למעשי הטבח של המשטר העדתי המאפיונרי, שבינו לבין הערביות,

221. דבריו של ג'מיל צפורי נאמרו בכנס השנתי של מרכז מדה אל-כרמל שנערך בשפרעם ב־17 במארס 2018.

222. ראו מאמרו של רג'א אע'באריה, "אל-מעסכר אל-אמריכי ולעבת ח'לט אל-אוראק" והמחנה האמריקני ומשחק טריפת הקלפים, כל אל-ערב, 15 באוגוסט 2014: <https://www.alarab.com/Article/630054>

223. שיח' ראא'ד צלאח, "אל-רביע אל-איראני ואל-ג'רח אל-פלסטיני" | "האביב האיראני" והפצע הפלסטיני, צות אל-ח'ק ואל-ח'ריה (אום אל-פחם), 24 בינואר 2014.

האסלאם, הלאומיות או האנושיות אין דבר או חצי דבר.²²⁴ חבר הכנסת מסעוד גנאים מטעם הרשימה המשותפת וחבר הפלג הדרומי של התנועה האסלאמית סיכם את עמדת הפלג בשלוש נקודות: התנועה האסלאמית רואה באור חיובי את ההתקוממויות העממיות של "האביב הערבי", מזדהה עימן וגאה לתמוך במודל התוניסאי ובתנועת "האחים המוסלמים" במצרים, אשר הגיעו לשלטון דרך הקלפי. בנוסף, ועל אף כל אשר אירע עד כה, התנועה האסלאמית אופטימית כלפי עתידו של העולם הערבי. הנקודה השלישית קשורה להשפעת "האביב הערבי" על החברה הערבית בישראל: כל המתחולל בעולם הערבי שימש כזרז להקמת הרשימה המשותפת כדי לבלום את זליגת ההתכתשות העדתית לתוך המיעוט הערבי בישראל.²²⁵ אשר לארגונים הג'האדיסטיים, אומר גנאים כי לא היה דבר שהזיק לתנועה האסלאמית יותר מארגון המדינה האסלאמית.²²⁶

התנועה האסלאמית אף מגייסת לשיח שלה נגד המשטר הסורי את הפולמוס התאולוגי-דוקטוגרפי של האסלאם בימי הביניים. בכינוס שנערך בעארה בדצמבר 2012 לאות הזדהות עם ההתקוממות בסוריה, קרא השיח' צלאח להפלת המשטר הנוצרי העדתי הבאטני העוין כלפי הערביות והאסלאם. השימוש במונחים 'נוצרי' ו'באטני' מזכירים ללא ספק את פסק ההלכה שהוציא המלומד החנבלי אבן תימיה, שלפיו העלווים הם כופרים גרועים יותר מהיהודים ומהנוצרים.²²⁷ נאום זה של השיח' צלאח עולה בקנה אחד עם השיח התאולוגי האנטי-שיעי של התנועה האסלאמית, שמונחיו ותפיסותיו שאובים מהפולמוס הסוני הקלאסי: מדיניות איראן כלפי העולם הערבי הסוני היא המשך

224. שיח' אבראהים צרצור, "אן אל-אואן לתדח'ל עסקרי ערבי-תורכי לחמאית אל-שעב אל-סורי מן אל-וחש אל-בעת'י" הגיע הזמן להתערבות צבאית ערבית-תורכית להגנת העם הסורי מהמפלצת הבעת'ית, דניא אל-יוטן, 12 בפברואר 2012, <https://www.alwatanvoice.com/arabic/news/2012/02/15/249018.html>

225. דברים שאמר חבר הכנסת מסעוד גנאים בכנס השנתי של מרכז מדה אל-כרמל שנערך בשפרעם ב-17 במארס 2018.

226. שם.

227. נאומו של השיח' רא'ד צלאח התפרסם בעיתון צות אל-ח'ק ואל-ח'ריה (אום אל-פחם), 21 בדצמבר 2012, עמ' 16-17.

למסורת ההיסטורית הבוגדנית של השיעה, ואף יותר מכך – הבוגדנות מושרשת בשיעים משחר ההיסטוריה, שהרי הם עשו יד אחת עם הצלבנים ועם המונגולים נגד העולם הסוני. השיעה מגדפת את חברי הנביא ומאז המאה העשירית (ככל הנראה הכוונה למאה השיעית) היא פועלת להשחתת האמונה באסלאם ולהרס מוסדות החינוך והמוסדות הממשלתיים של הסונים. המחשבה הדתית השיעית היא שהולידה את מדינת הצפויים, הקורמוטים והחששיון, אשר הפעילו את כל סוגי הדיכוי והרדיפה נגד המוסלמים הסונים.²²⁸

התנועה האסלאמית על שני פלגיה ניצבת בראש מחנה המזדהים עם המהפכות העממיות בעולם הערבי וזאת משתי סיבות. ראשית, תנועות האסלאם הפוליטי יצאו נשכרות מהמהפכות הללו כגורם הפוליטי היחיד המאורגן שהצליח לבנות בסיס תמיכה עממי רחב. שנית, האסלאם הפוליטי התגלה במהפכות הללו כחלופה היעילה היחידה למשטרים הטוטליטריים ששלטו במשך עשורים. ההיגיון הפוליטי המסביר את התמיכה הנלהבת במהפכות העממיות נעוץ במחשבה כי "האביב הערבי" יביא לידי אסלאמיזציה פוליטית של המרחב הערבי, וכך יעניק גיבוי מוסרי ופוליטי לתנועה האסלאמית המקומית. העמדות שאימצה התנועה האסלאמית בישראל על שני פלגיה הייתה ועודנה העתק מדויק של העמדות האופייניות לתנועות "האחים המוסלמים" באזור. כל ההתפתחויות בזירה המצרית מאז הפלת משטר מובארק בפברואר 2011 עד הדחתו של הנשיא הנבחר מוחמד מורסי ביוני 2013 חיזקו את רוחם של אנשי התנועה האסלאמית ועוררו את הציפייה כי תנועות האסלאם עומדות להשתלט על המרחב הערבי בדרך דמוקרטית לאחר קריסת משטרי הדיקטטורה הטוטליטריים.²²⁹ התנועה האסלאמית הזדהתה לחלוטין עם בחירתו של הנשיא מוחמד מורסי, ובמחקר שפורסם מטעם מכון המחקר של הפלג הצפוני באום אל-פחם נאמר כי המשבר שידעה מצרים בשנת כהונתו של הנשיא הנבחר היה תולדה של ניסיון זרוני מצד האופוזיציה החילונית ומצד

228. ראו מאמרו של חסן צנע אללה, "תקדיר מוקף... מוקף איראן מן אל-ת'וראת אל-ערביה" (הערכת מצב .. עמדת איראן כלפי המהפכות הערביות), אום אל-פחם: מרכז אל-דראסאת אל-מעאצרה, מארס 2013, עמ' 2.

229. ראו: שביט, 2011, עמ' 31.

שרידי המשטר הישן להראות כי "האחים המוסלמים אינם מסוגלים למשול" וכי המחאה המתמשכת נגד הנשיא נועדה לחולל אנרכיה שלטונית ובכך לדחוף את הצבא להתערב נגד הנשיא הנבחר. האופוזיציה החילונית אינה מסוגלת להסכין עם קיומן של מפלגות אסלאמיסטיות-לאומיות ולהכיר בתוצאות התהליך הדמוקרטי שהביא לידי בחירתו של מורסי לנשיאות.²³⁰

בלימת ההתקוממות בסוריה, דיכוי ההפיכה הצבאית במצרים ביוני 2013 וקריסת מגננוני המדינה בלוב הביאו לידי דעיכת הציפיות. עמדתה של התנועה האסלאמית כלפי ההתקוממות בסוריה הייתה נחרצת מלכתחילה ותפקידו של משטר הבעת' במאבק נגד ישראל לא השפיע כהוא זה על תמיכתה הבלתי-מסויגת בה. דובריה השונים של התנועה בשני אגפיה רואים בהתקוממות בסוריה התקוממות של הרוב הסוני המדוכא נגד שלטון המיעוט העלווי הכופר ומאשימה את המשטר במלחמת חורמה עדתית נגד ההמונים הסונים.²³¹ תאוריית הקשר נוכחת במובהק ביחסה של התנועה האסלאמית להתקוממות בסוריה: הרי ארצות-הברית וישראל מעוניינות בהמשך המלחמה ואף בהתפרקות סוריה למדינות עדתיות רק בתנאי ש"האחים המוסלמים" לא יתפסו את השלטון בסוריה, ועל כן מתנהלת באזור החוף של סוריה מלחמה של טיהור אתני נגד הסונים כדי להקים מדינה עלוית. המערב ובראשו ארצות-הברית אינם מעוניינים בחימוש הרוב הסוני כי הדבר אינו עולה בקנה אחד עם האינטרסים של ישראל לאפשר כינונו של שלטון סוני בסוריה המחויב לעקרונות ההלכה.²³²

השיח הביקורתי של התנועה האסלאמית ביחס לאיראן מקבל משנה חשיבות לנוכח העובדה שאיראן ידעה מהפכה עממית בשם האסלאם והייתה הראשונה שהקימה משטר אסלאמי במזרח התיכון המודרני. בשיח זה משתקף הפולמוס האופייני לטקסטים חנבלים-

230. ראו מאמרם של חסן צנע אללה ומג'די טהא, "אל-משחד אל-מצרי אלא אין? תקדיר מוקף" (מצרים לאן? הערכת מצב), אום אל-פחם: מרכז אל-דראסאת אל-מעאצרה, יוני 2013, עמ' 5.

231. חסן צנע אללה, "אל-צראע פי סוריא בין מעאדלתין" (הקונפליקט בסוריה בין שתי משוואות), אום אל-פחם: מרכז אל-דראסאת אל-מעאצרה, 13 במאי

2014, עמ' 1.

232. שם, עמ' 3-5.

והאבים קלאסיים ומודרניים כאחד. תמיכת איראן במשטר הבעת' והעמדה המסתייגת מההתקוממות בסוריה ניצבות במוקד הביקורת שמפנה התנועה האסלאמית כלפי המשטר המהפכני באיראן. התנועה מאשימה את איראן בעוינות מובנית כלפי המרחב הסוני ובניסיון עקיב להוביל שיעיזציה דתית ופוליטית של האזור. הרעיון של ייצוא המהפכה מבית מדרשו של ח'ומיני אינו אלא ניסיון מוסווה להפצת השיעיזציה במרחב הערבי.²³³ איראן הימרה בתחילה על המהפכות העממיות משום שהן הפילו משטרים הנתמכים בידי המערב, בעיקר בתוניסיה ובמצרים, אולם עד מהרה היא ניסתה לנצל את אי-היציבות הפוליטית בעולם הערבי כדי להפיל את המשטר המלוכני בבחריין ולהשתלט עליה כפי שהשתלטה קודם לכן על עיראק. עם פרוץ ההתקוממות בסוריה חל שינוי חד בעמדתה של איראן; היא התייצבה לימינו של משטר הדיקטטורה והתעלמה מן השאיפות הלגיטימיות של העם הסורי. בעמדתה זו מבטאת איראן מכנה משותף עם ישראל ועם ארצות-הברית, והוא החשש מפני עלייתם של "האחים המוסלמים" לשלטון בסוריה.²³⁴

התנועה האסלאמית מגלה עקיבות בתמיכתה בגל המהפכני השוטף את העולם הערבי מסביב משום שהיא רואה בו הזדמנות היסטורית להשתלטות הזרם האסלאמיסטי על המרחב ומשום שהאסלאם נוסח תנועות אלה מתגלה כחלופה ההולמת היחידה למשטרים הקיימים. עם זאת, בולטת בהיעדרה המהפכה או תנועת המחאה בבחריין. לאמיתו של דבר, ההיבט הערתי מתגלה באדישותה של התנועה האסלאמית כלפי תנועת המחאה בבחריין. מעניין שהתנועה האסלאמית הנאבקת בישראל לשימור הכפרים ההרוסים ולשיקום המסגדים, לא השמיעה קול נגד הרס המסגדים של השיעים בבחריין, בייחוד לאחר כניסת הכוחות של ערב הסעודית לבחריין באפריל 2011 כדי לדכא את תנועת המחאה. הכוחות הסעודיים הרסו 30 מסגדים בקירוב, והחשוב שבהם היה מסגד השיח' אמיר מחמד ברבעי שנבנה לפני כארבע מאות שנים, בטענה כי נבנה ללא היתר על הכביש המהיר המחבר את ערב הסעודית עם בחריין.

233. צנע אללה (לעיל הערה 228), עמ' 2-3.

234. שם, עמ' 4.

על אף הגינויים מצד מנהיגי התנועה האסלאמית למעשי הזוועה והטבח של ארגון המדינה האסלאמית,²³⁵ לא נפקד מקומם של גילויי האהדה לארגון בקרב החברה הערבית בישראל. הפלג הצפוני של התנועה האסלאמית פרסם הודעת גינוי רשמית למעשי ההרג שביצע הארגון בסוריה ובעיראק, אך ההצהרה הרגישה בעיקר את התנגדותה של התנועה לעקרון הכרזת הח'ליפות ולדוקטרינת אל-תכפיר (הכרזה שמוסלמים המתנגדים לדרכו של הארגון הם כופרים).²³⁶ ההודעה המפורטת נגד ארגון המדינה האסלאמית עושה שימוש מושכל במינוח האופייני לשיח האסלאמיסטי, בעיקר בכל הקשור לעיתוי ולדרך שבה הוכרזה הח'ליפות. עם זאת, התנועה מדגישה כי ההלכה המוסלמית היא מקור הלגיטימציה למסכת הרעיונית של התנועה. אשר למסעות ההרס וההרג המתחוללים במזרח התיכון הערבי, התנועה מרחיבה את מעגל הקונספירציה (בהשוואה לחד"ש), ובעיניה הוא כולל את המערב, את הציונות, את התנועות ההטרודוקסיות באסלאם ואת הֶ'אקציה הערבית.²³⁷ הצהרתו של השיח' כמאל אל-ח'טיב (סגן מנהיג הפלג הצפוני של התנועה האסלאמית) נתפרשה בעיני רבים כביטוי המובהק ביותר של הזדהות עם המפעל הג'האדיסטי של ארגון המדינה האסלאמית.²³⁸ במהלך הפגנת תמיכה במסגד אל-אקצא הצהיר ח'טיב כי ירושלים עתידה להיות לא רק בירת המדינה הפלסטינית לכשתקום, אלא גם בירת הח'ליפות האסלאמית ישרת-הדרך.²³⁹ נימה שונה נשמעה בדבריו של מייסד התנועה ומי שעמד בראש הפלג הדרומי תקופה ארוכה, השיח' עבדאללה נמר דרויש. השיח' דרויש היה נחרץ יותר בבואו לגנות את ארגון המדינה האסלאמית, והוא מתאר את הארגון

235. ראו מאמרו של שיח' ראא'ד צלאח, "בשאר ודאעש וג'האן לעמלה ואחדה" [בשאר ודאע'ש: שתי פנים לאותו מטבע] באתר יאפא 48, 10 באפריל 2015:

<http://yafa.aiforms.com/?mod=articles&ID=18718>

236. ראו לשון ההודעה של התנועה האסלאמית, 7 בנובמבר 2014:

<https://yaffa48.com/?mod=articles&ID=16515>

שם. 237.

238. ראו את הדיווח על הוויכוח שעוררה הצהרתו של שיח' כמאל אל-ח'טיב,

פנורמה, 16 באוקטובר 2014: <http://panet.co.il/article/856437>

239. ראו הצהרתו של שיח' כמאל אל-ח'טיב, "אל-קדס עאצמת אל-ח'לאפה אל-אסלאמיה" [אל-קדס בירת מדינת הח'ליפות האסלאמית], 15 באוקטובר

2014: <https://www.youtube.com/watch?v=5BMRR063cqc>

כחבורה של רוצחים בלתי־שפויים, אם כי הוא מאשים את הדיכוי והעריצות של שליטי ערב בהופעתם של ארגונים אלה.²⁴⁰ על צעירים מוסלמים שהצטרפו לארגון המדינה האסלאמית בסוריה ובעיראק נוספו גם צעירים מקרב חברה הערבית בישראל. לפי הדיווחים הצטרפו עד כה עשרות ספורות, והמכנה המשותף היחיד ביניהם הוא אורח חייהם הדתי־מסורתי. חלקם אף היו ידועים כתומכי התנועה האסלאמית. רובם רווקים, ויש בהם גם בעלי השכלה אקדמית.²⁴¹ נתונים של סקר שנערך ביוזמת עיתון הארץ מצביעים על מגמות מנוגדות בקרב צעירים אלה – בין הרצון להשתלב במרחב הישראלי לבין התבדלות מוחלטת מכל ההוויה הישראלית, אם כי ההיקף של ההצטרפות או של ההזדהות המוצהרת עם ארגון המדינה האסלאמית שולי בהחלט.

אין זה מפתיע שבל"ד אימצה עמדה עקיבה המזדהה עם "האביב הערבי" ובכלל זה עם ההתקוממות בסוריה וזאת בהתחשב בעמדתו של מייסד המפלגה ואביה הרוחני, עזמי בשארה.²⁴² ההתלהבות שאפיינה את תגובת הציבור הערבי כלפי המהפכות של תוניסיה ומצרים ניכרת גם בעמדותיה של בל"ד. יממה לאחר הדחתו של הנשיא מובארכ ערכה בל"ד הפגנה של אלפים לאות תמיכה והזדהות עם המהפכה במצרים. אותה התלהבות השתקפה בהצהרה המסכמת שפורסמה מטעמה של הוועידה השישית של בל"ד ביוני 2011. לשון ההצהרה המסכמת ביטאה נאמנה את ההתלהבות מן "האביב הערבי": "הוועידה מברכת את העם התוניסאי לאחר סילוק העריץ זיין אל־עאבדין ולרגל הצלחת מהפכתו הדמוקרטית. בנוסף, הוועידה משגרת את ברכתה לעם המצרי המפואר ומברכת אותו לרגל נפילת שלטון העריצות ותחילת העידן

240. ודיע עוואודה, "מואסס אל־חרכה אל־אסלאמיה פי אסראיל: דאע"ש ת'לת קתלה ומג'אנין עלא אל־ערב מחארבתהם" [מייסד התנועה האסלאמית בישראל: דאע"ש חבורה של רוצחים ומשוגעים ועל הערבים להילחם בהם], אל־קדס אל־ערבי, 8 בספטמבר 2014: <http://www.alquds.co.uk/?p=217711>

241. ראו מאמרו של ג'קי ח'ורי, "מה גורם לערבים הישראלים להיכנס אל תוך השבר הסורי", הארץ, 10 באוגוסט 2014.

242. ג'מאל, 2017, עמ' 114.

של מצרים החופשית והדמוקרטית".²⁴³ עם זאת, ההתקוממות בסוריה הייתה – בשלביה הראשונים לפחות – מוקד למחלוקת בחוגי בל"ד, כפי שהעיד חבר הכנסת מטעם המפלגה ג'מאל זחאלקה, וזאת בשל תמיכתה של סוריה בהתנגדות הלבנונית, כלשונו.²⁴⁴ לשון ההצהרה המסכמת של הוועדה השישית מיוני 2011 מאמתת את דבריו של זחאלקה, שהרי ההצהרה המסכמת נמנעה מלהביע תמיכה בהתקוממות בסוריה או לקרוא להדחתו של הנשיא בשאר אל-אסד, על אף הבעת תמיכה עקרונית "בתביעות הלגיטימיות של העם הסורי ובכללן התביעות לחירות ולדמוקרטיה". ברור למדי כי תמיכת מעצמות המערב באופוזיציה הסורית והקריאות למעורבות צבאית של המערב בסוריה להפלת המשטר מסבירות במידה רבה את ההססנות כלפי ההתקוממות הסורית.²⁴⁵ מלכתחילה היה ברור כי יושב ראש המפלגה ואצל טהא מייצג קו לאומי פאן-ערבי המזדהה עם משטר הבעת' בסוריה בשל הזיקה האמיצה של משטר זה למה שמכונה 'ההתנגדות בלבנון', כלומר החזבאללה. במאמר דעה שפרסם בדצמבר 2011 נקט טהא עמדה עוינת כלפי האופוזיציה הסורית ומבחינתו אין היא אלא שלוחה של המערב. וכך כתב טהא:

באותו הקשר אנו מזהירים את הסורים בכללם שלא ליפול למלכודת של הסיסמאות הנוצצות שהציגה מועצת המעבר בראשותו של ברהאן ע'ליון, שהרי המקבילות של הסיסמאות וההבטחות האלה בדבר החירות והדמוקרטיה הבאות מעבר לימים ועל גבי משחתות, במטוסים ובטנקים של נאט"ו, הרסו את ארץ ארם נהריים והחזירו

243. כפי שמצוטט אצל רביע עיד, "אל-תיאר אל-קומי פי אל-דאח'ל ואל-ת'וראת אל-ערביה-מקארבת סבע סנואת" והזרם הלאומי בתוך הקו הירוק והמהפכות הערביות: קריאה משווה בחלוף שבע שנים, הרצאה שניתנה בכנס השנתי של מרכז מדה אל-כרמל שנערך בשפרעם ב-17 במארס 2018. הנוסח המלא שמור אצל המחבר יוסרי ח'זראן.

244. דברים שאמר חבר הכנסת ג'מאל זחאלקה בכנס השנתי של מרכז מדה אל-כרמל שנערך בשפרעם ב-17 במארס 2018.

245. עיד (הערה 243 לעיל).

אותה לימי הביניים, בדיוק כפי שהבטיח מזכיר המדינה האמריקני לשעבר, ג'יימס בייקר, לעיראקים ולערבים זה לא כבר.²⁴⁶

ככל שהתגבשה עמדתו התומכת של האינטלקטואל עזמי בשארה כך גם החלה בל"ד לראות במהפכות הערביות הזדמנות היסטורית לדמוקרטיזציה של העולם הערבי. לדעתה, הן משקפות מאבק עממי אותנטי למען החירות ונגד משטרי הדיקטטורה והשחיתות. הוכחה לכך שעמדת בל"ד שאבה השראה מבשארה ניתן למצוא בדבריו של רביע עיד, המציין כי בל"ד מעולם לא ערכה דיון רעיוני מעמיק בעמדה שיש לנקוט כלפי "האביב הערבי", וכי העמדות וההצהרות הרשמיות מטעם המפלגה בעניין זה ניסו להגיע לידי איזון בין הדעות השונות בתוך המפלגה ולהציג אחדות דעים במישור הפורמלי המוצהר.²⁴⁷ המוסריות האינסטרומנטלית עומדת ביסוד היחס כלפי המהפכות וההתקוממויות שפרצו בעולם הערבי; על כן, קובע בשארה, כשם שהעם הפלסטיני נאבק למען חירותו בהגמוניה הישראלית-אמריקנית באזור, חלה עליו חובה מוסרית להזדהות עם מאבקם של עמי ערב למען חירותם. בשארה אינו מתעלם מההשפעות ההרסניות של "האביב הערבי", אולם הוא מתמקד באירוע כשלעצמו ולא בתוצאותיו. הוא רואה בו ביטוי להתאוששות מן התבוסות הערבית, כי "המהפכות הערביות, כאירוע היסטורי, הכריזו על קיומם של העמים הערבים. באמצעותן הפך העם ממילה, מסיסמה, מסמל וממטפורה לקבוצות פעילות של יחידים, הבונים עם באמצעות פועלם הפוליטי".²⁴⁸ בשארה רואה במהפכות העממיות הזדמנות היסטורית לא רק להפצת הדמוקרטיה במרחב הערבי, אלא להפיכתן של ארצות ערב מישויות מדיניות למדינות של ממש: "ההבטחה לדמוקרטיה שיצרו המהפכות הייתה ההזדמנות היחידה של המדינה הערבית להשתחרר מהמציאות של שליט ונתינים

246. ראו מאמרו של ואצל טה, "וחדת אל-וטן אל-סורי אמאנה פי אענאק אל-סוריין ואל-ערב" (אחדותה של המולדת הסורית היא פיקדון בידיהם של הסורים והערבים), אתר ערב 48, 11 בדצמבר 2011, <https://www.arab48.com/>

247. עיד (הערה 243 לעיל).

248. עזמי בשארה, "מן קמע אל-ת'ורה אל-וטניה אלא צראע אל-מחאור אל-ח'ארג'יה" [מדיכווי המהפכה הלאומית עד לקונפליקט בין הכוחות החיצוניים], אל-ערבי אל-ג'דיד, 19 באוקטובר 2014.

ולהפוך למדינה של ממש, כביטוי לעם ולממשל לגיטימי. הייתה זו הזדמנות בעבור הישויות המדיניות-הערביות להפוך למדינות". על כן, סבור בשארה, על אף כישלונן, יש לראות במהפכות תנועת מחאה מוסרית ונאצלת ביותר בתולדות הערבים במאה העשרים.²⁴⁹ באותה נימה כותב באסל גטאס, חבר מפלגתו של בשארה:

על פי דברי המבוא בהגדרות הקודמות, תנועת המחאה העממית-הערבית הראויה ביותר לכינוי "מהפכה" היא תנועת המחאה העממית בסוריה – מבחינת רוחב, עומק והמשכיות. לא יהיה קל למצוא בהיסטוריה המודרנית מהפכה דומה (להוציא את המהפכות נגד הקולוניאליסט הזר כדי להשיג עצמאות) מבחינת היקף ההשתתפות העממית ומבחינת המספר העצום של הקורבנות, שבאותה עת מבטאים את הברבריות ואת האכזריות של המשטר מצד אחד ואת יכולתם ונחישותם של ההמון העממי להמשיך למרות הכול [...] מה שקורה בסוריה הוא אפוס מהפכני עממי, שאיננו יכולים להשוותו למצב דומה בהיסטוריה העכשווית.²⁵⁰

במאמר הגנה על עזמי בשארה תחת הכותרת "עזמי בשארה: המצפן של הרעיונות ושל המעשים" שפרסמה באפריל 2014 הדגישה חברת הכנסת מטעם בל"ד, חנין זועבי, כי חירותם של עמי ערב היא מטרה בפני עצמה, אולם יותר מזה – חירות זו היא הדרך המהפכנית לקידום המאבק נגד ישראל.²⁵¹ בל"ד כמפלגה חילונית אינה חוששת מעלייתם של הגורמים האסלאמיסטיים לשלטון משום שההבחנה בין אסלאמיסטים לחילונים אינה רלוונטית לשלב הזה של "האביב הערבי"; ההבחנה הנכונה היא בין תומכי הדמוקרטיה לבין מתנגדיה, הלא הם המשטרים הטוטליטריים.²⁵² עם זאת לא הסתירה בל"ד את הסתייגותה מהמיליטריזציה של ההתקוממות ומההיגרויות אחר הקריאה

249. שם.

250. באסל גטאס, "כלמאת ען אל-ת'ורה ופיהא" [מילים על המהפכה ומשמעותה],

18 בפברואר 2012, <http://www.qadita.net/archive/politics/basel-2/>

251. חנין זועבי, "עזמי בשארה: בוצלת אל-פכר ואל-ממארה" [עזמי בשארה:

המצפן של הרעיונות ושל המעשים], אל-ערבי אל-ג'דיד, 6 באפריל 2014,

<https://www.alaraby.co.uk/opinion/2014/4/6>

252. שם.

להתערבות של צבאות זרים נגד המשטר.²⁵³ בדצמבר 2016, בעקבות ההשתלטות המחדשת של כוחות המשטר על חלב, פרסמה המפלגה הודעת הזדהות עם התביעות המוצדקות של עמי ערב ובה גם גינוי לממדי ההרג וההרס שזרע המשטר בסוריה. במסמך המדיני שאישרה הוועידה השביעית הביעה המפלגה הסכמה מוחלטת לשיח של בשארה והדגישה את תמיכתה הבלתי־מסויגת בהתקוממויות המחאה של עמי ערב למען החירות והצדק החברתי. כמו כן היא קראה לשחרור סוריה מהרודנות של המשטר ושל הארגונים הג'האדסטיים.²⁵⁴

"האביב הערבי" בעיניהם של משכילים ערבים בישראל

האינטלקטואל המודרני התחנך על ברכי הנאורות והמודרניות באירופה ותפקידו ליצור ידע ודברי הגות ולהפיצם. תהליכים היסטוריים ותהליכי הציוויליזציה העניקו לו תפקיד חברתי – לשמש מורה דרך, סוכן שינוי ומכוון תהליכים חברתיים ופוליטיים. בספרה על האינטלקטואלים הפלסטינים בישראל דנה הוניידה גאנם בבעייתיות הכרוכה בשימוש במונח "משכילים ערבים" ומצטטת את עזמי בשארה הרואה בשימוש במונח זה מעין נימה אוריינטליסטית הגובלת בגזענות משום שהמונח 'אינטלקטואלים' שמור למרחב היהודי־ישראלי בלבד. בעקבות בשארה היא קובעת: "האינטלקטואלים הערבים בישראל מטילים ספק בקיומה של שכבת עילית אינטלקטואלית רחבת אופקים.²⁵⁵ על כן, מן הראוי לציין כי השימוש במונח 'משכילים' כאן נובע מהרחבת היריעה כדי שתכלול את כל בעלי ההשכלה אשר כתבו על 'האביב הערבי'". המונח 'משכילים' כאן מציין עיתונאים, סופרים, מרצים, חוקרים ועוד מעורבים במרחב הציבורי, וכינוים נובע מעיסוקם המקצועי או

253. חנין זועבי, "חרית אל־שעוב אל־ערביה הי סואל אל־ת'וראת אל־ערביה" (חירות העמים הערביים היא השאלה העומדת ביסוד המהפכות הערביות), ערב 48, 17 בפברואר 2012, <http://www.arab48.com/?mod=articles&ID=89304>

254. עיד, 2017.

255. גאנם, 2009, עמ' 25.

מנטייתם לשמש סוכן שינוי או ממחויבות אידאולוגית לקידום מִשְׁנָה פוליטית או חברתית כלשהי.²⁵⁶

הבלבול, המבוכה והפילוג לא פסחו על ציבור המשכילים בחברה הערבית בישראל. ניתן להבחין בשלוש קבוצות שונות בעלות דפוסים שונים של שיח פוליטי על אודות "האביב הערבי". הראשונה היא קבוצת המשכילים הרואים באור חיובי את "האביב הערבי" ומגדירים אותו כהזדמנות היסטורית לחולל שינוי דמוקרטי בעולם הערבי. הקבוצה השנייה שופטת את "האביב הערבי" על סמך האנדרלמוסיה שזרע מאז 2011 ורואה בהתקוממויות העממיות מעין שחזור של קנוניה של המערב נגד העולם הערבי, קנוניה אשר הגיעה לשיאה בסוריה. הקבוצה השלישית של המשכילים מציבה את המוסריות כמדד לקביעת עמדה כלפי האירוע. על כן, מחנה זה מזדהה עם "האביב הערבי" אולם מסתייג מההתקוממות בסוריה או מן "האביב הערבי" אולם באותה מידה גם אינו מביע תמיכה במשטר הבעת' ומסתייג ממסע ההרג של המשטר באוכלוסייה האזרחית בסוריה.

טעות היא לנסות ולחלק את המשכילים הערבים בין תומכים או מזדהים לבין מתנגדים לפי חתך עדתי או דתי. המחלוקת על ההתקוממות בסוריה חוצה עדות ודתות והיא נטושה בקרב שני המחנות המשכילים בעלי שיוכים דתיים ועדתיים שונים. לפיכך נראה כי נטושה כאן מחלוקת עקרונית הקשורה לא רק לקשרי הגומלין עם המרחב הערבי, אלא לאוריינטציה האידאולוגית ולמצפן המוסרי של החברה הערבית בישראל.

"האביב הערבי": תקומתם המחודשת של הערבים – מחנה המתלהבים

בראש מחנה המשכילים המתלהבים מן "האביב הערבי" ניצב האינטלקטואל הגולה עזמי בשארה. על אף היעדרותו הפיזית מישראל, ניכרת נוכחותו הרעיונית המורלית באמצעות השיח שהוא משרה סביב התופעה. בשארה ידוע כסופר פורה, ובשל קוצר היריעה של חיבור זה לא ניתן לסקר את כל כתביו. לפיכך נדון בשני היבטים מרכזיים

256. שם, עמ' 30-31.

בכתביו: (א) הראייה הכוללת שהוא מייצג ביחס לאביב הערבי; (ב) השקפתו על המשבר בסוריה. הניתוח שמציג בשארה ביחס למשבר בסוריה מקבל משנה חשיבות משני טעמים: העובדה כי הגל המהפכני העממי נבלם בסוריה מחד גיסא והעובדה כי בשארה עצמו שמר על קשרי ידידות עם המשטר הסורי ועם בעלי בריתו הלבנונים, בעיקר ארגון חזבאללה, מאידך גיסא.

בשארה סבור כי ההתקוממות העממיות הן אירוע היסטורי מכונן מכל הבחינות וכי הן הוכיחו את עצם קיומם של עמי ערב. לגרסתו, היו אלה מהפכות אותנטיות ללא כל תפיסת עולם פוליטית או אידאולוגית, שלא כמהפכה הבולשביקית ברוסיה או כמהפכה האסלאמית באיראן, אשר המירו משטר עריצות במשטר אחר של עריצות. התקוממות אלה היו מהלך המחאה ההיסטורי האציל ביותר בתולדות עמי ערב; הוא חתר לדמוקרטיזציה, לשחרור עמי ערב מעול העריצות ומעול הנתינות ולהנחת היסוד למושג האזרחות. יתרה מזו, המהפכות הוכיחו את חוזקה של הזיקה המורלית והלאומית בין עמי ערב ואת קשרי הגומלין ביניהם בכל הקשור לשאיפות ולמאויים.²⁵⁷ על אף כל הנאמר לעיל, בשארה מודה כי "האביב הערבי" לא השיג את יעדו המרכזי – כינון דמוקרטיה במרחב הערבי. הכישלון נובע מגורמים מבניים שונים ובראשם עוצמתו של הממסד הביטחוני והבירוקרטי הישן, מעורבותן של מדינות זרות או היעדר תמיכה בין-לאומית והטרור של התנועות הג'האדיסטיות. בשל מכלול גורמים זה אולי הוחמצה ההזדמנות ההיסטורית היחידה שהייתה למדינות ערב לא רק לכוון משטרים דמוקרטיים, אלא להפוך למדינות של ממש.²⁵⁸

מטבע הדברים, ההתקוממות בסוריה מעסיקה חלק ניכר מכתביה של בשארה. הקדשת ספר המחזיק למעלה מ-680 עמודים להתקוממות בסוריה אולי מיטיבה ללמד על החשיבות שבשארה מייחס לסוריה. נשאלת השאלה כיצד מסביר בשארה את השינוי המהותי ביחסו למשטר הסורי ואת תמיכתו הבלתי מסויגת במה שמכונה בפיו

257. בשארה, 2013, עמ' 24.

258. עזמי בשארה, "מן קמע אל-ת'ורה אלוטניה אלא צראע אלמחאור אל-ח'ארג'יה" [מדיכווי המהפכה הלאומית עד לקונפליקט בין הכוחות החיצוניים], אל-ערבי אל-ג'דיד, 19 באוקטובר 2014.

"המהפכה הסורית". בשארה קובע כי תמיכתו בהתקוממות נובעת מעמדה עקרונית של תמיכה בהתנגדות לכיבוש ולכלל סוגי העריצות: "העקרונות שהפכו אותי לתומך בהתנגדות בלבנון וגם בפלסטין הם אותם העקרונות שגרמו לי לצדד בסוריה ולאחר מכן בעם הסורי נגד העריצות, כלומר, עמדת ההתנגדות לכיבוש והתנגדות לעוול".²⁵⁹ בשארה מוצא חמישה גורמים לפרוץ ההתקוממות בסוריה ולהידרדרות למלחמה המתמשכת, וכולם נשענים על אידאולוגיה אשר שוללת לחלוטין את הלגיטימציה האידאולוגית של המשטר ומייחסת חשיבות רבה ללגיטימציה המוסרית של ההתקוממות: (א) האידאולוגיה של המשטר מנעה את כינונה של קהילה לאומית-פוליטית לכידה; (ב) המשטר לא הצליח ואף לא עמל להפוך את האזרחות הסורית למוסד חוקתי; (ג) במקום לבנות זהות לאומית סורית פעל המשטר בסוריה לחיזוק הזהויות והמסגרות התת-לאומיות, החל בעדתיות וכלה בשבטיות ובחמולתיות, וזאת כאמצעי שליטה; (ד) ההתקוממות הציגה את ההזדמנות הממשית הראשונה מאז עצמאותה של סוריה לכינונה של זהות לאומית חובקת-כול המאגדת הן דרעא (סונים) והן אל-לאד'קיה (עלוים), זהות אשר תהיה מבוססת על התרבות הערבית-הסורית. ההתקוממות הציבה שתי אפשרויות היסטוריות-גורליות בפני סוריה: שסע עדתי וזהות לאומית בעל סממן סוני מובהק או אזרחות דמוקרטית שתשמש יסוד רעיוני-שוויוני לזהות לאומית העולה בקנה אחד עם הערביות והאסלאם. ההתקוממות העלתה את החברה הסורית על הדרך של זהות לאומית-פלורליסטית, אולם תגובתו האלימה של המשטר מחד גיסא והעמקת השסע העדתי מאידך גיסא הכשילו את דרכה של ההתקוממות והעתיקו את המודל העדתי מעיראק ומלבנון אל סוריה;²⁶⁰ (ה) החטא הגדול של משטר הבעת' הוא תגובתו שהובילה למיליטריזציה, להעמקת השסע העדתי ולעלייתם של הארגונים הג'האדיסטיים. המשטר מיהר להגיב להפגנות הלא-אלימות בדרכיו המוכרות של דיכוי אלים, באמצעות שיח הקונספריציה, בהעמקת השסע העדתי ובדמוניזציה של האחר כבוגד.²⁶¹ השיח מבית מדרשו

259. בשארה, 2017, עמ' 96-97.

260. שם, עמ' 38-39.

261. שם, עמ' 34-35.

של בשארה שימש השראה בעבור רבים בחברה הערבית, בייחוד בעבור החוגים של מפלגת בל"ד או חוגי תומכיה.

ההתלהבות מההתקוממות העממית בסוריה ניכרת גם בדבריו של ראיף זריק. בסתיו 2011 פרסם זריק קריאה תומכת, בעיקר מנקודת מבט פאן-ערבית שללא ספק בלטה בהיעדרה מהתקוממויות "האביב הערבי". זריק רואה בהתקוממויות העממיות הללו הזדמנות היסטורית לבנייה מחדש של היחס הדיאלקטי בין הלאומיות הטריטוריאלית לבין הפאן-ערבית באמצעות מיקום רעיון זכויות האזרח, כבודו וחירותו במרכז החיבור (או הגישור או הפישור) בין שני המודלים הלאומיים.²⁶² השקפתו החיובית של זריק מובילה אותו למסקנות מרחיקות לכת בדבר הפוטנציאל הטמון במהפכות אלה וכדבר יכולתו לחולל פיוס הכרחי בין הקולקטיביזם לבין האינדיווידואליזם. יתר על כן, הוא מדגיש את חובת הפיוס המוטלת על השמאל הערבי בין הצד החברתי לבין החירויות הפוליטיות.²⁶³ כמו בשארה, כמו גאנם וכמו עוד אחרים, זריק רואה באביב הערבי הזדמנות היסטורית אשר השליכה אבן גדולה למים העכורים של המזרח התיכון הערבי והפיחה תקווה אמיתית לשינוי מהותי ולסיבה לאופטימיות.²⁶⁴

אסעד גאנם מבית הספר למדע המדינה באוניברסיטת חיפה בולט במיוחד בקרב המאדירים את תרומתו של "האביב הערבי" ואת חשיבותו ההיסטורית. כאמור, גאנם רואה בהתקוממויות העממיות של "האביב הערבי" אירוע השווה בחשיבותו ההיסטורית להופעת האסלאם במאה השביעית ושלב ביניים לקראת כינונה של דמוקרטיה בת-קיימא במרחב הערבי. לדעתו, ההתקוממויות מתחברות למאבקה של החברה הערבית בישראל להגברת כוחה של האזרחות על פני הצביון הלאומי של המדינה. על כן הוא קובע: "האביב הערבי חשוב מאין כמוהו לא משום השינויים הפוליטיים שהוא מחולל (במאה העשרים כבר היו אירועים היסטוריים שחוללו שינויים פוליטיים דרסטיים, כגון ההפיכות בשנות החמישים והשישים) – חשיבותו ההיסטורית של "האביב הערבי"

262. זריק, 2011, עמ' 40.

263. שם, עמ' 41.

264. שם, עמ' 47.

טמונה במרכזיותו של האזרח וההמוון בהנעת השינויים".²⁶⁵ לדעתו של גאנס, האדרת "האביב הערבי" קשורה ליחסים הבלתי־שקולים בין הרוב היהודי למיעוט הערבי וזהו מודל המחאה שעל האזרחים הערבים בישראל לאמץ. משתמע מכאן כי גאנס משליך את יהבו על ההמונים הערבים אשר יצאו בהמוניהם והפילו משטרי דיקטטורה כדי למגר את חולשתו של הציבור הערבי בישראל. יש לנהוג על פי מודל זה של מחאת המונים אזרחית ולא־אלימה, ובלשונו של גאנס: "המאפיין המרכזי של 'האביב הערבי' הוא שיעור ההשתתפות העממית בניסיון לעצב את פני המשטר והמדינה והחברה. זוהי הפעם הראשונה שחלקים כה רחבים בציבור בעולם הערבי מנסים לעצב את פני המציאות הפוליטית והחברתית שלהם".²⁶⁶

גאנס אף משוכנע כי רובו של הציבור הערבי בישראל מצדד במהפכות ובגורמים המהפכניים משום ש"האביב הערבי" מזמן אפשרות היסטורית "להצטרף לעולם הנאור או להישאר בימי הביניים, שבהם שליטים עושים במדינה כאילו הייתה חלקה פרטית שלהם".²⁶⁷ אם נטושים בציבור הערבי בישראל חילוקי דעות על הנעשה בסוריה, הרי זה כישלונה של ההנהגה הפוליטית הערבית בישראל שאינה מצליחה להפנים את הערך המוסף של אירוע מכונן זה; "במקום להתמקד בביטוי העמוק והמשמעותי של המהפכות הערביות, שמחפשות אפיקי פיתוח ודמוקרטיה לראשונה בתולדות הערבים בעת החדשה, מפלגות ומנהיגים פוליטיים מריעים לסין ולרוסיה על הווטו במועצת הביטחון".²⁶⁸ באותה ראייה נחרצת, גאנס שולל כל לגיטימציה ממשטרו של בשאר אל־אסד, ובעיניו הוא כובש את סוריה וזורע הרג בקרב בניה. התומכים באסד או במשטרו עושים זאת מתוך בורות או מתוך כניעה לצלבנים החדשים, אשר טוענים כי הערבים אינם מפנימים את הדמוקרטיה ואינם

265. גאנס, 2013.

266. שם.

267. אסער גאנס, "למה הציבור הערבי שותק", הארץ, 13 בפברואר 2012,

<https://www.haaretz.co.il/opinions/1.1640247>

268. שם.

מוכנים להקריב דבר למען חירותם.²⁶⁹ גאנם אף משווה את משטרו של אסד בסוריה לכיבוש הישראלי בשטחי הגדה המערבית ורצועת עזה, ולדעתו ערבים המרימים את דגלי משטר האסד כמוהם כפלסטינים משתפי-פעולה המרימים את דגל ישראל במקומות הכבושים.²⁷⁰ העובדה שישראל מנסה לתעל את רעידת האדמה שהוליד "האביב הערבי" לקידום האינטרסים האסטרטגיים שלה אינה מבטלת את הערך ההיסטורי המוסף של אירוע מכונן זה. ישראל מנסה להשתמש במציאות המבולבלת והמורכבת שיצרה בלימת הגל המהפכני בסוריה כדי לפטור את עצמה מהצורך למצוא פתרון לבעיה הפלסטינית, מתוך מחשבה כי ההשפעה השלילית של "האביב הערבי" על יכולת התפקוד של המרחב הערבי יוצרת הזדמנות מבחינתה להגביר את השוליות של הבעיה הפלסטינית. יתר על כן, לאחר "האביב הערבי" מנסה ישראל ליצור מכנה משותף עם המונרכיות הערביות של המפרץ הפרסי נגד מיזם הגרעין של איראן.²⁷¹

כקודמיו, גם ד"ר מוהנד מוסטפא, המשמש כיום (2018) בתפקיד ראש מרכז מדה אל-כרמל, הביע בשלב מוקדם קריאה מתלהבת מההתקוממויות העממיות בתוניסיה ובמצרים תוך ציון חשיבותן להתפתחותם של תהליכי דמוקרטיזציה במרחב הערבי, ובעיקר דמוקרטיזציה של התנועות האסלאמיסטיות בזירה הדמוקרטית. שנה לאחר פרוץ ההתקוממויות העממיות כתב מוסטפא:

על פי הקונצפציה הפשטנית והדיכוטומית, הנגועה בתחושת עליונות גסה שבה שבויה המזרחנות הזאת, בחברה הערבית מתקיימים קונפליקטים בין כוחות האסלאם הפוליטי הלא-דמוקרטיים לבין משטרים רודניים דכאניים. מושגים כגון דמוקרטיה וצדק חברתי אינם יכולים להתקיים בחברה הערבית בגלל חסם תרבותי. הכישלון התפישתי לא פסח גם על הבנת תפקידו של האסלאם הפוליטי בכל

269. אסעד גאנם, "אנתהאזית בשארה לא תמחי וטניתה ותרדיר שעאראת תאייד ללאסד אהאנה ללארד" |האופורטוניזם של עזמי בשארה אינו מבטל את הפטרויות שלו, והפרחת סיסמאות תמיכה בבשאר אל-אסד היא שפלות עד עפר, כל אל-ערב, 7 באפריל 2012, <http://www.alarab.com/Article/448707>

270. שם.

271. אסעד גאנם, "אל-רביע אל-ערבי בעיון אסראאיליה" | "האביב הערבי" בעיניים ישראליות, אל-חיאת, 27 בדצמבר 2015.

הנוגע לתרומתו לדמוקרטיזציה בעולם הערבי. לרוב נתפשו תנועות האסלאם הפוליטי, לרבות "האחים המוסלמים", כמבקשות להשליט סדר פוליטי תיאוקרטי נוקשה. נראה כי הפרספקטיבה הביטחונית, ואף הגזענית, המאפיינת את המזרחנות הישראלית והמערבית, מונעת מהן מלהבחין בתהליכי שינוי עמוקים שעברו על התנועות הללו ובקיום זרמים שונים בגישתם למדינה, לדמוקרטיה, לחברה ולמערב גם בקרב האחים המוסלמים.²⁷²

כגודל הצפייה היה גודל האכזבה. בחלוף חמש שנים פרסם מוסטפא מחקר חדש אשר ממחיש את עומק האכזבה מ"האביב הערבי". במאמר שהתפרסם במסגרת מחקר מטעם מרכז מסאראת הוא קובע כי ההתקוממות העממיות חיזקו את מעמדה האסטרטגי של ישראל באזור וכי היא מנצלת את אי-היציבות שנוצרה באזור כדי להתחמק מהצורך למצוא פתרון לבעיה הפלסטינית. הן אף העניקו לישראל יתרון אסטרטגי מובהק, שהרי בתקופה שלאחר "האביב הערבי" אין מרחף איום כלשהו על קיומה של ישראל מצד מדינות העוסקות כל אחת ואחת בענייניהן הפנימיים.²⁷³

כאמור, גאנם מתאר את "האביב הערבי" כאירוע החשוב ביותר בתולדות הערבים מאז הופעת האסלאם במאה השביעית, והתיאור שמציע העיתונאי עודה בשאראת אינו נופל מתיאורו זה. בשאראת משווה את "האביב הערבי" לרנסנס באירופה: "מה שקורה בעולם הערבי זה למעשה רנסנס, הרנסנס הערבי; שימוש מושכל בכלי המדיה שנמצאים באינטרנט, שנמצאים בפייסבוק, שנמצאים בתחנות טלוויזיה. מה שלומדים האנשים, גם האנשים הפשוטים, צעירים שנמצאים בכפרים הנידחים – הם משתמשים בשיח דמוקרטי כל כך מתקדם, והכל נפרש על השולחן".²⁷⁴ בשאראת מתנגד למשטר הבעת' ויוצא בגינויים חריפים נגד נציגי הציבור הערבי, שלטענתו לא נקטו עמדה

272. מוהנר מוסטפא, "על העיוורון המזרחני", הארץ, 13 בפברואר 2011.
273. ודיע עואודה, "דראסה פלסטינית: אסראיל תסתת'מר אל-רביע אל-ערבי

לתהרב מן אל-סלאם" ומחקר פלסטיני: ישראל מנצלת את "האביב הערבי" כדי להתחמק מהשלום, אל-קדס אל-ערבי, 9 בנובמבר 2016,
<http://www.alquds.co.uk/?p=626770>

274. דבריו של עודה בשאראת נאמרו בתשדיר ממאי 2013,
<https://tv.social.org.il/politics/2013/05/02/aviv-aravi>

עקרונית ומוסרית מתבקשת כלפי מרחץ הדמים שחולל המשטר בסוריה. עם זאת, בלימתו של הגל המהפכני והירדררות הדמים שידע המשבר בסוריה דחפה את בשאראת – כמו אחרים – לנקוט עמדת ביניים מוסרית המסתייגת ממשטר הבעת' של אסד אולם באותה מידה גם מהחלופה הג'האדיסטית. בשאראת מוצא זיקה ישירה בין העמדה שיש לנקוט כלפי המשבר בסוריה לבין דמותה המוסרית של החברה הערבית בישראל, וכך הוא כותב:

האמת היא, שגם אם יצליחו הערבים בישראל להעניק תמיכה מילולית לאזרחי סוריה, היא לא תחולל שום שינוי במאזן הכוחות בין דונלד טראמפ לוולדימיר פוטין, או בין הרוצחים של אסד לפנאטים הנתמכים על ידי קטאר. בתנאים שבהם אנו נמצאים, המערכה על העמדה שיש לנקוט כלפי סוריה היא מערכה על עיצוב דמותה המוסרית של החברה הערבית בישראל, על יחסה לטבח הנורא שמתחולל מעבר לגבול. ואם בימים הקשים של ההפצצה הכימית על חאן שייחון כמעט איש ממנהיגי הציבור הערבי לא מצא לנכון לגנות את המשטר הסורי – זו סיבה לדאגה. גם מי שכן גינה, אגב, עשה את זאת בלשון רפה, עד שאי אפשר היה לדעת אם הוא מגנה או מפרשן.²⁷⁵

במאמר אחר הוא כותב:

קולם של הערבים בישראל, בין אם הם בעד אסד ובין אם נגדו, לא משפיע כהוא זה על מהלך האירועים בסוריה, אך הוא בהחלט משפיע, ובגדול, על המוסריות של מאבקם הם. כאשר ישראל מפציצה ברצועת עזה, כולם קמים כאן – ובצדק – לגנות, אך במקרה חלב, לא רק שלא מוחים, יש מקרב אלה שנקראים שמאל גם מי שמצדיקים. עצוב.²⁷⁶

בשאראת רואה במחזות המוות המתחוללים בסוריה הזדמנות להשיל מעל ישראל את גלימת המוסריות. לדבריו, הם לא היו מתרחשים במחנה הפליטים הפלסטינים אל-ירמוכ ליד דמשק אלמלא קמה ישראל על חשבוננו של עם אחר, או כלשונו של בשאראת, "בינתיים

275. עודה בשאראת, "לא למען הקורבנות בסוריה, למעננו", הארץ, 1 באפריל 2017.

276. עודה בשאראת, "ערבים בלי חטאים", הארץ, 31 באוקטובר 2016.

שום שאלה מוסרית לא מתעוררת בנוגע לחלקה של ישראל ביצירת מחוזות המוות שם. אדרבה, אחד מאבירי העט קבע שהעולם מתחלק בין היהודים לבין שונאיהם, ואולי זה הזמן לברר: האם גם צללי אדם שמחכים בתור לשחיטה בירמוכ הם שונאי יהודים? אם כן, מגיע להם".²⁷⁷

אשר לעלייתם של הארגונים הג'האדיסטיים בסוריה ובעיראק, מבחינתו של בשאראת פשעיו של ארגון המדינה האסלאמית אינם אלא מודל משופר של הפשעים שביצעו הדיקטטורות החילוניות מבית מדרשו של הבעת' הן בסוריה והן בעיראק.²⁷⁸ באותה נימה ביקורתית חריפה קובע בשאראת כי משטר הבעת' בסוריה איבד כל יסוד של לגיטימציה וכי הסחר-מכר ברעיון המאבק נגד ישראל והאימפריאליזם אינו יעיל עוד; נהפוך הוא, אין עזר גדול לישראל ממשטרים מעין אלה כדוגמת משטר הבעת' בסוריה, שהוא אות קלון על מצחן של תנועות השחרור הלאומי.²⁷⁹

"ההתנגדות קודמת לכול": מחנה המזדהים עם משטר הבעת'

ההזדהות עם משטר הבעת' בסוריה קשורה קשר אמיץ להזדהות עם עקרון ההתנגדות לישראל בפרט ולמערכ בכלל. עבד ענבתאוי, מזכיר הוועד הארצי של הרשויות המקומיות הערביות, נחשב לאחד האישים הבולטים אשר יצאו להגנתו של משטר הבעת' בסוריה בשלב מוקדם יחסית. ענבתאוי מבהיר כי המשטר בסוריה אכן נגוע קשות בנגע השחיתות ועבר בירושה בשל היעדר חירויות פוליטיות הנובע מן הטוטליטריות של מפלגת השלטון. אף על פי כן, לא די בכך לבטל את זכות קיומו של משטר הבעת', ולשיטתו של ענבתאוי, הוא המשטר היחיד שזה ארבעה עשורים ניצב איתן בפני המפעלים

277. עודה בשאראת, "גם אתם אחראים לאומללי ירמוכ", הארץ, 13 באפריל 2015.

278. עודה בשאראת, "דאע"ש בא, דאע"ש הולך" הארץ, 8 בספטמבר 2014.

279. עודה בשאראת, "כי לא נח'ג'ל מן אל-נט'ר אלא עיונהן" וכדי שלא נתבייש להסתכל בעיניהן, אל-חואר אל-מתמדן, גיליון 3047, 25 ביוני 2011,

<http://www.ahewar.org/debat/show.art.asp?aid=264684>

האימפריאליסטיים שלהם שותפים ישראל, ארצות־הברית, אירופה וכוחות הריאקציה הערבית באזור.²⁸⁰

ההתקוממות בסוריה באה בראש ובראשונה לחסל את ההתנגדות בלבנון וגם את תרבות ההתנגדות ככלל ובכך לפרק את ציר ההתנגדות באזור ואת המדינה הסורית ולא דווקא את המשטר. הפלת המשטר בסוריה וחיסול ציר ההתנגדות יסללו את הדרך לכוחות הקולוניאליים והריאקציוניים באזור ובעולם לשתף פעולה עם האסלאמיסטים ועם הליברלים כדי לממש את מזימותיהם באין מפריע.²⁸¹ גורם נוסף אשר בגינו יש לסלוח למשטר הסורי הוא העובדה שהוא המשטר היחיד אשר העניק סיוע ממשי לכוחות ההתנגדות, בייחוד בלבנון ובפלסטין. בנוסף, סוריה הייתה בעשורים האחרונים מקום מושבם של רבים מהסופרים, השחקנים והמשכילים האינטלקטואלים הנרדפים בעולם הערבי. ענבתאוי סבור כי החילוניות של המשטר היא סיבה נוספת לקיומו של משטר הבעת', גם אם הוא לא פעל במידה מספקת להשרשת החילוניות כמוסד פוליטי, חברתי ותרבותי בחברה הסורית. בדומה למשכילים אחרים המזדהים עם המשטר, עמדתה של ישראל היא גורם מכריע בשלילת הלגיטימציה המהפכנית של האופוזיציה הסורית שלא יצאה ולו גם בסיסמה אחת נגד ישראל וארצות־הברית.²⁸² למשבר המתחולל בסוריה היבט אידאיו־פילוסופי מובהק והתמיכה במשטר כמזה בתורתם של אבן־רשד ושל אבן־ח'לדון כנגד תורתם הקנאית של אל־ע'זאלי ואבן תימיה. יתר על כן, המשבר בסוריה מעמיד את המשכיל הערבי בפני שתי אפשרויות: דמוקרטיה לעומת

280. עבד ענבתאוי, "דפאען ען סוריה אל־דולה ואל־מוקף, אל־מקאומה ואל־חריה, אבן רשד ואבן ח'לדון" |הגנה על סוריה, המדינה והעמדה, ההתנגדות והחירות, אבן רשד ואבן ח'לדון, אל־חואר אל־מתמדן, גיליון 3486, 14 בספטמבר 2011, <http://www.ahewar.org/debat/show.art.asp?aid=275637>

281. עבד ענבתאוי, "פימא הו אבעד מן מג'רד אל־דפאען ען סוריה, אל־דולה ואל־מוקף" |מעבר להגנה על סוריה, המדינה והעמדה, אל־חואר אל־מתמדן, גיליון 3555, 23 בנובמבר 2011,

<http://www.ahewar.org/debat/show.art.asp?aid=284632>

282. ענבתאוי (לעיל הערה 280).

התנגדות, וענבתאוי בוחר ללא היסוס בהתנגדות משום שההתנגדות לישראל מובילה בסופו של דבר אל החירות.²⁸³

העיתונאי זְהִיר אנדראוס מתייזב גם הוא לצד המגינים על המשטר הסורי. אין בכך הפתעה בהתחשב באוריינטציה הפאן-ערבית שאימץ אנדראוס. במאמר שפרסם להגנתו של המשטר בסוריה בעיתון אל-אח'באר המקורב לחזבאללה בלבנון מעלה אנדראוס שלושה טיעונים בעד המשטר. ראשית, תמיכתה של סוריה במלחמתו של חזבאללה נגד ישראל ב-2006 – עמידתו האיתנה של חזבאללה לא הייתה אפשרית לולא הסיוע הצבאי שבא מסוריה, לעומת רבות ממדינות ערב שרקמו מזימות נגדה. שנית, עמדתן של המדינות הערביות במפרץ הפרסי ותורכיה – מדינות אלה חסרות כל סממן של ריבונות, הן גרורות של ארצות-הברית, מדכאות את בני עממן ביד ברזל ואינן מאפשרות ולו סף מזערי של דמוקרטיה וחירויות. חברותה של תורכיה בברית נאט"ו מעצימה את הלגיטימציה של המשטר בסוריה, וזאת נוסף על קשריה הביטחוניים והצבאיים עם ישראל. שלישי, סוגיית החלופה של המשטר – אנדראוס סבור כי החלופה המסתמנת למשטרו של אסד היא שלטונם של הארגונים הוהאביסטים, הג'האדיסטים והסלפים. לפיכך הוא שואל: האם סוריה, ארץ בעלת ציוויליזציה של אלפי שנים, רוצה במדינת ח'ליפות המבצעת פשעים ברבריים חסרי תקדים?²⁸⁴ מאמריו של אנדראוס בעיתונות העברית לא היו שונים מאלה בערבית. לדבריו, המתרחש בסוריה הוא תולדה של קנוניה ששותפות לה ארצות-הברית, מדינות אירופה ומדינת הרוב היהודי, אשר חותרות לזרוע הרס ואנרכיה לפי המודל הלובי:

אבל הניסיון להעתיק את התסריט הלובי לסוריה נחל כישלון חרוץ. אמנם החבורה הזאת, שמעולם לא חפצה בהתקדמותה של האומה הערבית, הצליחה לרחוף את המדינה הלאומנית הערבית היחידה למלחמת אזרחים עקובה מדם, אך מה לעשות, המשטר והעם בסוריה

283. שם.

284. זְהִיר אנדראוס, "סוריה ע"ירית אל-מעאדלה" [סוריה שינתה את המשואה], אל-אח'באר, גיליון 2112, 24 בספטמבר 2013, עמ' 16-17.

יודעים שמטרתם העיקרית של אויבי המדינה היא הוצאתה מהציר המתנגד בתוקף למדיניות האימפריאליסטית של אובמה ושות'.²⁸⁵

סוריה היא המעוז האחרון של הלאומיות הפאן-ערבית, סבור אנדראוס, ואף מוסיף היבט אישי-אנקדוטי: "אם סוריה תיפול חלילה, עבדכם הנאמן יכריז על עריקתו לנצח נצחים מהאומה הערבית".²⁸⁶

סעיד נפאע – משפטן, סופר וחבר כנסת לשעבר – נקט מאז פרוץ "האביב הערבי" קו עקיב של הזדהות עם משטר הבעת' בסוריה. כזכור, נפאע רקם קשרים הדוקים עם המשטר בסוריה, ארגן משלחת של דרוזים אשר ביקרה בסוריה ועמד בראשה ובשל כך נשלח לכלא. עם זאת, הוא פרסם קובץ של סיפורים קצרים ובהם יצא להגנתו של הצעיר התוניסאי מוחמד בועזיזי אשר שרף את עצמו למוות והצית את "האביב הערבי".²⁸⁷ הוא לא הסתיר את התלהבותו מההתקוממויות העממיות בתוניסיה ובמצרים לאו דווקא בשל ציפיותו לדמוקרטיזציה, אלא מתוך שאיפה כי נפילתם של שני משטרים פרו-מערכיים תעצים את התמיכה במאבק הלאומי הפלסטיני.²⁸⁸ בשלב הראשוני של המשבר בסוריה קבע נפאע כי נקודת המוצא בהתייחסות למשבר בסוריה חייבת להיות צדקת דרכם של הפלסטינים והמאבק נגד ישראל. על כן, העובדה כי ישראל ובעלות בריתה של ארצות-הברית באזור רוצות במיגור שלטונו של אסד וכי סוריה בשלטונם של "האחים המוסלמים" עדיפה מבחינתן על פני סוריה בשלטון אסד, היא סיבה מספקת להעניק למשטר הבעת' זכות קיום בלתי-מעוררת.²⁸⁹ תמיכתה של

285. זהיר אנדראוס, "תירגעו, אסד ימשיך", הארץ, 21 במאי 2013.

286. שם.

287. נפאע, 2014. ראו גם מאמרו של נביל עודה, "אל-מחאמי סעיד נפאע יתראפע ען אל-בועזיזי" [עו"ד סעיד נפאע מלמד זכות על בועזיזי], אל-חואר אל-מתמדן, גיליון 4444, 5 במאי 2014,

<http://www.ahewar.org/debat/show.art.asp?aid=413493>

288. סעיד נפאע, "קרע טכול אל-ח'רב אל-אסראאליה... וקלב סוריה אל-נאבד" [תופי המלחמה של ישראל... ולבה הפועם של סוריה], 14 באוגוסט 2014, <http://www.betna.com/articals2/showArticlen.ASP?aid=3289>

289. סעיד נפאע, "אל-מבאדרה אל-ערביה תג'אה סוריה ... ח'נג'ר ד'ו נצלין" [היוזמה הערבית בקשר לסוריה... חרב פיפיות], 31 באוגוסט 2011, <http://www.betna.com/articals2/showArticlen.ASP?aid=2793>

סוריה במלחמתו של חזבאללה נגד ישראל בשנת 2006 אינה הנקודה היחידה לזכותו של משטר אסד; סוריה מפגינה מחויבות אידאולוגית עקיבה לערביות ולכן התנגדה ליוזמת השלום הסעודית ואף התעקשה להוסיף בה סעיף לפתרון בעיית הפליטים הפלסטינים.²⁹⁰ ההיבט האזורי של המשבר בסוריה אינו נופל בחשיבותו מן המחויבות למאבק הפלסטיני. לפיכך ההתקוממות בסוריה אינה קשורה דווקא לאביב הערבי אלא היא חלק ממלחמה כוללת ששותפות לה ישראל, מדינות המפרץ, תורכיה ומדינות המערב, ומטרתן להחליש את הציר האיראני באזור המשתרע מעיראק עד לבנון. כנגד ציר ההתנגדות הזה ניצבת היום קואליציה עות'מאנית-ציונית-ערבית – ישראל, מדינות המפרץ וארצות-הברית – המנסה לנעוץ את שיניה בסוריה שהיא מרכז הכובד של ציר זה וליבו הפועם, וזאת באמצעות שלוחות בתוך סוריה.²⁹¹ נפאע מרחיב את תאוריית הקשר וכולל בה לא רק את סוריה אלא גם את פלסטין. לדבריו, המלחמה המתחוללת נגד סוריה כמוה כמלחמה המתחוללת נגד פלסטין. הפלת המשטר בסוריה או הפלת העומד בראשו אינה היעד הסופי של המלחמה; היעד הסופי הוא חיסולה של הבעיה הפלסטינית.²⁹² נפאע מתעמק בהיסטוריה הפלסטינית כדי להצדיק את מלחמתו של המשטר הסורי נגד האופוזיציה ולקשור את הערתיות עם האימפריאליזם והציונות, כפי שטען בשארה קודם לכן.²⁹³ המבליטים את זהותו העלווית של הנשיא בשאר אל-אסד או את שיוכו של מזכ"ל חזבאללה חסן נסראללה לשיעה, אינם שונים מהאימפריאליסטים הבריטים ומהתנועה הציונית בתקופת המנדט, כאשר חסן שוכרי ואחרים עודדו את הקמת הוועדות הלאומיות-האסלאמיות כדי לפלג את החברה הפלסטינית ולשמש

290. סעיד נפאע, "אכלת לחום אל-בשר... וסלו סוריה" טורפי בשר האדם הגיעו לסוריה, 8 בינואר 2012,

<http://www.betna.com/articals2/showArticlen.ASP?aid=2979>

291. נפאע (לעיל הערה 288).

292. סעיד נפאע, "סוריה ופלסטין... אל-מחור ואל-בוצלה" סוריה ופלסטין... הציר והמצפן, 28 באוגוסט 2012,

<http://www.betna.com/articals2/showArticlen.ASP?aid=3306>

293. עזמי בשארה, "אל-טאאפיה חליף טביעי לאסראיל" [הערתיות הפוליטית היא בעלת ברית טבעית של ישראל], אל-ספיר, 31 במארס 2005.

משקל-נגד לוועדות הלאומיות האסלאמיות-נוצריות אשר שיקפו את מודל האחדות הלאומית.²⁹⁴

תומכי המשטר ובהם נפאע גורסים כי סוריה היא מדינה פלורליסטית ודוחים את הטענה כי המלחמה המתנהלת בה היא מלחמה בין העדות השונות. נפאע כותב כי הג'אהלים בחצי האי ערב, העות'מאנים החדשים והליברלים היושבים באולפנים – כל אלה מהמרים על התפרקות המרקם החברתי של סוריה, אולם מרקם זה הוא דווקא סוד עוצמתה.²⁹⁵ ג'ואד בולוס, משפטן שעבד שנים רבות בשירות הרשות הפלסטינית, יוצא נגד "האביב הערבי" מנקודת המבט של הסוגיה הפלסטינית. לדעתו, מבצע "עמוד ענן" של צה"ל נגד חמאס ברצועת עזה חשף את מערומיו של "האביב הערבי" והראה כי אינו אלא סתיו ערבי; המבצע חשף גם את מערומיו של העולם האסלאמי.²⁹⁶ בולוס מאמץ את תאוריית הקשר בבואו להסביר את הופעתו של ארגון המדינה האסלאמית בסוריה ובעיראק. הוא מסכים עם הטוענים כי ישראל היא הגורם הנשכר ביותר מהופעת ארגון המדינה האסלאמית, אך מרחיק לכת וטוען כי הארגון נוצר בעקבות קנוניה אמריקנית-ישראלית. אם לא כן, כיצד ניתן להבין את פועלם ההרסני של לוחמי הארגון אשר הביא לידי הרס מוחלט של ישויות ערביות-מוסלמיות? בולוס רומז כי במובן מסוים ישראל עצמה מעודדת את התמיכה בארגון בקרב הערבים בישראל כדי להעמיק את הפלגנות בחברה הערבית.²⁹⁷ עצאם מח'ול, סופר וחבר כנסת לשעבר מטעם חד"ש, מרבה לכתוב ובעיקר על המשבר בסוריה. מח'ול מפגין נאמנות מוחלטת

294. סעיד נפאע, "אל-לג'נה אל-שעביה ללתר'אמן מע סוריה... ואל-אצואת אל-נשאז" [הוועדה העממית להזדהות עם סוריה והקולות החריגים], 12 בספטמבר 2012, <http://www.betna.com/articals2/showArticlen.ASP?aid=3325>

295. סעיד נפאע, "סוריה אנתצרת לאנהא תמתלכ אהם מקומאת אל-נצר" סוריה ניצחה במערכה כי היא עומדת בכל אמות המידה הדרושות לניצחון, 4 בספטמבר 2012,

<http://www.betna.com/articals2/showArticlen.ASP?aid=3316>

296. ג'ואד בולוס, "אל-ד'אע פי ע'זה" [אובדן עזה], אל-חואר אל-מתמדן, גיליון 3912, 15 בנובמבר 2012, <http://www.ahewar.org/debat/show.art.asp?aid=332520>

297. ג'ואד בולוס, "דאעש הנא דאעש הנאכ" [דאע"ש כאן ודאע"ש שם], אל-חואר אל-מתמדן, גיליון 4861, 9 ביולי 2015, <http://www.ahewar.org/debat/show.art.asp?aid=475558>

לדוקטרינה הקומוניסטית של חד"ש, הרואה במכלול ההתפתחויות של "האביב הערבי" קונספירציה מתמשכת מצד האימפריאליזם המערבי שנועדה להעמיק את שליטתו באזור; הרי האימפריאליזם הוא שתמך בעלייתם של האסלאמיסטים בתוניסיה ובמצרים לאחר נפילת משטרי הדיקטטורה בהן, ולפי אותו היגיון של שליטה, אותו אימפריאליזם חותר להפלת המשטרים באיראן ובסוריה.²⁹⁸ באחד ממאמריו המוקדש לניתוח ממדי המשבר בסוריה דוחה מח'ול את תאוריית הקונספירציה, אולם דבריו מעידים שהוא סבור שהמשבר בסוריה הוא תולדה מובהקת של קונספירציה. הפלת המשטר בסוריה הוא חלק מתכנית רחבת-היקף של האימפריאליזם המערבי החותרת לפירוק ציר ההתנגדות באזור, להשתלטות על מאגרי הגז הענקיים בים התיכון ולהחלשת רוסיה וסין.²⁹⁹ אין פירוש הדבר שמח'ול אינו כופר בפתרון הצבאי של המשבר ומכיר בקיומו של משבר פוליטי-כלכלי-חברתי בסוריה; הוא מסכים שהתביעות לחירויות פוליטיות ולשיפור תנאי מחייתן של שכבות נרחבות בעם הסורי לגיטימיות ומוצדקות, אולם פתרון המשבר אינו נעוץ בהפלת המשטר אלא במסגרתו ובמסגרת "העמדה הלאומית החופשית אשר יש בה כדי לשמר את שלמותה של סוריה ולהעמיק את מחויבותה כלפי מדינות המתנגדות לפעולות אימפריאליסטיות ולהגמוניה של ארצות-הברית", כניסוחו של מח'ול.³⁰⁰ מח'ול אף מבחין בין המהפכה האותנטית לבין "מהפכת הנגר"; המהפכה האותנטית הוציאה את ההמונים אל הרחובות והם העלו שורה של תביעות לגיטימיות – החל בשינוי מבנהו של המשטר בסוריה, השבת החירויות הפוליטיות, התנגדות לאלמות שנקט המשטר כלפי המפגינים וכלה במיגור השחיתות ובחיסול שליטתם של מרכזי כוח בכלכלתה של סוריה. מח'ול מזדהה עם המהפכה האותנטית, אולם מתנגד ל"מהפכת הנגר" שאורגנה

298. עצאם מח'ול, "תפכיכ אל-לע'ז חול סוריה" [פענוח החידה סביב סוריה], אל-חואר אל-מתמדן, גיליון 3519, 18 באוקטובר 2011, <http://www.ahewar.org/debat/show.art.asp?aid=280058>

299. מח'ול (לעיל הערה 217).

300. עצאם מח'ול, "סוריה... אל-מטרורח ללחסם ומגרית אל-לנדניה" [סוריה... המוצע להכרעה ומגרית הלונדונית], אל-חואר אל-מתמדן, גיליון 3557, 25 בנובמבר 2011, <http://www.ahewar.org/debat/show.art.asp?aid=284821>

בסיוע הצבא ובמימון של מדינות המפרץ וארצות המערב, תוך ניצול תנועת המחאה האותנטית לזריעת אי-יציבות בסוריה. מטרתה של מהפכת הנגד היא להפיל את המשטר וכך לסלול את הדרך להצלחת המזימה האימפריאליסטית להשתלט על מקורות האנרגיה באזור ולשוב ולהעמיק את ההגמוניה של ארצות-הברית.³⁰¹ על פי אותו קו מחשבה קונספירטיבי, האימפריאליזם העולמי מנסה לחולל מאבק מדומה בין הסונים לשיעים כדי להטביע את האזור במלחמות דת וכך להעמיק את שליטתו על עמי האזור.³⁰²

ההיסטוריון ג'וני מנצור נמנה גם הוא עם המסתייגים מן "האביב הערבי", אמנם בלשון זהירה. הוא ממקד את הסתייגותו בשני נושאים: (א) השפעת "האביב הערבי" על הבעיה הפלסטינית; (ב) ניסיונה של ישראל לתעל את "האביב הערבי" לקידום גיוס הערבים הנוצרים. מנצור קובע כי למרות החיוב והשלילה במהפכות מעין אלה, התמורות שחלו בעקבות "האביב הערבי" העניקו לישראל הזדמנות מצוינת להתמיד במדיניות ההתיישבות וייהוד ירושלים.³⁰³ "האביב הערבי" היטיב עם ישראל גם בתחום הפנימי: אירועי הדמים בארצות ערב מסכיבה, עלייתם של ארגונים ג'האדיסטיים והחרפת המאבקים בין העדות עוררו את הרושם כי איום מרחף על קיומם של הנוצרים, וכי הפתרון היחיד העומד לרשותם הוא הגירת המונים. ישראל מנסה לעשות שימוש מושכל ברושם שלילי זה כדי לשכנע את הנוצרים שהתגייסותם לצה"ל תעניק להם עוגן וביטחון. דעה זו אינה ייחודית

301. עצאם מח'ול, "תצדיר אל-ת'ורה אל-מד'אדה: ענואן אל-מרחלה" ויצוא מהפכת הנגד: גולת הכותרת של התקופה, אל-חואר אל-מתמדן, גיליון 3533, 1 בנובמבר 2011, <http://www.ahewar.org/debat/show.art.asp?aid=281879>

302. עצאם מח'ול, "אל-קאעדה... ואל-ש'וד' ען אל-קאעדה" והקאעדה והסטייה מהנורמה, אל-חואר אל-מתמדן, גיליון 3607, 14 בינואר 2012, <http://www.ahewar.org/debat/show.art.asp?aid=291454>

303. ג'וני מנצור, "אל-מתע'יראת אל-ערביה ואל-תע'יר אל-פלסטיני" (התמורות הערביות והשינוי הפלסטיני), אל-ספיר, פברואר 2013, <http://palestine.assafir.com/Article.aspx?ArticleID=2459>

למנצור ולא מעט משכילים ומנהיגים נוצרים ראו את הדברים באותה עין.³⁰⁴

ההיסטוריון קייס פירו כתב על המשבר בסוריה מנקודת המבט הדרוזית. הוא מוצא זיקה בין "האביב הערבי" לבין עליית הזרם האסלאמיסטי; לדעתו, מתחולל מעין מאבק בין הוהאביזם לתנועה הלאומית הפאן-ערבית.³⁰⁵ המשבר בסוריה, לדעתו, הוא ניסיון עקיף להעלות לשלטון את האופוזיציה הסורית באמצעות יצירת זיקה בינה לבין ישראל. ישראל מצידה רואה את המתחולל בסוריה כמלחמה בין עדות כדי לקדם מהלך של פירוק סוריה והחייאת תוכניתה להקמת מדינת חיץ דרוזית.³⁰⁶

מחנה "המוסריות העקרונית"

"האביב הערבי" הוליד אנדרלמוסיה רעיונית בקרב הקהילה המשכילה הערבית. המבוכה הרעיונית ניכרת בעיקר בקרב משכילים אשר נמנעים מלהציג עמדה חד-משמעית כלפי "האביב הערבי"; הם אינם מציגים עמדה מזדהה עימו אולם גם מותחים ביקורת חריפה על משטר הבעת' בסוריה. חלקם הביעו הזדהות עם המהפכות בתוניסיה ובמצרים תוך הסתייגות מההתקוממות בסוריה או תוך הבעת דעה מיוחדת כלפיה. המבוכה ניכרת היטב גם בדבריו של ואצל טהא. בשנת 2011 כיהן טהא כיושב-ראש בל"ד, ועל המהפכות בתוניסיה ובמצרים הוא אומר:

ניצחון המהפכה במצרים ונפילתם של שני מבצרים חשובים של מה שמכונה "המחנה המתון", ובייחוד נפילתו של חוסני מובארכ, העמידו את האומה על המסלול הנכון. כלומר, מצרים ותוניסיה הופכות למדינה אזרחית דמוקרטית, שבה האזרחות היא הבסיס

304. ג'וני מנצור, "איהא אל-מסיחין אפיקו ותנבהו" (הוי נוצרים, התעוררו והיזהרו!), כל אל-ערב, 1 בינואר 2014, www.alarab.com/Article/583933

305. ראו דבריו של פרופ' קייס פירו ביום עיון על הדת והפוליטיקה בעולם הערבי שנערך ביולי 2013 במרכז מדה אל-כרמל.

306. קייס פרו, "תאת'יר אל-תטוראת אל-סוריה פי אל-ואקע אל-דרוזי דאח'ל אל-ח'ט אל-אח'ד'ר" (השפעת ההתפתחויות בסוריה על מציאות חייהם של הדרוזים בגבולות הקו הירוק), מג'לת אל-דראסאת אל-פלסטינייה, גיליון 104 (סתיו 2015), עמ' 21-22.

למערכת היחסים בין המדינה לבין אזרחיה ולא זיקת הדם עם השליט או עם חבורתו או עם מפלגתו. על כך חולם כל ערבי. אנו מתבוננים בטרנספורמציה זו ומאחלים לשתי המהפכות בתוניסיה ובמצרים להגשים את שאיפותיהם של עמיהן.³⁰⁷

בדבריו של טהא ניכרת הודאה מסוימת בדבר הבלבול סביב המשבר בסוריה, והוא מציין שבמפלגת כל"ד נטושים חילוקי דעות בדבר העמדה שיש לנקוט כלפי המתחולל שם: "מה שקורה בסוריה זרע בלבול בקרב אנשינו. נשמעו דעות ופרשנויות סותרות, כי אנו רואים בסוריה מבצר של התנגדות, ויש המבקשים להפיל אותה כדי ליצור איזון באזור בין שני המחנות לאחר נפילתו של חוסני מובארק: המחנה המתון והמחנה המתנגד [לישראל ולמערב]".³⁰⁸

מרזוק אל-חלבי, עיתונאי וסופר, מייצג במובהק את הזרם השלישי, אשר מתייחס בזהירות רבה לאירוע המכונן של "האביב הערבי". בחלוף שנה מפרוץ ההתקוממויות העממיות כתב חלבי כי מוצג לפנינו מחזה בשלבי התהוות, הדומה לנדנדה. ייתכן שהוא יוביל לאנרכיה מוחלטת וייתכן שיוביל לציביות פוליטית. בה בעת חלבי אינו חוסך ביקורת מהשמאל הקומוניסטי אשר מזדהה עם משטר הבעת' של אסד.³⁰⁹ הטרנספורמציה האפשרית מ"אביב ערבי" ל"סתיו אסלאמי" גם היא אינה אמורה לעורר חששות או דאגות לשיטתו של חלבי; נהפוך הוא, היא מחייבת עיון מחדש בכל השיח האפיסטמולוגי סביב התופעה של הזרם האסלאמיסטי שהתנהל עד כה מנקודת מבטה של מדינת הלאום. ייתכן כי הגיעה השעה להמשגה מחדש של השיח הפוליטי אם יתפתח הרעיון של "האומה האסלאמית" מאנתרופולוגיה דתית

307. ואצל טהא, "אל-רביע אלערבי אעאד אל-אמל ואל-כראמה ללאמה" [האביב הערבי] החזיר לאומה את התקווה ואת הכבוד הלאומי, אתר ערב 48, 23 ביוני 2011, <https://www.arab48.com>

308. שם.

309. מרזוק אל-חלבי, "אג'אבה מטולה עלא ג'מלה מן אל-אסאלה אל-ראהנה" [תשובה ארוכה על כמה שאלות עכשוויות], אל-חואר אל-מתמדן, גיליון 3586, 6 בדצמבר 2011, <http://www.ahewar.org/debat/show.art.asp?aid=286407>

סתמית או משפה פוליטית מיושנת לשפה פוליטית חיה, החותרת להציע חלופה לרעיון של מדינת הלאום.³¹⁰

במאמר ביקורתי חריף נגד "המחשבה הדוגמטית" של המפלגה הקומוניסטית הישראלית, כלשונו, מנסה חלבי לפרק לרכיביו את השיח האידאולוגי המתנוון של המפלגה המתאפיינת במוסר כפול כלפי המשבר בסוריה. לטענתו, שיח דוגמטי זה רואה את משטר הבעת' כמשטר המתנגד לישראל ועומד איתן נגדה (ממאנע). הדוגמטיות מתבטאת גם באימוץ השיח של המשטר על המתחולל בסוריה וברעה כי גורמים אופורטוניסטיים בסוריה מנסים לנצל את המשבר. עוד גורס השיח הדוגמטי כי האימפריאליזם המערבי וגרורותיו הערביות מנסים לקשור קשר נגד המשטר. חלבי סבור כי הפרק הלבנוני והפלסטיני בהיסטוריה של משטר הבעת' בסוריה מפריך את הצביון המהפכני, הלאומי והמתנגד של משטר הבעת' בסוריה, שהרי משטר זה שמר על שקט מוחלט בחזית הגולן במהלך חמישה עשורים. יתר על כן, הוא השליט משטר של טרור בסוריה, הגיע לידי "מודוס ויונדי" עם ישראל ויזם את רציחתו של כמאל ג'ונבלאט, מנהיג השמאל בלבנון, ושל עוד שורה ארוכה של מנהיגים לבנונים. גם הפרק הפלסטיני של משטר הבעת' אפל לא פחות – משטר הבעת' של אסד האב הרס את מחנה הפליטים תל אל-זעתר והמטיר פצצות על מחנה אל-כדאוי ועל נהר אל-בארד ואף גירש את ערפאת ואנשיו מלבנון. גם המדיניות האזורית של הבעת' אינה הולמת את צביונו הלאומי – הרי משטר הבעת' הוא אשר נלחם כתף אל כתף עם הכוחות האמריקניים נגד עיראק.³¹¹

חלבי סבור כי משטר הבעת' משולל כל לגיטימציה בשל עברו העקוב מדם בסוריה. משטר זה רדף וכלא את הקומוניסטים, את המרקסיסטים, את הליברלים ואת האסלאמיסטים והרס את העיר חמאה על יושביה. דפוסי ההתנהגות של הבעת' הנוכחי אינם שונים

310. מרוזק אל-חלבי, "קראאה פי תחולאת אל-רביע אל-ערבי" [קריאה בשינויים שהתרחשו באכיב הערבי], אל-ח'אית, 12 ביולי 2012.

311. מרוזק אל-חלבי, "ען סוריה: אל-דוגמא. בעד' שיועיי בלאדנא נמוד'ג'" [על סוריה: דוגמטיזם – על כמה קומוניסטים בארצנו כמודל לדוגמה], 4 באוקטובר 2011, <http://haifanet.co.il/archives/8219>

אפוא ממורשת הדמים של הבעת' הראשון. הקביעה כי המשטר אינו לגיטימי הן מבחינה לאומית והן מבחינה מוסרית נובעת בראש ובראשונה מיחסו של המשטר כלפי עמו, משטר שאינו מהסס להפציץ מן האוויר אוכלוסייה אזרחית ולכבוש בטנקים ערים וכפרים.³¹² החידוש החשוב בביקורתנו של חלבי מתבטא בזיקה שהוא מוצא בין המתרחש בסוריה לבין מאבקם של המזדהים עם המשטר הסורי נגד מדינת ישראל. לדעתו, התומכים במשטר הסורי נגועים בצביעות, במוסר כפול ובדו־פרצופיות, משום שהם ממהרים לשנן את אשר מתפרסם מטעם ארגוני זכויות אדם נגד ישראל, אך מטילים ספק בדו־חות של אותם ארגונים כאשר הם מתארים את המתרחש בסוריה. המוסר הכפול בולט לעין משום שהם תובעים חירויות ודמוקרטיה בעבור הפלסטינים בישראל אך בה בעת מתעלמים מתביעה זו ביחס לסוריה, בהסתתרם מאחורי אותו שיח מאובן נגד האימפריאליזם שחלף מן העולם.³¹³ הצמדת התווית העדתית מצד המשטר היא היבט אחר אשר מודגש אצל חלבי. לדעתו, המשטר פועל לפי היגיון עדתי צר ומתנהג בסוריה כצבא כיבוש. בנוסף, משטר זה, הטוען להגנת המיעוטים, דוחף את המיעוטים המדוכאים כמו הנוצרים והדרוזים למלחמה נגד ההיסטוריה ונגד החברה.³¹⁴

הסופר עלא חליחל מבטא עמדה עקרונית של תמיכה עקיבה ברצון ההמונים ובהתנגדות לכל דיכוי ואלימות נגד אוכלוסייה אזרחית. בה בעת הוא אינו מהסס להביע התנגדות עקרונית לכל מגמה של אסלאמיזציה פוליטית וכותב בגלוי בזכות החילונית ובגנות הח'ליפות. בלשון פשוטה וברורה אומר חליחל: "בנוגע לסוריה העמדה שלי, מהרגע הראשון ועד עכשיו, ברורה: אני עם העם ונגד המשטר, כמו בכל מדינה ערבית שפרצה בה התקוממות. מאז ועד היום אמנם השתנו לא מעט דברים: המהפכה נחטפה והכוחות הבינלאומיים והאסלאמיים האזוריים השתלטו על המרחב, חלו פילוגים בין הכוחות ואירעו הרבה

312. שם.

313. שם.

314. מרווק אל-חלבי, "תסמיאת אח'רא ללחאצל פי סוריה" (שמות אחרים למתחולל בסוריה), אל-חואר אל-מתמדן, גיליון מספר 3594, 1 בינואר 2012, <http://www.ahewar.org/debat/show.art.asp?aid=289828>

דברים בשטח.³¹⁵ עלייתם של הארגונים הג'האדיסטיים בסוריה ובעיראק נתפסת בעיניו של חליחל כתבוסה זמנית של "האביב הערבי", והיא מציבה אתגר כביר בפני החברה הערבית בישראל, הלא הוא הצורך ההכרחי לבחור בין האסלאמיזציה לבין החילוניות. הוא מוסיף:

אנו נתונים בסכסוך עם דאעש, עם ג'בהת אל-נצרה ועם אל-קאעדה והאסלאם הפוליטי, הג'האדיסטי והתכפירי. כל אלה הם זרמים עולים (לצערנו) בגלל כישלון "האביב הערבי" (כיום) ואוכרן המצפן (באופן זמני). עלייה זו משתקפת בבירור במישור הפלסטיני בדמות התנועה האסלאמית על שני פלגיה. יש להגדיר את המצב שאנו חיים בו בשנתיים-שלוש האחרונות: זוהי מערכה והיא עומדת להפוך למלחמה קשה בשנים הקרובות.³¹⁶

חליחל רואה באסלאמיזציה הזוחלת והמחלחלת בחברה איום על צביונו התרבותי והנורמטיבי של הציבור הערבי בישראל:

אשר לגיוס הח'ליפות ושלטון השריעה לעניין הפלסטיני המקומי שלנו והדמגוגיה סביב זה, איננו מבינים את החגיגה הגורסת שירושלים היא בירת הח'ליפות האסלאמית. מהיכן באה הכפירה והשקר? ירושלים לא הייתה עיר הבירה של ח'ליפות כלשהי ככל תקופה או זמן ולו גם לשנייה אחת. אנחנו דוחים זאת ואיננו רוצים בכך. עלינו לעמוד לצד כל מי שמקדם את החילוניות, הן בציבור הערבי והן ברמה המקומית. האסלאם הפוליטי, הג'האדיסטים והתכפירים הם הבעיה שלנו, אבל החילוניות היא הפתרון!³¹⁷

הסופר הידוע מחמד עלי טהא הוא גם מציג השקפה עקרונית השונה מזו של תומכי משטר הבעת' ומזו של מתנגדיו. חברותו של טהא בחד"ש אינה מונעת ממנו לנקוט עמדה ייחודית כלפי המתחולל בסוריה. שלא כעמדת מפלגתו, טהא אינו מסתיר את אהדתו לאביב הערבי, ובעיניו הוא ממחיש חתירה אותנטית של עמי ערב לחירות,

315. עלא חליחל, "הרוקדים על הרים שבקרבתנו: איך יכולים פלסטינים שידעו כל כך הרבה אסונות, לחגוג אל מול תמונות החורבן של חאלב", אתר שיחה מקומית, 17 בדצמבר 2016.

316. עלא חליחל, "נעם ללעלמאניה, לא ללח'לאפה" וכן לחילוניות, לא לח'ליפות האסלאמית, 12 בספטמבר 2015, <http://www.qadita.net/featured/alahlehel/>,

317. שם.

לדמוקרטיה, לשוויון ולצדק חברתי.³¹⁸ ביקורתו על המתחולל בסוריה מבליטה היבט פאן-ערבי הומני הקשור לנרטיב הפלסטיני. היבט זה רואה בזרימת הפליטים מסוריה ומעיראק לאירופה מעין אקסודוס המזכיר את יציאת הפליטים הפלסטינים בשנת 1948. כשם שהפליטים הפלסטינים הופקרו אז לגורלם, כך גם המשטרים בדמשק ובמדינות ערב הפקירו את הפליטים הסורים לגורלם והאקסודוס בסוריה הוא תעודת עניות לכל הערבים שיצאו מגרנדה (ספרד המוסלמית), מבגדד, מדמשק ומחלב ואיבדו את שפתם ואף את ערביותם.³¹⁹ הוא מסתייג ממשטר הבעת' משום שהוא הפך את תושביו לפליטים ומסתייג נחרצות גם מעלייתם של הארגונים הג'האדיסטיים, בעלי הזקנים השחורים, אשר הורסים מקדשים, פסלים וציוויליזציות.³²⁰ טהא מסכים לדבריו של חליחל, הרואה בעליית הארגונים הג'האדיסטיים אתגר המחייב את החברה הערבית לנהל מלחמת חורמה נגד מודל הח'ליפות, שהרי המאבק מתנהל בין הרוצים להשיב את הערבים לימיהם של הסולטאנים לבין החילונים הרוצים בהפרדת הדת מהמדינה. כנגד המודל הג'האדיסטי החותר לכפייה דתית יש להציב את המודל של המוסלמי הדוגל בדמוקרטיה ושל החילוני המאמין.³²¹

גם העיתונאי ודיע עואודה אינו נוקט עמדה חד-משמעית כלפי "האביב הערבי". הוא משוכנע כי "האביב הערבי" השפיע לשלילה על החברה הערבית בישראל משלוש בחינות: ראשית, מראות הזוועה שבאו מהמרחב הערבי עוררו סלידה הולכת וגוברת בקרב הציבור הערבי מכל פעילות פוליטית, ומאז "האביב הערבי" ניכרת נטייה ברורה של דה-פוליטיזציה בציבור זה. הנטייה באה לידי ביטוי בהדרת רגליים

318. מחמד עלי טהא, "מסלם ודימקראטי" |מוסלמי ודמוקרטי|, אל-חואר אל-מתמדן, גיליון 3422, 10 ביולי 2011,

<http://www.ahewar.org/debat/show.art.asp?aid=266729>

319. מחמד עלי טהא, "ח'רג' אל-ערב... ואוג'עאה" |האקסודוס של הערבים... כמה כואב|, אל-חואר אל-מתמדן, גיליון 4924, 13 בספטמבר 2015,

<http://www.ahewar.org/debat/show.art.asp?aid=484497>

320. מחמד עלי טהא, "נר'חכ עלא חאלנא" |צוחקים על עצמנו|, אל-חואר אל-מתמדן, גיליון 4917, 6 בספטמבר 2015,

<http://www.ahewar.org/debat/show.art.asp?aid=483664>

321. טהא (לעיל הערה 318).

מכל פעילות של מחאה פוליטית. שנית, "האביב הערבי" הוליד מתחים ופילוגים עדתיים בחברה הערבית, והמחלוקות הפנימיות בציבור זה החרפו, בעיקר על רקע המתחולל בסוריה. שלישית, מרחץ הדמים המשתולל במרחב הערבי הביא לידי זילות חיים בחברה הערבית והגביר את האלימות בקרבה. פסימיות זו אין משמעה כי עואודה מזדהה עם משטר הבעת' בסוריה; נהפוך הוא – מבחינתו המשטר הסורי אינו משטר של התנגדות, כי לא ייתכן שמשטר ייאבק למען שחרור פלסטין בעוד אזרחיו כורעים תחת עול העריצות. על אף התנגדותו של עואודה לחלופה האסלאמיסטית ועל אף אמונתו כי ההתקוממות בסוריה "נגנבה" מן המהפכנים שהובילו אותה, אין בכך משום תמיכה במשטר של אסד או לימוד סגוריה עליו.³²²

לסיכום, "האביב הערבי" פרץ בעקבות דינמיקה פנימית שנוצרה בשל בעיות חברתיות-כלכליות מצטברות במדינות ערב בעלות המשטרים הרפובליקנים מאז שנות החמישים של המאה העשרים. הסוגיה הפלסטינית לא הייתה בסדר היום של הגל המהפכני שעבר במהרה מארץ אחת לאחרת. על אף זאת, גל ההתקוממויות בסוף 2010 ובתחילת 2011 עורר התלהבות וציפיות רבות בקרב המיעוט הערבי בישראל. אפשר לומר במידה רבה של ודאות כי ההתקוממויות בתוניסיה ובמצרים זכו לתמיכה מצדה של האליטה הפוליטית והמשכילה בחברה הערבית והיא הפגינה מידה רבה של הזדהות עם מחאת ההמונים ושמחה לנוכח נפילתם של משטרים טוטליטריים ופרו-מערביים. אף על פי כן, קונסנזוס זה החל להיסדק לאחר פרוץ המרד נגד המשטר בלוב ובעקבות המעורבות הצבאית של ברית נאט"ו. אין ספק כי נקודת השבר של קונסנזוס זה הייתה פרוץ ההתקוממות בסוריה וההידרדרות למלחמה עקובה מדם הנמשכת עד עצם כתיבת שורות אלה. המשבר בסוריה וצבינו ההפגנתי והמלחמתי זרע מבוכה רבה בקרב החברה הערבית, ובעיקר בקרב ההנהגה הפוליטית ושכבת המשכילים.

המלחמה בסוריה השפיעה גם על הזירה הפוליטית הערבית ופילגה אותה לשני מחנות: חד"ש המזדהה עם משטר הבעת' בשל המורשת האנטי-אימפריאליסטית המעוגנת בתפיסת עולמה של המפלגה,

322. ריאיון דרך הדואר האלקטרוני עם העיתונאי ודיע עואודה, 25 בינואר 2018 (שמור אצל המחברים).

והתנועה האסלאמית ומפלגת בל"ד, שמלכתחילה נקטו עמדה עקיבה של הזדהות עם "האביב הערבי". התמורה ניכרה בעיקר בעמדתה של בל"ד שאימצה שיח לאומי ובמשך השנים פיתחה קשרים מיוחדים עם משטר הבעת' בסוריה וכן בעמדתו של מנהיג המפלגה הגולה, עזמי בשארה.

פילוג הזירה הפוליטית-הערבית זרע בלבול רעיוני ומוסרי בקרב קהילת המשכילים הערבים בישראל, וכפי שהראינו לעיל, השיח בקרבם מתמקד בשני היבטים מרכזיים: חשיבותו ההיסטורית של "האביב הערבי" מחד גיסא ומידת המוסריות בעמדה שיש לנקוט כלפי המלחמה המתחוללת בסוריה מאידך גיסא. במובן מסוים, מוסריות זו הייתה אינסטרומנטלית במידה רבה, משום שהיא נקשרה לטענה בדבר אי-המוסריות של הכיבוש הישראלי ולמאבק נגד המדינה בשם המוסר האזרחי. מעל בלבול רעיוני זה ריחפה השאלה כיצד ניתן לצדד במשטר הבעת' שלא חסך באמצעים אכזריים כדי לרכא את ההתקוממות העממית בשעה שסוגיית המוסריות עומדת במרכז השיח נגד המדיניות של הממסד הישראלי כלפי המיעוט הערבי ונגד המשך הכיבוש. גם בעלי העמדה המזדהה עם משטר הבעת' קושרים את עמדתם לסוגיה הפלסטינית, אם כי מהיבט אחר והוא ההתנגדות לישראל. אם כן, העמדה כלפי המשבר בסוריה מעידה על הדיאלקטיקה בין המוסריות האינסטרומנטלית לבין המחויבות הלאומית למאבק הלאומי-הפלסטיני. העמדה השלישית בקרב המשכילים הערבים מסתייגת הן מההשפעה ההרסנית של "האביב הערבי" והן ממשטר הבעת', שאיבד את הלגיטימציה לקיומו, מבטאת יותר מכול את התסכול והאכזבה מהמרחב הערבי.

השיח הפוליטי שמנהלים חוגים מפלגתיים וקהילת המשכילים הערבים סביב "האביב הערבי" מעיד על תחושת משבר קשה בחברה הערבית, תחושה של אוברדן העוגן המוסרי והמוראלי שהמרחב הערבי העניק למיעוט הערבי בישראל. גם אם תחושות הבלבול והאכזבה מהמרחב הערבי אינן משפיעות השפעה של ממש על השיח הפורמלי של האליטה הפוליטית והאינטלקטואלית על המדינה, הרי השפעתן ניכרת בקרב האזרחים הערבים, כפי שנראה בפרק הבא.

התארגנות בני הדור הצעיר בחברה הערבית בישראל: השראה ללא המראה

בני הדור הצעיר בעולם הערבי: מובילי המחאה

אין עוררין כי הדור הצעיר והמשכיל בעולם הערבי מילא תפקיד מכריע בהתקוממויות העממיות שזכו לכינוי "האביב הערבי". התפקיד שמילא דור זה חושף את עוצמתה של שכבת הביניים כגורם מחאה, אשר הצליח לערער את היציבות ולהנהיג תנועה עממית גורפת שהובילה להפלת משטרים. מציאות דומה שררה בחלק ממדינות ערב אשר ידעו תהליכי עיור, בעיקר בתקופת המעבר מהעידן הקולוניאלי לעידן הפוסט־קולוניאלי. שכבת הביניים במצרים עמדה במרכז תנועת המחאה הפוליטית והחברתית ששטפה את המדינה בין השנים 1945–1952 והצליחה להשתלט על הרחוב המצרי ועל המרחב הציבורי. עם זאת, בדומה לתהליך שהתפתח אז – וגם עתה – לא הצליחה שכבת הביניים העירונית והמשכילה להתאגד למסגרת פוליטית או להצמיח מתוכה אליטה פוליטית־מודרנית שתשמש חלופה ריאליית לשלטון. בכל המהפכות שידעו תוניסיה, מצרים וסוריה בלטה תרומתם המכרעת של בני הדור הצעיר, המשכיל והעירוני, ובעיקר השכבה המכונה "צעירי הפייסבוק והטוויטר". צעירים אלה הם אשר הכתיבו את דפוס המחאה, ההפגנות, הסיסמאות, שירי המחאה, כתובות־הקיר ועוד.³²³ הכמיהה לאזרחות דמוקרטית עמדה במרכזן של תביעותיהן של תנועות המחאה של הדור הצעיר, דבר שבא לידי ביטוי בסיסמה השגורה ביותר של כל מהפכות "האביב הערבי" – "העם רוצה!". הדור הצעיר הזה, שגדל על ברכי מערכת החינוך הממשלתית בצל

323. רבי, 2016.

העידן הנאוליברלי, שדגל בהפרטה שכרסמה במנגנוני מדינת הרווחה, מאס במשברים הפוליטיים, הכלכליים והחברתיים המתמידים שנעשו למעין מציאות נורמטיבית בעולם הערבי. הוא מאס בנתינות מבית היוצר של המשטרים הרפובליקניים בעולם הערבי, שתבעה מהמונים הערבים דה־פוליטיזציה, כניעה מוחלטת לשלטון והסתגלות למשבריות הכרונית כאל מציאות נורמטיבית.

ההתקוממויות העממיות של "האביב הערבי" מזכירות במידה מסוימת את שנות השלושים של המאה העשרים, שבהן חלה פוליטיזציה מואצת של מעמד הביניים העירוני המשכיל, בעיקר במצרים, בסוריה וגם בפלסטין, כאשר ניצב הדור הצעיר המשכיל בראש תנועת המחאה. מעמד זה הוביל את גלי המחאה בארצות אלה באמצע שנות השלושים. צמיחתו של מעמד זה בעל ההשכלה המודרנית וכישלון האליטה הממוסדת להשגת עצמאות ועם המשבר הכלכלי שהכה במזרח התיכון (על רקע המשבר הכלכלי העולמי של 1929), עמדו שניהם ביסוד המחאה שפרצה בכמה מארצות ערב וניסתה לערער על סמכותה של המנהיגות הממוסדת.³²⁴ הופעת ארגונים פוליטיים בקרב הדור הצעיר המשכיל בארצות כמו מצרים, סוריה ופלסטין הייתה ללא ספק ביטוי למשבר חברתי שנשא אופי פוליטי מובהק. בדומה לאירועי "האביב הערבי", גם בשנות השלושים הדור הצעיר המשכיל הוא שהוביל את ההפגנות בכיכרות: הסטודנטים ניצבו אז בראש המפגינים ברחובות קהיר, ועד מהרה התפשטה המחאה לדמשק וגלשה גם לפלסטין עם פרוץ המרד הערבי הגדול. כזכור, המרד הערבי הגדול החל כמרי אזרחי וכמחאת המונים בערים. משכילי מפלגת אל־אסתקלאל ובוגרי מערכת החינוך הם אשר יזמו את המרי האזרחי של האוכלוסייה הפלסטינית נגד הציונות ונגד השלטון המנדטורי.³²⁵

בהיסטוריה המודרנית של המזרח התיכון הערבי אין אירוע דומה לאירועי "האביב הערבי". עם זאת, התפרצותו של הדור הצעיר המשכיל אל מרכז מחאת ההמונים של "האביב הערבי" אכן מזכירה התפרצויות קודמות, בעיקר בתקופה הטרומ־קולוניאלית. העיתוי של פרוץ ההתקוממויות והתפקיד המכריע שמילאו הצעירים, בשלבים

324. ארליך, 2017, עמ' 138-139.

325. שם, עמ' 144-150.

הראשונים לפחות של "האביב הערבי", נבעו משילוב של גורמים דמוגרפיים, כלכליים ופוליטיים, והתקבצותם יחד לצד השחיתות וההפרטה הובילה את המשבר במדינות ערב לנקודת הפיצוץ. אותם צעירים הם שחשו בעול המשבר בשל האבטלה הגואה, הכרוסום ביכולותיה של המדינה לספק שירותים, הירידה המתמשכת ברמת החיים והיעדר החירויות הפוליטיות.³²⁶

התפשטות האינטרנט במדינות ערב החלה בצעדים איטיים, אולם בתוך שנים ספורות הפך אמצעי תקשורת חדש זה למרחב ציבורי העוקף את פיקוח השלטון והצנזורה. הדור הצעיר המשכיל מצא בו אמצעי יעיל לשחרור מהתקשורת המכוונת של המשטר. יתר על כן, הוא העניק לדור הצעיר כלי טכנולוגי רב-עוצמה ונגיש כדי לכונן מרחב של שיח פוליטי-ביקורתי ובה בעת לגיוס פעילים וליצירת קהילות מחאה.³²⁷ הדעות בדבר השאלה אם הגיוס באמצעות הרשתות החברתיות הוא שחולל את ההתקוממות אכן חלוקות, אולם אין ספק כי "האביב הערבי" המחיש את החיבור המעניין בין הדור הצעיר המתוסכל לבין הניו-מדיה מצד אחד, ומצד שני הניו-מדיה עצמה העניקה לפעילים בני הדור הצעיר השפעה חריגה בממדיה שזרזה את פרוץ "האביב הערבי".³²⁸

קווים לדמותם של בני הדור הצעיר המשכיל שדרכנו את פרוץ "האביב הערבי"

בני הדור הצעיר המשכיל משתייכים למעמד חברתי רחב יותר של אנשים בעלי זהות משותפת: גילם מתחת ל-30 שנה, רובם נולדו וגדלו במשטר הנשלט בידי אותו שליט או בידי אותה משפחה (חוסני מובארק ובנו ג'מאל, מועמר קד'אפי וילדיו, האפט' אל-אסד ובשאר אל-אסד, וכן משפחות המלוכה במרוקו, בירדן ובחצי האי ערב), הם בעלי השכלה גבוהה ומחוסרי עבודה. צעירים אלה נולדו לעולם שלאחר האידאולוגיות של האחדות הערבית והנאצריזם של שנות

326. וינקלר, 2017, עמ' 281.

327. בראל, 2017.

328. Lynch, 2013, עמ' 128-129.

השישים והשבעים והם חוו את מלחמת המפרץ הראשונה, את אירועי אחד-עשר בספטמבר ואת פלישת ארצות-הברית לאפגניסטן ולעיראק בפעם השנייה.

בעבר סללו הצבא ושירות המדינה דרך נוחה ומהירה אל העולם הפוליטי, המנהלי והכלכלי, אך צעירי "האביב הערבי" נתקלו בחסם של ממש בהתקדמותם. למרות לימודיהם והשקעתם בחינוך, לא הצליחה המדינה לספק מענה הולם לצורכי העבודה של הצעירים והם נאלצו להגר למדינות אחרות בחיפוש תעסוקה והזדמנויות למוביליות חברתית וכלכלית.

הרשתות החברתיות והניו-מדיה פתחו בפני העולם הערבי ובעיקר בפני הדור הצעיר את האפשרות להתבונן במדינות הסובבות אותם ואפשרו להם להתוודע אל מציאות נוספת. האחדות הערבית שהכיר הצעיר הערבי מן ההיסטוריה הערבית ומהפגנות התמיכה במאבק הפלסטיני או מההפגנות סביב הקונפליקט בדבר פלישת עיראק לכווית, הביאה אותו לידי ההכרה שבעולם הערבי חיים אנשים אשר סובלים מאותם בעיות שמהן סובל הוא ואשר מדברים באותה שפה כמוהו – הן בשפה הערבית והן בשפת האינטרנט והניו-מדיה. השלטון נתפס כגוף ארכאי המנותק מהצעירים, אולם הם נוכחו לדעת שהרשת רוחשת פעילות ההולמת את תפיסת עולמם. מעיד על כך שמה של קבוצת הפייסבוק המצרית שחוללה את תחילת "האביב הערבי" במדינה: "כולנו ח'אלד סעיד" (פְּלָנָא ח'אלד סַעִיד); כל אחד מאיתנו עשוי לעמוד באותה נקודה ולזכות באותו גורל, איננו שונים מאותו ח'אלד סעיד.³²⁹

כמובן, אין להמעיט מחשיבות הגורמים החברתיים-כלכליים שעמדו בלב "האביב הערבי", אך נוספה להם האפשרות להפיץ התנגדות למשטר הוותיק. האפשרות להעביר מידע בדרך פשוטה ומהירה העניקה יתרון

329. ח'אלד מוחמד סעיד, יליד 1982, נהרג באזור סידי ג'אבר שבאלכסנדריה לאחר שנעצר על ידי משטרת מצרים. נסיבות מותו שנויות במחלוקת; נטען כי הוכה ונהרג בידי כוחות הביטחון במצרים, והמשטרה טענה כי סעיד נחנק בניסיון לבלוע מנת חשיש. המשטרה ציינה עוד כי סעיד החזיק נשק בלתי חוקי וכי התנגד למעצר. תמונות של גופתו המרוטשת הופצו ברחבי הרשת ועוררו זעם רב. באוקטובר 2011 הואשמו שני שוטרים מצריים בהכאתו ובהריגתו, והם נידונו לשבע שנות מאסר.

לצעירים הערבים ולרעיונות שביטאו; היא אף סייעה לשבירת מחסום הפחד: אם במדינות אחרות הצליחו המוני העם להפיל את השלטון, גם אנו יכולים לעשות זאת. מהירות הזרימה של המידע באינטרנט תרמה לקצב האירועים וכך נסחף העולם הערבי אחר אותו גל מחאה. השתררה תחושה כללית של "הנה אנו עומדים בפני גל של שינוי", וקצב האירועים המהיר דרבן קבוצות במדינות שבהן המצב הכלכלי היה יציב יחסית, לארגן מחאות נגד השלטון.

עם זאת יש לציין את צדו השני של המטבע: שכבת הצעירים המשכילים ביססה את קיומה בעיקר על רשת האינטרנט אך הביטוי הפיזי של יציאה לרחובות היה ללא ארגון מסודר, ללא השקפת עולם אחידה וללא מטרות מוגדרות ומוסכמות. לפיכך הצליחו גורמים אופוזיציונריים מסורתיים לחדור לתוך הריק האידאולוגי ולתפוס מקום על חשבונם של הצעירים. הדוגמה הבולטת לכך היא תנועת "האחים המוסלמים" במצרים, אך כך אירע גם בתימן ובלוב. בראונלי ועמיתיו אמרו כי גורל המדינות באביב הערבי היה קשור לשני גורמי מפתח: המצב הכלכלי והפוליטי של המדינה שבה התרחשה המחאה, ועמידתם של כוחות הביטחון לצד המשטר, לצד המפגינים או בתווך בין שני הצדדים.³³⁰ אמירה זו מדגישה את העובדה ששכבת הצעירים המשכילים שאבה את כוחה מן הרשתות החברתיות, ובאמצעותן הן עקפו את חסימות השלטון והביעו את דעתם בסביבה תומכת יחסית. במישור המעשי היה על הצעירים המשכילים לחבור לכוחות אחרים כדי להביא את עמדתם לידי מימוש והגשמה. על פי המדדים של "משולש הכוח", נראה כי הצעירים המשכילים לא אחזו בקודקוד כלשהו מקודקודיו: לא העוצמה הכלכלית, לא העוצמה הפוליטית ולא העוצמה הצבאית. גופי האופוזיציה הם שיכלו לגייס לעצמם את העוצמה הפוליטית המאורגנת וכך לתפוס את מושכות השלטון. העולם של "האביב הערבי" היה קרקע פורייה להתבטאותו של מעמד חברתי אשר לא קיבל די ביטוי עד אותן התרחשויות. "האביב הערבי" מבטא תסכול וכעס של שכבה רחבה אשר נדחקה לשוליים ולא זכתה למקום הראוי לה במדינה. לפיכך היא מצאה את מקומה בעולם האינטרנט, עולם חלופי שבו אין הגבלה על חופש הביטוי

330. Brownlee et al., 2015, עמ' 63, 95-97.

והמילה, והצעירים התפרצו נגד מה שנתפס בעיניהם כ"לא נכון" או "לא צודק" או "לא הוגן". פעילותם הנמרצת ברשת שידרה כלפי חוץ כי מדינות ערב ניצבות בפני מהפכה עממית של ממש. כך הצטרפו קבוצות נוספות לאביב הערבי והמדינות החלו לחשוב על הרחקת "האביב הערבי" מהן גם במחיר של פגיעה בשליטים אחרים. למשל, בעקבות ההתקוממויות העממיות בתימן סירב הנשיא צאלח לפנות את מקומו, אולם לאחר התערבות האו"ם חתם סלאח ב־23 בנובמבר 2011 בטקס שנערך בערב הסעודית בחסות בית המלוכה הסעודי ובנוכחות מנהיגי האופוזיציה בתימן על הסכם להעברת סמכויות לסגנו אל־האדי. ערב הסעודית התערבה גם בבחריין, ובמאוס 2011 העבירה אליה כוחות צבא שסייעו למשטר בית ח'ליפה הסוני לרכא את ההתקוממות שהובילו השיעים במדינה.

אירועי "האביב הערבי" איחרו להגיע לסוריה והחלו רק בחודש מארס 2011 בעיירת המחוז הדרומית דרעא. ניסיונות קודמים למחאה בסוריה נעשו בחודש פברואר, ללא הצלחה, עת קרא עמוד פייסבוק למחאה נגד השלטון; כ־1,500 איש התארגנו להפגנה בדמשק לאחר שאזרח סורי הוכה בידי שוטר תנועה. כאמור, אירועי "האביב הערבי" כעבור חודש בדרעא ומשם התפשטו לאזורים אחרים, בדרך כלל לאזורי הפריפריה ולא לערים המרכזיות כגון דמשק וחלב. ערב "האביב הערבי" הייתה האליטה של סוריה קואליציה בין שכבת הקצינים שברובם היו עלווים ובין משפחות סוחרים עשירות שישבו בדמשק ובחלב. שכבה זו זכתה לתמיכת הצבא, שאמנם הגיוס אליו הוא גיוס חובה לכל אזרח סורי, אך שדרות הפיקוד שבו ומערך הקבע היו בידיהם של בני העדה העלווית ותומכיהם. אם כן, "משולש הכוח" בסוריה שמר על כוחו לאורך אירועי "האביב הערבי" ואפשר למשטר להמשיך ולאחוז ברסן השלטון ולחלוש על מרכזי הכלכלה והצבא.³³¹ תפקידו המכריע של הדור הצעיר המשכיל בלט ביתר שאת בהתקוממות בסוריה, בעיקר בשלביה הראשוניים בשנת 2011. צעירים אלה, בעיקר בפריפריה, היו הגורם שהניע את מחאת ההמונים הלא־אלימה על אף התגובה הברוטלית והבלתי־מתפשרת של המשטר – ירי באש חיה לעבר האזרחים המפגינים. הצעירים המשכילים בערי

331. Noueihed and Warren, 2013, עמ' 221–223, 225–227, 230–233.

הפריפריה גדלו והתחנכו בצל הבעת', אך הם הפנו עורף למשטר משום שסברו כי הוא איבד את הלגיטימיות לקיומו נוכח הבעיות החברתיות והכלכליות שמהן סבלה סוריה, בעיקר בשל הגידול המואץ באוכלוסייה, תהליכי העיור, השחיתות והכרסום ביכולותיה של המדינה לספק שירותים לאזרחיה.³³² צעירים אלה התארגנו במסגרת "אתחאד תנסיקיא אל-ת'ורה אל-סוריה" (Syrian Revolution Coordinators Union), התאחדות ארגוני התיאום של המהפכה הסורית), ארגון גג שכלל חברים מקבוצות מחאה שונות מכל רחבי סוריה. ההתארגנויות הללו קמו בעיקר על בסיס גיאוגרפי וכללו את הפעילים שרובם ככולם באו מקרב המעמד הבינוני והמשכיל. כל התארגנות הובילה את המחאה הלא-אלימה באזור שלה. התאחדות הארגונים כללה יותר מ-216 קבוצות תיאום הפרוסות בכל רחבי סוריה, וכולן עמלו להציג שיח פוליטי אחיד הקורא לסיום המשטר של משפחת אסד ולכינון מדינה של דמוקרטיה ושלטון חוק, שבה מערכת היחסים בין המדינה לחברה מבוססת על עקרון האזרחות השוויונית.

קבוצות התיאום הללו ארגנו את ההפגנות והן יצאו בכל יום שישי בעיקר מהמסגדים. בכל פעם נשאו ההפגנות כותרת שונה שנקשרה לזיכרון הקולקטיבי הסורי, למרקם החברתי ולשיח הפוליטי של ההתקוממות. פעילות המחאה השוטפת והבלתי אלימה נמשכה על פני 93 ימי שישי, וסימאותיהן היו בין השאר ג'מעת אל-צמוד (יום שישי של העמידה האיתנה), אל-ע'ד'ב (הזעם), אל-חריה (החירות), אל-עשאאר (השבטים), ארחל (התפטר), בשאר עדונא (בשאר אויב שלנו), ג'מעת אל-שיח' צאלח אל-עלי (יום שישי של השיח' צאלח אל-עלי),³³³ ג'מעת חמאת אל-דיאר (יום שישי של מגיני המולדת, כינוי לצבא הסורי) ועוד.³³⁴ התגובה האלימה של המשטר כלפי המפגינים מחד גיסא ועליות הארגונים הג'האדיסטים-האסלאמיסטיים מאידך גיסא הביאו למעשה לידי דחיקתו של הדור הצעיר המשכיל לקרן

332. זיסר, 2014, עמ' 90.

333. שיח' צאלח אל-עלי עמד בראש המרד נגד המנדט הצרפתי באזורי העלווים בתחילת שנות העשרים של המאה הקודמת.

334. ראו הדיווח של רשת אל-ערביה על "93 ימי שישי אשר הטילו אימה על משטרו של אסד", 31 בדצמבר 2012: <https://bit.ly/2NapqJH>

זווית. ככל שהלכה והתרחבה מעורבות הצבא בדיכוי ההתקוממויות, כך הלך ודעך תפקידו של הדור הצעיר המשכיל ועימו תרומתו לפעילות המחאה.

בדומה לסוריה, גם תימן ידעה התפרצות פתאומית של הדור הצעיר המשכיל אל הכיכרות כדי להפגין נגד הנשיא עלי עבדאללה צאלח, ששלט בתימן כשלושה עשורים וכונן משטר של נפוטיזם ושחיתות. ב־15 בינואר 2011 יצאה הפגנת המונים מאוניברסיטת צנעא בקריאה להתפטרות הנשיא. הפגנה זו שיזמו הסטודנטים חנכה שורה של פעולות מחאה והפגנות שנמשכו עד דצמבר 2011, ובמהלכן נהרגו כ־270 מפגינים ואזרחים מאש כוחות הביטחון הנאמנים למשטר. בדומה למצרים ולסוריה, גם בתימן לא הצליח הדור הצעיר שהניע את תנועת המחאה להצמיח מתוכו חלופה למשטר או לכונן התארגנות פוליטית מגובשת. ההטרונגויות הפנימית ועוצמת הנוכחות של השבטים לצד המעורבות החיצונית הולידו מציאות פוליטית שבגינה לא השכילה תימן להשתית יציבות ולכונן דמוקרטיה ייצוגית. תחת זאת היא נקלעה למערכולת של מאבקים פנימיים, שגרמו בסופו של התהליך לפרוץ המלחמה ולקריסת מוסדותיה של המדינה. הצעירים המשיכלים בתימן, כמו בסוריה, נדחקו לשוליים ככל שמורכבות הפוליטיקה הפנימית והאזורית העמיקה את הפילוגים במדינה.

הניו־מדיה בשירות המחאה האזרחית של הדור הצעיר

המאפיין הבולט ביותר של "האביב הערבי" היה ההשתתפות הנמרצת של ההמונים. הפנים הנפוצות ביותר בהפגנות היו פניהם של בני הדור הצעיר, בני 15–24. המעמד הבינוני, שהיה למעשה תוצר של כל המערכות שיצרו המשטרים הרפובליקניים, יצא נגד האוטוקרטיה המדכאת,³³⁵ ותרמה לכך גם המציאות הדמוגרפית בעולם הערבי. מניין האוכלוסייה בעולם הערבי עומד על 370 מיליון נפש, והגיל הממוצע הוא 24 שנים. משתמע מכך כי הצעירים תופסים נתח גדול

.335 Muldering, 2013, עמ' 4.

מהאוכלוסייה במדינות ערב.³³⁶ אין ספק כי יכולתו של הדור הצעיר והמשכיל להניע תנועת מחאה המונית שואבת את כוחה מן החיבור שנוצר בין בני הדור, אשר מאסו בתקשורת המכוונת, לבין הרשתות החברתיות. למען האמת, "האביב הערבי" קשור קשר אמיץ למהפכת התקשורת שהתחוללה בעולם הערבי מאז סוף שנות התשעים, עם הקמתה של תחנת הטלוויזיה הלוויינית של אל-ג'זירה, שהוקמה בקטאר ב-1 בנובמבר 1996. תחנה זו הייתה הטלוויזיה הלוויינית הראשונה שפעלה מתוך מדינה ערבית, אך הצליחה לשמור על מידה מסוימת של חופש פעולה ואף הצליחה לשבור את המונופול של אמצעי התקשורת הממשלתיים בארצות ערב. אמנם ממשלת קטאר מממנת חלק גדול מתקציבה השוטף של הרשת, אך הניהול המקצועי נתון בידי אנשי מקצוע אשר אינם פקידי ממשל והם מפעילים את הרשת כראות עיניהם.³³⁷ עם זאת, שלטון קטאר אינו חסר כל שליטה בתחנת הטלוויזיה ובתכניה, וכפי שנראה להלן, לעיתים ניכרת בכיורר טביעת אצבעו הפוליטית והאידאולוגית בפעילותה.

ערוץ אל-ג'זירה הביא לתוך הכתים ברחבי העולם הערבי אפשרות לצפות בחדשות ללא מסננת הצנזורה שהפעילו המשטרים השונים. תוכניות האירוח זכו לפופולריות והעלו לסדר היום נושאים שונים מתחומי החברה, הפוליטיקה והתרבות, שעד אז היו בגדר "טאבו" בחברה הערבית. מהדורות החדשות עסקו בנושאים אזוריים ובין-לאומיים, והרשת שאפה למעמד של טלוויזיה בין-ערבית המספקת את צורכי החדשות של הצופים הערבים ברחבי העולם.³³⁸ הרשת נתנה במה לאופוזיציות שונות: אסלאמיסטים, לאומנים, ליברלים, ולעיתים אף אנשי שמאל – כולם השתתפו בתוכניות האירוח ושידרו לצופה בבית את הדברים שהשלטון מנע מהם מלהביע במדינתם. האירועים בזירה הבין-ערבית ובזירה הבין-לאומית שסיקרה הרשת בתחילת שנות האלפיים (אינתיפאדת אל-אקצא, הפיגוע במגדלים התאומים, הפלת משטר הבעת' בעיראק בידי כוחות ארצות-הברית, מלחמת

336. רדואן זיאדה, "אל-שבאב ותזראת אל-רביע אל-ערבי" [הדור הצעיר ומהפכות "האביב הערבי"/, אל-ח'אית, 23 באוגוסט 2017.

337. Arafa & Armstrong, 2016, עמ' 85-86.

338. שם, שם.

לבנון השנייה ועוד) הביאו לרשת עוד צופים מרחבי העולם הערבי ומחוץ לו, בעיקר ממקומות שבהם רשתות הטלוויזיה המקומיות לא שידרו את סיקור האירועים. בשנת 2008 עמד שיעור החדירה של ערוצי הלוויין הלא-מקודדים על 89% בתוניסיה, 86% בערב הסעודית, 74% בסוריה, ו-64% במרוקו. במצרים, שבה ערוצי הטלוויזיה מגוונים יותר ובאיכות טובה יותר ביחס לשאר העולם הערבי, עמד שיעור החדירה על 38%. נתונים אלה ממחישים את חשיבותן של הרשתות הלווייניות בעולם הערבי.³³⁹

רשת אל-ג'זירה גם אפשרה לצופים להתקשר לאולפנים, לשוחח עם המרואיינים ולהביע את עמדתם בנושאים שונים שעל סדר היום הציבורי. רבים אכן ניצלו את הבמה שניתנה להם כדי להביע את עמדתם הפוליטית. הצפייה האינטראקטיבית לא הייתה אפשרית במדינות ערב השונות בשל הצנזורה ההדוקה מטעם השלטונות ותחנות הטלוויזיה בהן אפשרו במקרה הטוב למתוח ביקורת מבוקרת בנושאים מסוימים ועסקו בעיקר בהאדרת שמו של המנהיג ופועלו למען המדינה על חשבון העיסוק באזרח הפשוט. לפיכך שימשה רשת אל-ג'זירה זירה נוחה להתבטאות בעבור צופים רבים ובה הם השמיעו את קולם.³⁴⁰ על כן, אין זה מפתיע כי רשת זו מילאה תפקיד מרכזי בסיקור שוטף, רציף ואוהד של ההתקוממויות במהלך "האביב הערבי". העיתונאי עלי אל-ט'פירי,³⁴¹ שהנחה תוכניות מפתח על "האביב הערבי", מעיד שמלכתחילה אימצה אל-ג'זירה גישה עקרונית של אהדה והזדהות עם ההתקוממויות העממיות, ובראשן כמובן המהפכה בתוניסיה. מגמה זו התעצמה עם פרוץ המהפכה במצרים, שהרי אל-ג'זירה התקוממה בדיוק כפי שהתקומם העם בכיכר אל-תחריר, ולא היה סיקור תקשורתי רציף למתחולל שם כדוגמת הסיקור של אל-ג'זירה.³⁴² סיקור זה נבע מראייה רעיונית ברורה שלפיה המהפכה במצרים הייתה "מהפכת הערבים נגד היסטוריה ארוכה של עריצות, עוול, דיכוי, השפלת בני

339. Achcar, 2013, עמ' 108-113.

340. Noueihed & Warren, 2013, עמ' 47-50.

341. עלי אל-ט'פירי, עיתונאי סעודי, הגיש תוכניות מרכזיות ומובילות בשנותיו הראשונות של "האביב הערבי" כגון "חדית' אל-ת'ורה" (שיחה על המהפכה) ו"פי אל-עמק" (שיחה לעומק).

342. אל-ט'פירי, 2012, עמ' 152-158.

האנוש והחמצת הזדמנויות התחייה, ההתפתחות והחיים בכבוד".³⁴³ פרוץ ההתקוממות בסוריה העמיד את אל-ג'זירה בפני דילמה אם לדבוק בקו המזדהה עם הגל המהפכני ששטף את העולם הערבי או לא, אולם עד מהרה החליטה הנהלת התחנה להיענות לציפיות הציבור ולסקר את המתחולל בסוריה ללא התחשבות בגישה האוהדת שאימצה התחנה כלפי סוריה ותנועת ההתנגדות בלבנון מאז 2006.³⁴⁴ רשת האינטרנט החלה לחדור לעולם הערבי בשנת 1991, ראשית לתוניסיה (1991), לאחר מכן לכווית (1992), למצרים ולאייחוד האמירויות (1993), לירדן (1994) ולקטאר (1996). כיום קצב ההתרחבות של האינטרנט בקטאר הוא המהיר ביותר ביחס למדינות ערב האחרות ועולה עליו רק זה שבאייחוד האמירויות. ערב הסעודית וסוריה התחברו לרשת רק בסוף שנות התשעים ובשתי המדינות נרשם קצב התרחבות מהיר עם ההתחברות הרשמית לרשת. נתונים אשר התפרסמו בשנת 2007 מראים כי 60% מכלל המשתמשים ברשת האינטרנט חיים במדינות המפרץ הפרסי, שהם כ-11% בלבד מכלל האוכלוסייה בעולם הערבי. עם את, מצרים מתייצבת בראש העולם הערבי מבחינת מספר המשתמשים – 5.5 מיליון. נתון זה אינו אמור להפתיע בהתחשב בעובדה הפשוטה שמצרים היא המדינה הערבית הגדולה ביותר מבחינת מניין האוכלוסין.³⁴⁵ על פי ההערכות, בדצמבר 2011 עמד שיעור החדירה של האינטרנט למדינות ערב על 35.6%.³⁴⁶ עולם האינטרנט המתפתח בעולם הערבי לנוכח הסגירות של העיתונות הכתובה והמשודרת הממסדית משך כותבים רבים לעבור לכתובה ברשת, וכך נוצרה קהילת עיתונות מקוונת וקהילת יומני-רשת (בלוגים) מקוונת, ובהן מביעים הכותבים את דעותיהם והקוראים אף הם משיבים כראות עיניהם. האינטרנט נתן בידי העיתונאים כלים חדשים לאימות סיפורים

343. שם, עמ' 158.

344. שם, עמ' 204-205.

345. ראו את התחקיר שהתפרסם בעיתון אל-שרק אל-אוסט היוצא לאור בלונדון, "תטור אל-אנטרנט פי אל-עאלם אל-ערבי" [התפתחות האינטרנט בעולם הערבי], 26 ביוני 2007, http://archive.aawsat.com/details.asp?section=13&article=425305&issueno=10437#_WxEy1Yq-nIU

346. Arafat and Armstrong, 2016, עמ' 87-88.

אך גם שימש מקור לסיפורים חדשים המלווים בתמונות ובסרטונים ממצלמות הטלפונים הניידים, שאף הם נפוצים בעולם הערבי. יומנאי הרשת (הבלוגרים) בעולם הערבי נעשו למקור מדווח על פגיעה בזכויות אדם; הם נתנו במה לקולות הנשים והמיעוטים, מתחו ביקורת על התנהלות הממשל הן הארצי והן המקומי ודנו בענייני היום-יום. הפרסומים ביומני הרשת לא היו נתונים למגבלות הצנזורה וחלק מן האירועים שעליהם דיווחו נכנסו למהדורות החדשות וזכו לתפוצה רחבה, כל זאת ללא כלים עיתונאיים או הכשרה מוקדמת בעולם העיתונות. כך נולדו "אזרחים עיתונאים": אנשים פשוטים התחברו לרשת האינטרנט בכיתם והפיצו בה תכנים וקובצי מדיה ללא עיבוד וללא עריכה באולפן. עד מהרה נעצרו בלוגרים ערבים באשמות שונות וסבלו מהתנכלות מצד המשטר ופקידיו.³⁴⁷ הנתונים שצוינו למעלה בדבר שיעורם הגבוה של המשתמשים החיים במדינות הערביות של המפרץ הפרסי אינם אמורים להפחית מחשיבותן של הרשתות החברתיות ככלי הנעה וגיוס במהלך "האביב הערבי". העובדה כי חלקם הגדול של משתמשי האינטרנט חיים במדינות המפרץ הפרסי שלא ידעו התקוממויות עממיות מערערת לכאורה על הקביעה כי הרשתות החברתיות היו גורם מרכזי בפרוץ "האביב הערבי". אמנם חוקרים מסתייגים מהטענה הגורפת כי "האביב הערבי" היה למעשה המהפכה של הרשתות החברתיות ושל הניו־מדיה, אולם הסתייגות זו אין משמעה כי כלים אלה לא מילאו תפקיד מרכזי בארגון המחאה ובהפצתה – הרי הדור הצעיר במדינות שידעו התקוממויות עממיות השתמש עד תום בכלי זה כדי לארגן את המחאה נגד המשטר וכדי לאתגר את המשטרים במרחבים שלא ניתן להפעיל בהם את המונופול על הכוח או את העוצמה הצבאית או הביטחונית.³⁴⁸ העיתונאי עלי אל־ט'פירי מאל־ג'זירה מאשר כי הרשתות החברתיות אכן הביאו לידי שבירת המונופול של המשטרים הטוטליטריים ושל אמצעי התקשורת מטעמם ויצרו אמצעי חלופי לסיקור האירועים מחד גיסא ולהפצת ידיעות תקשורתיות מאידך גיסא.³⁴⁹

347. Howard, 2010, עמ' 108-112, 117-118.

348. Idle & Nunns, 2011, עמ' 19.

349. אל־ט'פירי, 2012, עמ' 141.

המשטרים הערבים לא דרכו במקום עם התקדמות הטכנולוגיה ועם הופעת אמצעי התקשורת החדשים. במהלך שנות התשעים ובמחצית הראשונה של שנות האלפיים, בעיקר לאחר פלישת כוחות ארצות-הברית לעיראק, חלק מהמשטרים הערבים, ובייחוד המשטרים הנחשבים לבעלי בריתה של ארצות-הברית באזור, נטו להתיר את הרסן ולהתיר מידה מסוימת של עיתונות חופשית. מצרים הייתה המובילה בעניין זה, וכך התפתחה בה עיתונות אופוזיציונרית (צחף אל-מעארד'ה). הדמוקרטיזציה החלקית במדינות ערביות פרו-אמריקניות הייתה תולדה של "יוזמת השותפות המזרח-תיכונית" (Middle East Partnership Initiative, MEPI) שהקימה ארצות-הברית ונחשבה לשינוי מהותי במדיניות החוץ המסורתית שלה שהתמקדה ביחסים עם ממשלות ובתוכניות סיוע נרחבות. התוכנית החדשה שיקפה את ההכרה שרפורמות כלכליות וחברתיות יעילות אמורות לבוא בלוויית חירויות פוליטיות רחבות. זאת הייתה הפעם הראשונה שמדיניות החוץ של ארצות-הברית עסקה במהות המשטרים הפוליטיים במדינות ערב.³⁵⁰ על אף הביקורת שעוררה מדיניות זו לקידום הדמוקרטיה במזרח התיכון ועל אף חוסר שיתוף הפעולה מצד המשטרים הקיימים, מדיניות זו והאפקט של פלישת כוחות ארצות-הברית לעיראק הביאו לידי התפתחותה של "דמוקרטיה מבוקרת", שגבולותיה נקבעו מראש על ידי המשטרים הקיימים. צמיחתה של העיתונות האלקטרונית ושל הניו-מדיה הייתה חלק ממגמה זו, ובזכותה התאפשרה צמיחתם של יומני הרשת ושל העיתונות האלקטרונית שצוינו למעלה. התרת הרסן אפשרה לדיונים להתחיל לצמוח בקרב שכבות שונות בעם. בראשונה החלו אנשי האליטות לתקשר בינם לבין עצמם, ולאחר מכן החלה התופעה להתרחב אל שכבות הביניים שצמחו במדינות ערב. בה בעת החלו חלק ממדינות ערב לנקוט תהליכים הנוגדים את כיווני הפתיחות הציבורית וניסו להחזיר לידי המדינה את השליטה בדיון במרחב הציבורי, אך הן איחרו את המועד – והמשטרים נאלצו להשתמש בכוח ובמעצרים כדי להשתיק את קהילת העיתונאים ויומנאי הרשת, צעד שהחריף את הנימה נגד המשטר ועוולותיו.³⁵¹

350. גוברין, 2016, עמ' 134-137.

351. Hochman-Rand, 2013, עמ' 20-21.

במחצית העשור הראשון של שנות האלפיים הצטרפו הרשתות החברתיות לעולם הניו־מדיה: פייסבוק (2004), יו־טיוב (2005) וטוויטר (2006). בתחילה שימשו הרשתות החברתיות בעיקר לתקשורת בין אנשים; סקר שנערך בשנת 2015 עבור ועידת מובילי הרשתות החברתיות הערביות (Arab Social Media Influencers Summit) בקרב כ־4,000 משתמשים בעולם הערבי הראה כי 81% מן הנשאלים רואים ברשתות החברתיות גורם המקל את התקשורת בין האנשים, ו־70% ענו כי הרשתות החברתיות מקרבות בין אנשים. מהצד השני, רק 41% סברו כי הרשתות החברתיות עוזרות לשמר את התרבות ואת המנהגים של הערבים ורק 52% טענו כי הרשתות החברתיות הן ערוץ תקשורת טוב בין השלטונות לבין העם.³⁵²

עולם הניו־מדיה הציב אתגר בפני המערכת הפוליטית הוותיקה. גבולות הצנזורה שהייתה מקובלת בעולם הערבי נפרצו, והאינטרנט נתן במה לעמדות השונות מעמדותיו של הממשל. היכולת של הגולשים להגיע לאתרים מכל רחבי העולם ולקרוא בהם עקפה את כללי הצנזורה שהיו מוטלים על העיתונות הכתובה ועל המפלגות השונות, דרבנו את השלטונות לחפש דרכים למניעת פרסומן של דעות הסותרות את מדיניותם.³⁵³ אחת הדרכים שבחרו היא כניסה למרחב האינטרנט והפעלת עמודים התומכים בממשל ובדרכו. דמויות ציבוריות בכירות – מלכים, נסיכים, נשיאים, ראשי ממשלות ושרים לצד דמויות ציבוריות מקומיות כראשי מחוזות, ראשי ערים וראשי ארגונים מקצועיים – הקימו אתרים אישיים ובהם פרסמו את המסרים החשובים להם. החיבור החדש שנוצר אפשר לאזרח הפשוט לעקוב אחרי ראשי המדינה ללא תיווך, בכל רגע ומכל מקום.

האירועים במצרים מדגימים את המצב החדש שנוצר בזכות הניו־מדיה. הסמן הראשון למצב זה נראה בשנת 2008, כאשר אתגרן הצעירים את הממשל באמצעות הקמתה של קבוצת "שישה באפריל",

352. Arab Social Media Report: Arab Social Media Influencers Summit, First Report 2015 (2015).

353. יוסף אל־דיני, "ת'לת' אל־מואקע אל־נשטה תח'רם ג'מאעאת אל־ענף אל־סיאסי כאל־קאעדה ואח'ואתא" [שליש מאתרי האינטרנט הפעילים משרתים קבוצות פוליטיות אלימות כגון אל־קאעדה ואחיותיה], אל־מג'לה 13, 1532, בנובמבר 2009, עמ' 29.

על שם הפגנת מחאה שארגנו לאותו מועד לשם תמיכה בשביתת עובדי התעשייה. הקבוצה השתמשה באתר אינטרנט, בעמוד פייסבוק ובטוויטר כדי להפיץ את דבר השביתה המתוכננת. בתגובה הקימו שלטונות מצרים עמודים מתחרים ובהם פנו אל תומכיהם.

לא מעט אירועים קדמו לפרוץ המהפכה במצרים והם הצביעו על עוצמת המחאה בחיבור בין דור צעיר מתוסכל לבין אמצעי הניו־מדיה. שניים הם החשובים שבהם; האירוע הראשון הוא עליית קרנו הפתאומית של ג'מאל מובארכ במפלגה הלאומית הדמוקרטית וריבוי הספקולציות סביב עניין הירושה, כלומר סימון ג'מאל מובארכ כמי שעתיד לרשת את הנשיא חוסני מובארכ בתפקיד הנשיא. כדי לרכך את התנגדות הציבור לקים ג'מאל אתר אינטרנט ושמו שארכ, ודרכו נערכו פגישות וראיונות עם הציבור. המפגש הראשון נערך באוגוסט 2009 בינו לבין צעירים מהפייסבוק, והמפגש השני נערך באוקטובר של אותה שנה. כתגובת נגד נפתח אתר ושמו **יֵלָא תַעֲיִיד** (קדימה שינוי), ודרכו יצאה הקריאה לשינוי כלל העתיד של מצרים ולא לשיתוף פעולה עם המיזם של ג'מאל מובארכ.³⁵⁴ האירוע השני נקשר למותו הטראגי של הצעיר המצרי ח'אלד סעיד. סעיד נעצר בידי שני בלשים של משטרת מצרים בלבוש אזרחי והוכה עד מוות לאחר שהתנגד למעצרו. מותו הטראגי של סעיד ופרסום תמונות גופתו המרוטשת בעקבות העינויים עוררו גל של זעם ומחאה בציבור המצרי, בעיקר משום שסעיד היה בן למשפחה מהמעמד הבינוני. אירוע זה היה למעשה הניצוץ הראשון של המהפכה במצרים, שהרי זמן קצר לאחר מותו של סעיד ייסד ואיל גנים את דף הפייסבוק **כלנא ח'אלד סעיד** (כולנו ח'אלד סעיד). כתב העת היוקרתי היוצא לאור בארצות־הברית *Foreign Policy* הגדיר את מותו של סעיד כאירוע אשר הוציא את המיליונים אל רחובות קהיר ואל רחובות הערים הגדולות במצרים ושבר את מחסום הפחד מפני השלטונות. וכך כתב בליק האונשל בתחקיר שערך:

אין ספק כי הרשתות החברתיות היו גורם מכריע במפלתו של מובארכ. קבוצות כמו תנועת הצעירים "שישה באפריל" ו"כולנו

354. יוסף ורדאני, "אל־מסריון יקררון מסירהם עלא אל־פייסבוק", שם, עמ' 28.

ח'אלד סעיד", שהפגינו לראשונה את המחאה ב-25 בינואר והציתו את המרד, מילאו תפקיד נועז וחשוב בשבירת מחסום הפחד שהשאר את המצרים בבתיהם. יתר על כן, ההתפוצצות העממית שהובילה להפלת מובראק לא הייתה רק בגדר קריאה להפגנות בפייסבוק; היא הייתה תולדה של שנים של זעם ותסכול לנוכח השחיתות וההתעללות הכוחנית שהפכו לסימני ההיכר של המשטר המצרי. המארגנים כיוונו בקפידה את המסרים שלהם אל ההמונים ובחרו במועד המתאים – יום חופשה ממלכתי (יום המטרה), שנועד לחגוג את חג המטרה השנואה, וכך יכלו להשיג הד נרחב ככל האפשר לפעולתם.³⁵⁵

כמה מאפיינים מובהקים של אירועי "האביב הערבי" ממחישים את עוצמת הקשר בין המעמד הבינוני המשכיל לבין הניר-מדיה. אמצעי התקשורת החדשים שימשו כמסגרת להתארגנות, לתקשורת ולהבעה.³⁵⁶ ראשית, התארגנויות הצעירים היו בדרך כלל ללא היררכיה מובנית – המחאות של "האביב הערבי" לא יצאו מתוך גופי אופוזיציה מוכרים ומסודרים אלא התארגנו בעיקר ברשתות החברתיות ובאינטרנט. בעת ובעונה אחת צמחו מתוך שורות המחאה כמה מנהיגים ויצרו מעין "אליטה" של המפגינים המבוססת על עוקבים ועל סימני תמיכה ("לייק"). מפלגות האופוזיציה המסורתית נמנעו בתחילה מלהשתתף בהפגנות ולכן לא נתפסו מנהיגיהן כמובילי המחאות. לפיכך התקשו השלטונות להתמודד עם המחאות ולדכא אותן באמצעות מעצרים של ראשי המפגינים.

שנית, דפוס הפעולה של התארגנויות הצעירים היה בעיקר הפגנות לא אלימות, בתחילת דרכן לפחות. בשל היעדר מנהיגים מובהקים למחאות, היו המסרים כלליים מאוד ונסבו על שיפור כללי במצב הכלכלי והפוליטי של האזרח. שלישית, השיח הפוליטי מבית מדרשן של התארגנויות אלה היה מורכב בעיקר משפה ותרבות משותפות, מסיסמאות משותפות ומאמצעי מחאה משותפים. השפה המשותפת חיברה בין כל המפגינים במדינות השונות; הסיסמאות חצו גבולות,

355. Blake Hounshell, "Think Again: Egypt", *Foreign Policy*, February 14, 2011, <http://foreignpolicy.com/2011/02/14/think-again-egypt-2/>

356. Arafa & Armstrong, 2016, עמ' 75-78.

נדרו בין המדינות ונעשו לסיסמאות "האביב הערבי". רביעית, השימוש בכיכרות מרכזיות – טקטיקה נוספת שהועתקה ממדינה למדינה – היה אף הוא מאפיין מרכזי של האירועים, מכיכר תחריר בקהיר ושדרות בורגיבה בתוניס, כיכר הפנינה בבחריין, רובע האוניברסיטה בצנעא, ועד הכיכרות המרכזיות של ערי סוריה. אולי המאפיין החשוב ביותר של האירועים הוא השימוש בניו-מדיה – כלי יעיל, נגיש וזול בידי המעמד הבינוני המשכיל כדי לשבור את כל החסמים אשר הציבו משטרי הדיקטטורה בעולם הערבי ולבטא שיח פוליטי חלופי אשר מתמקד בשדה האזרחי. הניו-מדיה פתחה את המרחב הציבורי לא רק בפני הצעירים אלא גם בפני הנשים שבעבר הודרו ממנו. בלוגריות ומשתמשות פייסבוק תרמו את חלקן למחאה באמצעות פרסום תכנים ברשת או באמצעות תיעוד אירועים והפצתם דרך הטלפונים הניידים. אמצעים אלה אף שימשו לארגון הצעירים לצאת למחאה במקום ובשעה מסוימים.

הרכב הגילים של משתמשי הפייסבוק נוטה לצעירים בגילם מתחת ל-29. במדינות חצי האי ערב (פרט לתימן) ובלוב, 55%-68% ממשתמשי הפייסבוק הם צעירים בטווח הגילים 15-29. ביתר העולם הערבי נע שיעורם בין 75% ל-81%.³⁵⁷ נראה שנתונים אלה נשמרים לאורך השנים, ובשנת 2014 נע גילם של 67% ממשתמשי הפייסבוק ברחבי העולם הערבי בין 15 ל-29 שנים.³⁵⁸ הרשתות החברתיות שימשו בעיקר להפצת "האביב הערבי": 22.31% בתוניסיה ו-29.55% במצרים השתמשו בהן לארגון ההפגנות, ו-33.06% בתוניסיה ו-24.05% במצרים השתמשו ברשתות החברתיות כדי להפיץ את אירועי "האביב הערבי" בעולם. השאר השתמשו ברשתות החברתיות לתקשורת בין אנשים ולהתעניינות בנושאי היום-יום.³⁵⁹

הניו-מדיה הייתה אמצעי המחאה וכלי ההתארגנות של תנועות הדור הצעיר גם בארצות שלא ידעו התקוממויות המוניים או נפילת משטרים. במרוקו, למשל, אפשר המשטר המלוכני מידה מסוימת של

357. Arab Social Media Report, "Civil Movements: The Impact of Facebook and Twitter", 1(2), May 2011, www.ArabSocialMediaReport.com.

358. Arab Social Media Influencers Summit (לעיל הערה 352)

359. Arab Social Media Report (לעיל הערה 357)

חופש עיתונות ופעילות פוליטית, אך גם בה קמה תנועת מחאה ששמה "עשרים בפברואר". תנועה זו הורכבה בעיקר מצעירים חסרי אוריינטציה פוליטית, אך היא זכתה לגיבוי נרחב מצד ארגוני עובדים, מצד התנועה הברברית, מצד מפלגות פוליטיות ומצד תנועות אסלאמיות. ארגון בוגרי האוניברסיטאות לא הצטרף לתנועת "עשרים בפברואר" וחבריו הפגינו בשנים שלפני "האביב הערבי" מול הפרלמנט ברבאט בדרישה לפתרונות תעסוקה בעבורם. תנועת "עשרים בפברואר" החלה את דרכה בהפגנות ענק בערי מרוקו השונות ב־20 בפברואר, וכל עיר ניהלה את הפגנותיה בנפרד, ללא גוף ניהול מרכזי. בגלל היעדר גוף מרכזי החלו לצוץ במהלך הזמן אי־הסכמות בין התנועות השונות, והן גרמו להחלשת "עשרים בפברואר". השינוי המרכזי שחל בזכות פעילותה של "עשרים בפברואר" הוא בחירתה של מפלגת "הצדק והפיתוח" לפרלמנט במרוקו; היא זכתה במרבית המושבים והרכיבה את הממשלה החדשה.³⁶⁰ הדור הצעיר היה למעשה הכוח החברתי אשר הניע את תנועת המחאה תוך שימוש מושכל ומרכי ככלים הטכנולוגיים שעמדו לרשותו. דור זה הצליח לעורר מחאה ולגייס מוחים, אולם לא יכול היה – וספק אם ניסה – לתרגם מחאה זו לחלופה שלטונית או לתוכנית פוליטית או למנגנון של שינוי חברתי. פועלו של הדור הצעיר בחברה הערבית בישראל לא היה שונה במידה רבה ממודל זה הן בדפוסי הפעילות והן בחוסר היכולת הפיק מן המחאה הון פוליטי כלשהו.

מדוע לא היה "אביב צעירים" במרחב הפלסטיני?

החברה הפלסטינית נותרה אדישה ברובה להתקוממויות שפרצו בעולם הערבי והעמדות הפלסטיניות כלפי המתחולל במרחב הערבי נקבעו במידה רבה לפי אמת מידה אחת ויחידה והיא באיזו מידה התקוממויות אלה משרתות את האינטרסים הלאומיים־הפלסטינים או מאיימות עליהם. התחושה הכללית בציבור הפלסטיני היא אכזבה ותסכול ממהפכות "האביב הערבי" וזאת משני טעמים. ראשית, ההתקוממויות העממיות שבו וגימדו את הבעיה הפלסטינית לכדי

360. Brouwer & Bartels, 2014, עמ' 15-16, 19-20.

סכסוך ישראלי-פלסטיני ללא מעורבות ערבית; שנית, על רקע פרוץ המהפכות הרגישו הפלסטינים לראשונה בהיסטוריה שלהם כי הם חדלו מלהיות חוד חנית ומודל חיקוי למאבק הלאומי של עמי ערב. במובן זה "האביב הערבי" נתפס כגורם שהביא לידי נסיגת מעמדה של הלאומיות הפלסטינית בהווה הערבית המודרנית.³⁶¹

בני הדור הצעיר והמשכיל בגדה המערבית וברצועת עזה הגיבו גם הם לאירועי "האביב הערבי", ובמהלך 2011 קמו התארגנויות אחדות, בעיקר בירושלים ובגדה המערבית. שלושה מאפיינים מרכזיים היו להתארגנויות אלה. ראשית, כולן נעלמו מהזירה הציבורית של החברה הפלסטינית בחלוף שנה ולא הצליחו להפגין כושר עמידות או שרירות. שנית, הן היו א-פוליטיות – מרבית המצטרפים אליהן היו בני המעמד הבינוני המשכיל וסטודנטים שלא היו מזוהים פוליטית או אזרחים שמאסו במסגרות הפוליטיות הקיימות. שלישית, התארגנויות בני הדור הצעיר נעדרו מן התנועות האסלאמיסטיות, ככל הנראה משום שתנועות אלה במרחב הפלסטיני העניקו לציבור המשכילים המזדהה איתן מסגרת פוליטית ורעיונית מגובשת בעלת ראייה אידאולוגית ברורה.³⁶² ההתארגנות החשובה ביותר באזור ירושלים הייתה **שבאב מן אג'ל אל-קדס** (צעירים למען ירושלים). היא הופיעה לראשונה במאוס 2011 והציגה את עצמה כהתארגנות א-פוליטית של צעירים פלסטינים אשר פועלים למען מטרות חברתיות כגון מאבק בנגע הסמים, מאבק בהטרדת צעירות ברחוב ופעילות למען ירושלים כסמל של הכבוד הלאומי והחירות.³⁶³ שתי ההתארגנויות החשובות ביותר שהופיעו בגדה היו **שבאב 15 אד'אר** (הצעירים של 15 במאוס) אשר פעלה לאיחוי הקרע בתנועה הלאומית-הפלסטינית ולמאבק בכיבוש. התארגנות זו התמזגה לאחר מכן עם התארגנות אחרת ששמה **תג'מע 5 חזיראן** (התארגנות 5 ביוני). לימים אימצה התארגנות זו את השם **אל-חראק אל-שבאבי אל-מסתקל** (תנועת הצעירים העצמאים) והציגה

361. אבאהר אל-סקא, "אל-אנתפאד'את ואל-ת'וראת אל-ערביה אל-חאליה ואת'רהא עלא אל-קד'יה אל-פלסטיניה" (ההתקוממויות והמהפכות הערביות והשפעתן על הבעיה הפלסטינית), ראמאללה: מרכז מסאראת, 2014, עמ' 28-37.

362. הלאל, 2013, עמ' 20-28.

363. שם, עמ' 21.

את עצמה כהתארגנות א־פוליטית הפועלת למען סוגיות שהן בלב הקונסנזוס הפלסטיני, כגון האחדות הפלסטינית, העצורים בבתי הכלא הישראליים, הנורמליזציה ביחסים עם ישראל ועוד.³⁶⁴ פעילות הדור הצעיר בשטחים באה לידי ביטוי בשתי פעילויות נוספות בתחומים העומדים במרכז הקונסנזוס הלאומי הפלסטיני. בסוף 2011 החלה התארגנות מחאה למען האסירים הפלסטינים ושמה "מערכת הקיבות הריקות". התארגנות זו לא האריכה ימים ולא היה ביכולתה לקדם פעילות יצירתית כלשהי. התארגנות אחרת הייתה קשורה למאבק האזרחי נגד בניית גדר ההפרדה והתמקדה סביב הפעילות להקמת כפרים פלסטיניים חדשים. פעילות זו נועדה לקבוע עובדות בשטח ולמנוע הפקעת קרקעות בשטחי C, אולם היא לא הצליחה להתפתח משום שכיום היא מתנהלת במסגרת הרשות הפלסטינית.³⁶⁵

כאמור, כל התנועות או ההתארגנויות הללו נעלמו מהזירה בחלוף שנה. במילים אחרות, תנועות הדור הצעיר במרחב הפלסטיני היו אפיוזודה חולפת. אף על פי כן, אין להמעיט מחשיבותה של התופעה משום שהיא ביטאה תגובת נגד למרחב הערבי והעניקה לדור הצעיר את האפשרות להביע קול מחאה נגד המשך הסטטוס קוו הן כלפי פנים והן כלפי חוץ.

נשאלת השאלה מדוע לא הצליחו תנועות הדור הצעיר לעורר מחאה ציבורית רחבת היקף או להוביל פעילות מחאה בדומה לאשר התחולל במדינות מסביב. הסברים אחדים מוצעים לכך, ועל פי החשוב שבהם, העובדה שבהשוואה למרחב הערבי שבו תנועת המחאה כוונה נגד משטר קיים, הרי במרחב הפלסטיני אין משטר מדינתי עצמאי. יתרה מזו, הפילוג הפוליטי בזירה הפלסטינית לא אפשר להצמיח תנועה של מחאת המונים מאורגנת של הדור הצעיר, בדומה לתנועות במרחב הערבי. מרבית המצטרפים לתנועות או להתארגנויות הללו היו צעירים בני המעמד הבינוני, המשתייכים לזרמים חילוניים כגון תנועות השמאל או הזרם הליברלי; בקרב התנועות האסלאמיסטיות לא צמחו תנועות או התארגנויות מעין אלה. בהמשך לכך, ניתן לומר כי בקרב הציבור הפלסטיני, הולכות וגוברות תחושות של תסכול

364. שם, עמ' 23-24.

365. אליסקא (לעיל הערה 361), עמ' 43-44.

וסלידה מכול פעילות פוליטית בשל המבוי הסתום אליו הגיע המאבק הלאומי-הפלסטיני, על רקע ההקרבות הכבדות שהיו באינתיפאדה השנייה. יתר על כן, נראה כי הרשות הפלסטינית לא חסכה מאמצים כדי להכיל את התנועות שקמו.³⁶⁶ אל-סקא מעלה הסבר אובייקטיבי הקשור למבנה הארכיטקטוני של העיר הפלסטינית, כלומר היעד כיכרות גדולים בערים הגדולות בגדה, דבר שמונע מלכתחילה התקהלויות של רבבות אנשים.³⁶⁷ אולם במבט מעמיק ניתן לומר כי הדעיכה המהירה הייתה תולדה של תגובה למרחב: הפנמה הולכת וגוברת כי ההתקוממויות העממיות נושאות בחובן השלכות שליליות על מעמדה ועתידה של הבעיה הפלסטינית. מגמה זו בולטת ביתר שאת בסקרי דעת קהל הרואים בהתקוממויות העממיות כהקדמה לקראת חלוקה מחודשת של האזור הערבי והדרת הבעיה הפלסטינית ממוקד העניין הערבי, דבר המשרת ללא ספק את האינטרס הישראלי.³⁶⁸ יתר על כן, בלימת גל המחאה בסוריה והעובדה שהפגנות ההמונים הלא-אלימות פינו את מקומן למאבקי דמים הן בלוב, הן בעיראק, הן בתימן והן בסוריה, הרתיעו את החברה הפלסטינית מפני היגררות אחרי "האביב הערבי". מנקודת מבט פלסטינית, "האביב הערבי" רק החליש את העורף הלאומי והפוליטי של התנועה הלאומית הפלסטינית וחיזק את מעמדה של ישראל באזור. המגמה בקרב החברה הערבית בישראל לא הייתה שונה בהרבה.

366. טארק בלאל ח'מיס, "פי אל-אג'אבה ען סואל מא אל-די חדת' ללרביע אל-פלסטיני? אל-חראב אל-שבאבי אל-פלסטיני פי אל-ד'פה אל-ערביה" [תשובה על שאלה מה קרה לאביב הפלסטיני? תנועת הצעירים הפלסטיניים בגדה המערבית], בתוך: ג'מיל הלאל (עורך), אל-חרכאת אל-שבאביה אל-פלסטיניה [תנועות הצעירים הפלסטיניות], ראמאללה: מסאראת, 2013, עמ' 83-91. ראו גם: אל-סקא (לעיל הערה 361).

367. אל-סקא, שם, עמ' 47.

368. אל-סקא, שם, עמ' 51-52.

"האביב הערבי" בקרב הדור הצעיר של החברה הערבית בישראל

"האביב הערבי" הבלויט את תפקידם המכריע של הצעירים המשכילים בעולם הערבי. ההתרחשויות הפוליטיות במזרח התיכון, המחאה ודפוסי ההתארגנות, השימוש המושכל ברשתות החברתיות וההתפתחות הטכנולוגית ורתימתן למטרות של תנועות המחאה – כל אלה היו נחלתם של בני הדור הצעיר. הטלטה במזרח התיכון ביטאה מהפכה דורית שהתרחשה במדינות שרוב אזרחיהן נמנים עם השכבות הצעירות, לעומת מנהיגיהן נמנים עם הדור הישן והוותיק יותר.³⁶⁹ משום כך, "התגודדותם של צעירים חסרי מורא ככיכר השחרור (מידאן אל-תחריר) בקהיר ובשדרות חביב בורגיבה בתוניס ונכונותם להקריב את חייהם על מזבח ההתנגדות לשלטון עריץ, ביטאו מהפך חשוב בתרבות הפוליטית".³⁷⁰ האירועים שפקדו את העולם הערבי סימנו תפנית בהיסטוריה המודרנית של העולם הערבי: נשבר מחסום הפחד ששנים רבות הניא אזרחים רבים מנקיטת כל מעורבות פוליטית וציבורית. אם כן, ההתקוממויות שפקדו את האזור למן 2010 מבטאות את תחילתו של עידן חדש ומעידות על שינוי מהותי בסדר היום המקומי, האזורי והעולמי.

השתתפותם ומעורבותם הפוליטית והציבורית של צעירים פלסטינים אזרחי ישראל הייתה נושא זניח במהלך שנים רבות אשר לא זכה לדיון אקדמי ומחקרי מקיף. חוקרים רבים התייחסו לציבור הערבי כאל מקשה אחת בלא להבחין בהבדלים בשיח ובאוריינטציה הפוליטית האופיינית לכל דור. פעילותם הפוליטית העיקרית של אותם צעירים פלסטינים נעשתה לרוב במסגרות מפלגתיות מקומיות וארציות ותיקות. במילים אחרות, האקטיביזם הפוליטי שאפיין את הצעירים הפלסטינים בישראל נעשה לרוב במסגרת הפוליטיקה הממסדית-פורמלית הישנה. פעילותם התמקדה בתנועות הסטודנטים באוניברסיטאות הישראליות,

369. לניתוח דורי של מהפכות "האביב הערבי" ראו: מחמד תרכי בני סלאמה, אל-חראק אל-שבאבי אל-ארדני פי ט'ל אל-רביע אל-ערבי [תנועת הצעירים היירדנית בצל האביב הערבי], עמאן: מרכז אל-בדיל, 2013.

370. רבי, 2016, עמ' 31.

שנחשבו מאז ומעולם לזירה אטרקטיבית בעבורם משום שהן סללו את הדרך הן לפוליטיקה המוניציפלית והן לפוליטיקה הפרלמנטרית הארצית.³⁷¹ ואכן, רבים מהצעירים הפלסטינים שהתבלטו כמנהיגים בתנועות הסטודנטים הערביות באוניברסיטאות נעשו לימים לראשי רשויות מקומיות, לחברי כנסת ולראשי מפלגות.³⁷²

התפתחותה והתמסדותה של פעילות הסטודנטים החלה בשנות השבעים של המאה העשרים,³⁷³ והיא נעשתה לתנועה מאורגנת בעלת זהות לאומית מובהקת החותרת לשיפור מצבם של הסטודנטים הערבים באוניברסיטאות ולהפיכתן למוסדות רב-תרבותיים.³⁷⁴ נציין כי הווי חיהם של הסטודנטים וסוגיות חברתיות נוספות עמדו בראש מעיניהם של הסטודנטים הערבים עד אמצע שנות השבעים, והקמתו של הוועד הארצי לסטודנטים הערבים הפכה את תנועת הסטודנטים באוניברסיטאות הישראליות למוקד מחאה ופעילות פוליטית-לאומית מובהקת.³⁷⁵

371. מוסטפא, 2000, עמ' 20-23.

372. מוחמד ברכה היה יו"ר ועד הסטודנטים הערבים באוניברסיטת תל-אביב ולימים חבר כנסת מטעם חד"ש ויו"ר חד"ש; לאחרונה הוא מכהן כיו"ר ועדת המעקב העליונה לענייני הציבור הערבי. עיסאם מח'ול היה יו"ר ועד הסטודנטים הערבים באוניברסיטת חיפה וכיהן כחבר כנסת מטעם חד"ש בין השנים 1999-2006. חנא סויד היה יו"ר ועד הסטודנטים הערבים בטכניון, לימים כיהן כיו"ר המועצה המקומית עילבון במהלך שתי קדנציות (1993-2003), והיה חבר כנסת מטעם חד"ש בין השנים 2006-2015. עאיידה תומא-סולימאן הייתה מנהיגה בתנועת הסטודנטים באוניברסיטת חיפה וכיום היא חברת כנסת מטעם הרשימה המשותפת. יוסף ג'בארין, שהיה יו"ר ועד הסטודנטים הערבים באוניברסיטה העברית בירושלים, מכהן כיום כחבר כנסת מטעם הרשימה המשותפת. עזמי בשארה היה יו"ר ועד הסטודנטים הערבים באוניברסיטה העברית בירושלים ולימים כיהן כיו"ר בל"ד וחבר כנסת מטעמה. אוסאמה אל-סעדי היה יו"ר ועד הסטודנטים הערבים באוניברסיטה העברית בירושלים וחבר כנסת מטעם הרשימה המשותפת בין השנים 2015-2017. ראמז ג'אייסי היה יו"ר ועד הסטודנטים הערבים בטכניון ולימים כיהן כראש עיריית נצרת בין השנים 1994-2013.

373. תחילתה של פעילות הצעירים הפלסטינים באוניברסיטאות הישראליות הייתה בשנות החמישים והשישים של המאה העשרים, אך לא הייתה בהיקף נרחב דיו.

374. מוסטפא, 2015, עמ' 225-226.

375. שם, שם.

צעירים פלסטינים שהיו פעילים ואף מנהיגים בקהילת הסטודנטים חזרו בתום לימודיהם ליישובי מגוריהם וניסו להעתיק לשם את פעילותם הפוליטית והחברתית באמצעות המוסדות של המפלגות הפוליטיות שבמסגרתן פעלו בעת לימודיהם. כישלונם של אותם צעירים לשוב ולהשתלב במוסדות המפלגתיים הארציים ובסניפים המקומיים ואף להתבלט בהם אחרי סיום לימודיהם לצד אי יכולתם לנהל פעילות פוליטית עצמאית חרף המבנה החברתי המסורתי שעדיין שולט בפוליטיקה המוניציפלית, הגבירו את ניכורם של הצעירים הפלסטינים והרחיקו רבים מהם מכל פעילות פוליטית ממוסדת. לדעתנו, מדובר בגורם אחד בלבד ממכלול הגורמים שדחפו את הצעירים אל מחוץ למוסדות ולסניפים של המפלגות הפוליטיות אשר נכשלו בקליטתם של הצעירים לשורותיהן. צעירים רבים קובלים על כך שהמפלגות הפוליטיות לוקות בהתנוונות השיח והכלים העומדים לרשותן ואינן מצליחות לחולל שינוי של ממש במרחב הפוליטי והציבורי.

בשנים האחרונות מתחולל שינוי מבני בפעילותם של הצעירים בעקבות הגידול הדמוגרפי והעלייה ברמת ההשכלה של האוכלוסייה הפלסטינית בישראל. רבים מהם שהיו פעילים במפלגות הפוליטיות עברו לפעול במסגרת ארגוני החברה האזרחית שהפכו למוקד לעשייה הפוליטית, החברתית והציבורית.³⁷⁶ תנועה חברתית שונה מתנועה פוליטית; החברתית מקדישה מאמץ מודע, קולקטיבי ומאורגן לקדם או למנוע שינוי מהותי בסדר היום החברתי והפוליטי באמצעים לא ממסדיים ולא שגרתיים.³⁷⁷ במילים אחרות, התנועות החברתיות הן כר פורה לאקטיביזם של אנשים, לרוב מתנדבים, אשר מתיימרים לשנות את המציאות הקיימת או תחומים מסוימים בה.³⁷⁸ הגדרה זו של תנועה חברתית מחדדת את ההבדלים בינה לבין המפלגה הפוליטית. אחד ההבדלים הבולטים ביניהן ניכר ביעדים ובמטרות של כל אחת מהן.³⁷⁹ המפלגות, שלא כתנועות החברתיות, מתיימרות להשפיע על מערכות קבלת ההחלטות באמצעות השתתפות בשלטון, והתנועות

376. ג'מאל, 2016, עמ' 105-115.

377. McAdam, 2017.

378. משגב, 2013.

379. נויברגר, 1997, עמ' 10-25.

החברתיות מתיימרות לקדם סדר יום חלופי כדי לשנות את המציאות באמצעות כלים לא קונבנציונליים.³⁸⁰

רבים מן החוקרים העוסקים במפלגות פוליטיות סבורים כי מפלגה היא ארגון אינסטרומנטלי שנועד לארגן את האזרחים לתכלית מוגדרת – ליטול חלק במוסדות השלטון הפוליטיים והבירוקרטיים. הגדרה זו נידונה גם במחקרים עדכניים על מפלגות פוליטיות, ולפיהם המפלגה היא קבוצה של פוליטיקאים שמטרתם העליונה היא לנצח בבחירות באמצעות מתן הבטחות לבוחרים. לעומתם, בואן ועמיתיו דוחים את ההגדרה הפשטנית שלפיה מפלגה היא קבוצה של אנשים המתאגדים סביב עקרונות או רעיונות מסוימים, ומעדיפים את ההגדרה של שומפטר, שלפיה מפלגה היא קבוצה שחבריה פועלים במשותף להשגת כוח ועוצמה.³⁸¹

חלקם של הפעילים שיזמו את הקמתן של תנועות פוליטיות וחברתיות חדשות פעלו בעברם במסגרות מפלגתיות ובחרו להמשיך באקטיביזם הפוליטי והחברתי מחוץ להן ומחוץ למעגלי הפעילות המסורתיים. חלקם האחר של התנועות והארגונים שהופיעו לראשונה בעקבות "האביב הערבי" נולדו וצמחו כתגובה לאירועים מוגדרים והתארגנו סביב סוגיות אד-הוק הן במישור הארצי והן במישור המקומי. לדעתנו, התנועות החברתיות והפוליטיות שהנהיגו את "האביב הערבי" בתוניסיה ובייחוד במצרים השפיעו גם הן על האזרחים הערבים בישראל, ובעבור רבים שימשו מודל להשראה ולחיקוי.

הטכנולוגיה והרשתות החברתיות ששידרו את האירועים וההתרחשויות בעולם הערבי הפגישה את הצעירים הערבים בישראל עם המחאה הפוליטית במדינות ערב וחשפה בפניהם את הדיונים המעסיקים את החברות הערביות בכלל ואת הצעירים בפרט. ואכן, רבות מההתארגנויות ותנועות הנוער שהתמסדו בשנים האחרונות הושפעו ישירות מן הזיקה בין האוכלוסייה הערבית בישראל, ובייחוד הצעירים שבה, לבין הטלטלה ששטפה את העולם הערבי במזרח התיכון למן שנת 2010. ניתן להצביע אפוא על זהות ודמיון בחלק ניכר מדפוסי הפעולה, בהתארגנות ובסיסמאות בין התנועות הפוליטיות

380. ישי, 2010.

381. Bawn et al., 2012.

והחברתיות בעולם הערבי לבין התנועות בקרב הפלסטינים אזרחי מדינת ישראל. דמיון זה מעיד על עוצמת הקשר בין המרחב הערבי לבין הציבור הערבי בישראל, ומוכיח כי יש ביניהם קשרי גומלין.

החברה הערבית בישראל והדור הצעיר

חלקם של בני האוכלוסייה הערבית בכלל האוכלוסייה בישראל עומד על 17.6% בקירוב³⁸² והם מרוכזים באזורים אלה: כ-54% מהם מתגוררים באזור הצפון, הכולל את הגליל ואת חיפה; כ-22% מתגוררים במשולש הצפוני והדרומי; 15% מתגוררים בנגב וכל השאר בערים המעורבות וביישובים יהודיים. החברה הערבית הטרוגנית מבחינה דתית: 80% מוסלמים, 10% נוצרים ו-10% דרוזים.³⁸³ שיעור הילדים, בני הנוער והצעירים בחברה הערבית גבוה במידה רבה משיעורה של האוכלוסייה הערבית בכלל האוכלוסייה בישראל וגבוה גם משיעורם של הצעירים בחברה היהודית.³⁸⁴ בשנת 2013 היו בישראל כ-471 אלף צעירים ערבים בטווח הגילים 18-35, שהם כ-22% מכלל הצעירים בישראל. חשוב לציין ששכבה זו של צעירים אינה עשויה מקשה אחת. הצעירים נחשפו לשני תהליכים סותרים בעת ובעונה אחת: מחד גיסא הם חשופים למגמות התמערבות ומודרניזציה בעקבות התפתחות הטכנולוגיה, בזכות ההשכלה הגבוהה ובשל המגע עם האוכלוסייה היהודית המודרנית, ומאידך גיסא הם עדיין קשורים למסורת השמרנית ולשיח הדתי מבית מדרשה של התנועה האסלאמית.³⁸⁵ בשנים האחרונות מסתמנת עלייה ניכרת בשיעור הצעירים הערבים הלומדים במוסדות להשכלה גבוהה הן בארץ והן בחו"ל. בשנת 2016 היה שיעור הערבים בוגרי תואר ראשון ושני גבוה יותר משהיה בשנים

382. במניין זה לא נכללו התושבים הערבים במזרח ירושלים והדרוזים ברמת הגולן; רובם ככולם אינם בעלי אזרחות ישראלית.

383. עמותת הגליל, הפלסטינים בישראל: מיפוי סוציו אקונומי, ממצאים עיקריים, שפרעם: אגודת הגליל, 2014, עמ' 10-35.

384. רכס, 2008, עמ' 9-11.

385. שם, עמ' 23-30.

קודמות.³⁸⁶ יתרה מכך, בשני העשורים הראשונים לשנות האלפיים רכשו אלפי אזרחים ערבים השכלה גבוהה באוניברסיטאות בירדן ובגדה המערבית. לבחירה זו השפעה מרחיקת לכת על תודעתם, על זהותם ועל התנהגותם הפוליטית של הצעירים הפלסטינים אזרחי ישראל.³⁸⁷ תחומי הלימוד לתואר ראשון שבהם היה שיעור הערבים גבוה במיוחד היו מקצועות פרקטיים כגון רפואה, אך גם מדעי הרוח והחברה. אם כן, דור זה אינו אחיד בהרכבו, בערכיו, בתפיסותיו, בעמדותיו, באמונותיו, בדפוסי התנהגותו ובסדרי העדיפויות שלו.

בני הדור הצעיר של הערבים הפלסטינים בישראל היו חשופים להשפעותיה של הטלטלה במזרח התיכון שהחלה בשנת 2010 יותר מכל שכבת גיל אחרת מאחר שהם חשופים לעולם הדיגיטלי ובקיאים בו יותר מבני שכבות הגיל האחרות בחברה הפלסטינית בישראל. סקר שנערך בקרב הצעירים הפלסטינים בישראל, בגדה המערבית וברצועת עזה (2017) מצא כי 90% מהצעירים הפלסטינים בישראל מחוברים לרשת האינטרנט בכיתם וכ-93% מהם מחוברים לרשת באמצעות הטלפונים הניידים. סקר זה, העוסק במיומנויות של הצעירים הפלסטינים בעולם הדיגיטלי, מראה כי 97% מהאזרחים הערבים הצעירים בישראל משתמשים ברשתות החברתיות השונות ו-60% מהם גולשים באתרי החדשות. ל-93.5% מהם חשבון פרטי בפייסבוק, 83% משתמשים בוואטסאפ, 73% מרבים להשתמש בגוגל ו-72% משתמשים ביוטיוב (מרכז חמלה, 2017). אם כן, שימושם של הצעירים הערבים בישראל ברשתות החברתיות הולך וגובר.

מקומם המרכזי של אמצעי התקשורת בכלל ושל הרשתות החברתיות בפרט בלט באביב הערבי. במהלכו הם אפשרו לצעירים רבים להפיץ רעיונות, שימשו במה לביטויי רחשי לבם של ההמונים, קידמו השקפות עולם אידאולוגיות, חשפו תקריות, סיקרו חדשות, ושימשו כלי לארגון מחאה מקוונת ולארגון הפגנות. ברור מדוע ניסו השלטונות במדינות "האביב הערבי" לחסום את הרשתות החברתיות – הם רצו להכשיל

386. למידע נוסף ראו: חוה קליין ומיכל אופיר, לקט נתונים לקראת פתיחת שנת הלימודים האקדמית תשע"ז – 2016/2017, המועצה להשכלה גבוהה (10 באוקטובר 2016)

387. Arar & Haj Yehia, 2016.

את יכולת ההתארגנות של הדור הצעיר והמשכיל שביקש לגבור על המנגנונים המדכאים של מדינת המוח'אברת. בעניין זה טוען עוזי רבי כי שכבת הצעירים המשכילים במדינות "האביב הערבי" מילאה תפקיד מכריע בארגון המהפכות ובהנהגת הפגנות ההמונים נגד השלטונות הרודניים והמושחתים. רבי מוסיף כי דור זה הצליח במשימתו בזכות השימוש היעיל והמיומן ברשתות החברתיות שסייעו להפיץ את המהפכה ולשווק את רעיונותיה במהירות מרבית.³⁸⁸ השימוש היעיל והמושכל ברשתות החברתיות היה אפוא חיוני להצלחת המהפכות בעולם הערבי.

השינויים המתרחשים בקרב הצעירים הפלסטינים בישראל מבטאים להט מהפכני האופייני לצעירים בכל מקום בעולם. הייחודיות של הצעירים הערבים בישראל לעומת צעירים אחרים באה לידי ביטוי בעבודתם המשותפת של ח'אולה אבו־בקר ודני רבינוביץ', שעסקה בהתפתחותם הפוליטית והבין־דורית של הפלסטינים אזרחי ישראל מנקודת מבט סוציולוגית. מחקרם הציע ניתוח דורי של המיעוט הערבי בישראל באמצעות חלוקת ההיסטוריה הפוליטית שלו על פי מאפייניהם ותווי ההיכר של הדורות השונים באותו מיעוט. לרידם, הפלסטינים בישראל נחלקים לשלוש קבוצות מבחינה סוציולוגית־דורית: הדור השורד, הדור השחוק והדור הזקוף. בני הדור הזקוף הם הצעירים הפלסטינים שנולדו מסוף שנות השבעים עד שנות השמונים של המאה העשרים. בני דור זה משקפים את תהליכי העומק והשינויים שהתחוללו ועודם מתחוללים בקרב האזרחים הערבים בישראל. צעירים אלה רואים את עצמם כחלק מהעם הפלסטיני ומהמרחב הערבי, והם שותפים למאבק הלאומי הפלסטיני להקמת מדינה פלסטינית ריבונית ועצמאית. עם זאת, הם רואים את עצמם כאזרחים ישראלים אשר נאבקים למען שוויון זכויות לאומי־קולקטיבי ואזרחי־אינדיבידואלי בתוך גבולותיה של המדינה. בני דור זה אינם מסתפקים בשיפור מעמדם ותנאי חייהם בהווה הישראלית, אלא דורשים זכויות קיבוציות הנובעות מההכרה בהם כחלק מקבוצת מיעוט לאומית ילידית.³⁸⁹ הדור הזקוף מבטא אפוא את תהליכי העומק שהתרחשו בחברה הפלסטינית

388. רבי, 2016, עמ' 24-28.

389. סמוחה, 2012, עמ' 527-551.

בישראל אשר הביאו להתגבשותה של שכבת צעירים השונה במהותה מהדורות שקדמו לה בעיקר בזהות, באוריינטציה הפוליטית ובדפוסי ההתנהגות הפוליטיים.³⁹⁰

צמיחתם של ארגונים פוליטיים ותנועות חברתיות היא אחד מסימני ההיכר של הפוליטיקה הערבית במדינת ישראל. מאז שנות השבעים ניכרת עלייה במספרם של ארגוני החברה האזרחית, של העמותות ושל התנועות הפוליטיות והחברתיות. חלק ניכר מארגוני החברה האזרחית נוסדו בידי המפלגות הפוליטיות כדי לשרת את האינטרסים הפוליטיים שלהן בגיוס משאבים ובהרחבת שורותיהן ובסיסי התמיכה העממיים בהן.³⁹¹ רכס מצביע על כמה מסגרות פוליטיות הפועלות בקרב הצעירים הפלסטינים בישראל: (א) ברית הנוער הקומוניסטית הישראלית (בנק"י), שהיא הוותיקה והגדולה בהן, ואשר מתבססת על האידאולוגיה המרקסיסטית-לניניסטית. תנועה זו נחשבת לתנועה היחידה המפגישה צעירים ערבים ויהודים בפורום שוויוני ומשותף ונאבקת בכיבוש הישראלי ונגד הפלייתה של האוכלוסייה הערבית; (ב) איחוד הנוער הלאומי-דמוקרטי, שהוא תנועת הנוער של מפלגת בל"ד הקוראת תיגר על בנק"י. במישור הרעיוני והארגוני מדגישה התנועה את רעיון הפאן-ערביות מבית מדרשו של נאצר וחותרת לחיזוק הזהות הלאומית בקרב הצעירים הערבים; (ג) המסגרות האסלאמיות הפועלות בקרב הצעירים הערבים המוסלמים כדי להפיץ את הדעה האסלאמית ואת חשיבות החזרה לשורשי הדת והאסלאם. תנועות אלה מתנגדות לביטויי הקדמה והמודרניזציה ומפעילות מרכזים ללימודי הדת והקוראן. הן מפעילות גם רשת ענפה של עמותות המספקות שירותים של חינוך וחברה.³⁹² ארגונים פוליטיים אלה נוסדו והיו פעילים עוד לפני שנת 2010, והם היו תלויים במפלגות האם שלהם; בדרך כלל הם שימשו כזרוע ביצועית של המפלגות בקרב הדור הצעיר. לעומת זאת, הארגונים והתנועות שצמחו בתגובה לאביב הערבי והתארגנו סביב סוגיות ספציפיות היו בעיקר פרי יוזמתם של בני הדור הצעיר המשכיל שמאסו בפוליטיקה המפלגתית וחיפשו לעצמם מסגרות

390. רבינוביץ ואברבקר, 2002, עמ' 25-50.

391. שחאדה, 2015, עמ' 235-242.

392. רכס, 2008, עמ' 23-30.

פוליטיות וחברתיות חדשות הן כדי לגבור על הקיפאון והשמרנות המאפיינים חלק ניכר מהמוסדות המפלגתיים, והן כדי להשפיע על הזירה הפוליטית ועל המרחב הציבורי באמצעות אימוץ שיח חדש לצד דפוסי פעולה אטרקטיביים יותר. מערכת היחסים בין המפלגות הפוליטיות המסורתיות לבין הארגונים החדשים הייתה מורכבת ואף עוינת. חלק מהמפלגות הפוליטיות ניסו להכיל את הפעילות הפוליטית של אותם ארגונים ואחרות התעמתו עם הצעירים, ניסו להמעית בחשיבותם של ארגוניהם והטילו ספק ביכולתם ובמשאבים העומדים לרשותם. אמל ג'מאל סבור, כי "מבין כלל הפלסטינים, אזרחי ישראל הם שהושפעו ביותר מההתפתחויות בעולם הערבי. מעורבותם האקטיבית של חלק לא מבוטל מהצעירים הערבים בישראל במתרחש בעולם הערבי באמצעות הרשתות החברתיות, והמעקב הצמוד של שכבות רחבות באוכלוסייה אחר המתרחש במדינות הערביות משקפים עניין רב".³⁹³

בדומה למחאה שפרצה במדינות ערב, יוזמיה ומוביליה של המחאה בקרב האזרחים הערבים בישראל הם צעירים משכילים בני המעמד הבינוני. התארגנותם במסגרות אל-מפלגתיות מבליטה את חוסר האמון מצידם כלפי הפוליטיקה המפלגתית המסורתית ומבטאת סלידה מהפוליטיקה הממוסדת ומסוכניה שהיו אבן שואבת לצעירים במשך שנים. הצעירים הערבים שטפו את הרשתות החברתיות בפרסומים על סוגיות שעל סדר היום והזמינו את הצעירים הפלסטינים לעזוב את המרחב הווירטואלי ולהתארגן נגד מדיניות הממשלה. מחאה זו הקנתה משמעות חדשה לפעילות הפוליטית, שהעתיקה דפוסיים ומודלים חלופיים לפעולה פוליטית מן הכיכרות של מדינות "האביב הערבי".

מייסדי תנועות המחאה ויוזמי ההפגנות – בעיקר נגד מתווה פראוור – הצליחו להחדיר שיח פוליטי חדש למרחב הציבורי, ייבאו דפוסי מחאה חלופיים והפגינו יכולת לגיוס ההמונים.³⁹⁴ התנועות הללו העלו תביעות לפני המדינה ודרשו לבטל את מתווה פראוור ולהפסיק את מדיניות ההפליה והדיכוי כלפי הציבור הערבי. בנוסף, הם העלו דרישות לפני המפלגות הפוליטיות ותבעו שינויים רדיקליים. משום כך היה יחסן של המפלגות הפוליטיות לתנועות המחאה אמביוולנטי:

393. ג'מאל, 2017, עמ' 102.

394. ראו בהמשך דיון במתווה פראוור.

מחד גיסא הן הזדהו עם התביעות של המפגינים ותמכו בהן, ומאידך גיסא ניסו לרסן את כוחן הואיל והן יצרו פוליטיקה חדשה שקראה תיגר על הפוליטיקה המפלגתית הישנה.

תנועות המחאה הארציות והמקומיות של הצעירים הערבים בישראל ביטאו שאיפה לפוליטיקה חדשה שביסודה דמוקרטיה אזרחית ישירה המבוססת על השתתפות. הם ביקשו לגבור על הפוליטיקה המסורתית ואתגרו אותה. מאפייניהן של תנועות המחאה של הצעירים הערבים דומים לאלה של תנועות המחאה שפרצה בישראל בקיץ 2011, שגם היא העתיקה מ"האביב הערבי" חלק מדפוסי פעילותה ומסיסמאותיה. בעניין זה חשוב לציין כי האזרחים הערבים בכלל והצעירים שבהם לא השתתפו במחאה החברתית בקיץ 2011 על אף תמיכתם בחלק מדרישותיה.

אזרחים המצטרפים למחאה חברתית ופוליטית אינם עושים זאת באמצעות ארגונים פוליטיים פורמליים וממסדיים אלא באמצעות תנועות מחאה שיש להן מטרות ענייניות ואד-הוק. חוסר האמון במוסדות הייצוגיים ובמפלגות הפוליטיות ובעיקר האידאולוגיות מדרבן את המחאה החברתית ומשמש אמצעי לגיוס אזרחים וליצירת אפקט נרחב. מסקנותיהם של דני פילק ואורי רם³⁹⁵ על תנועת המחאה בישראל דומות למסקנותינו על תנועת המחאה בקרב האזרחים הערבים. התנועות הפוליטיות והחברתיות שנוסדו וצמחו בתגובה לאביב הערבי בקרב הפלסטינים בישראל מבטאות את אי-האמון מצד הדור הצעיר והמשכיל כלפי מפלגותיו ומוסדותיו הייצוגיים דוגמת ועדת המעקב והוועד הארצי לראשי הרשויות המקומיות הערביות. על אף ההיבטים הפוליטיים המובהקים של תנועת המחאה בקרב הערבים בישראל ואף שרבים מפעיליה היו חברים במפלגות הפוליטיות השונות, הם נמנעו מלהזדהות עם מפלגה מסוימת או עם אישיות פוליטית. מנהיגי התנועות לא חסכו ביקורת על הסדר הפוליטי הקיים ועל המפלגות הפוליטיות; בהזדמנויות רבות הם הביעו את מיאוסם ואת חוסר שביעות רצונם מהשיח שלהן ומחוסר האונים שלהן. הם אף הדגישו כי המפלגות והמנהיגות הפוליטית אינן משקפות את מאווייו של הציבור הערבי, אינן מתוות פתרונות לבעיות המטרידות אותו ואין ביכולתן לממש

395. רם ופילק, 2013.

את האינטרסים הפוליטיים שלו. כאשר אזרחים מרגישים כי המפלגות הקיימות קפואות ושבויות בבעיות פנימיות ואינן מייצגות נאמנה את עמדותיהם ואינן מצליחות לתת ביטוי לתביעותיהם, נשחקת הלגיטימיות שלהן ואי-האמון של הציבור בהן גובר. משום כך, יזמים פוליטיים שחלקם היו פעילים במפלגות הפוליטיות, מגבשים כוחות פוליטיים חדשים ומציבים חלופה לפוליטיקה הקיימת, מדברים בשפה חדשה ומנסים להתאים את עצמם לתנאים החדשים הרלוונטיים לאזרחים.³⁹⁶ התנועות הפוליטיות החדשות כוננו פוליטיקה חדשה שעקפה את הפוליטיקה המסורתית הממוסדת. חלק ניכר מפעילותן התנהל בערוצים חוץ-ממסדיים; חלקן אימצו רטוריקה אזרחית מקומית, א-פוליטית ואנטי-מפלגתית, וחלקן דווקא בחרו להשתתף בזירה הפוליטית והתמודדו בבחירות לרשויות המקומיות בחלק מהיישובים הערביים, כגון שבאב אל-תעייר בשנת 2013 בנצרת, וכפאח בשנת 2015 בטייבה. בשונה מתנועת המחאה בעולם הערבי ועל אף הצלחתן של תנועות המחאה להחדיר שיח פוליטי חדש, לגייס צעירים רבים ולאתגר את המסגרות הפוליטיות המסורתיות, נכשלו הצעירים בבואם לחולל שינוי של ממש במצבם של הערבים בישראל; השינוי במרחב הציבורי היה מוגבל בהיקפו והתפוגג עם הזמן. כיום כמעט נעלמו תנועות אלה מהמרחב הציבורי ואין להם נוכחות והשפעה ממשיות. להלן סקירה של עיקר תנועות המחאה שפעלו בקרב הדור הצעיר של החברה הערבית בישראל.

תנועת כפאח (מאבק)

במהלך חודש נובמבר 2014 הוכרז על הקמתה של תנועה פוליטית חדשה בציבור הפלסטינים אזרחי ישראל: כפאח. התנועה פרשה משורותיה של מפלגת בל"ד (ברית לאומית דמוקרטית) בעקבות חילוקי דעות ארגוניים ופוליטיים הקשורים לסוגיות מקומיות ואזוריות. כפאח הגדירה את עצמה כתנועה לאומית, פאן-ערבית וחוץ-פרלמנטרית, השואפת לארגן את המיעוט הערבי בארץ על בסיס לאומי והדרוגלת באיחוד העולם הערבי במסגרת אומה ומדינה אחת. התנועה הדגישה שהיא רואה במיעוט הערבי בישראל חלק בלתי נפרד מהתנועה הלאומית

396. גרינברג, 2007, עמ' 29.

הפולטיטיביות, וכי פתרון הסוגיה הלאומית וענייני האסירים הפוליטיים והפליטים הפולטיטיביים עומדים בראש מעייניה.³⁹⁷ מייסדי התנועה הדגישו את זיקתם למרחב הערבי ולא הכחישו שההתפתחות הפוליטית בעולם הערבי – "האביב הערבי" – השפיעה על הקמתה של התנועה. בריאיון שנערך עימו אמר דובר הארגון, האסיר המשוחרר אימן חאג' יחיא, כי "האביב הערבי" הבליט את המזימה האימפריאליסטית שכל מטרתה לחלק מחדש את העולם הערבי חלוקה עדתית-דתית, שתוביל למלחמת הכול בכול. חלוקה כזו, לפי חאג' יחיא, תבטיח המשך של שליטה מערבית-ישראלית באזור ותפגע במפעל ההתנגדות. לצד זאת, מייסדי התנועה, שחלק ניכר מהם פרשו מבל"ד, הדגישו כי הפוליטיקה הפרלמנטרית של המפלגות הערביות בישראל מוגבלת, חסרת תועלת ונטולת כל אופק, וכי יש לזנוח אותה ולבחור בשיטות מאבק אחרות כשם שעשו תנועות פוליטיות בעולם הערבי במאבק הצודק למגר את ההדרה, את הניצול ואת הדיכוי.³⁹⁸ על אף תמיכתה בחלק מהמהפכות בעולם הערבי, כפאח רואה באירועים בסוריה מזימה אימפריאליסטית נגד המדינה הסורית וכל תכליתם להפיל את המשטר הלאומי האחרון בעולם הערבי. עמדתם של מייסדי התנועה בסוגיית סוריה גרמה לפרישתם מבל"ד, שנקטה עמדה הפוכה מזו של חברי כפאח ותמכה בהפלת המשטר ובכינונו של משטר פוליטי חדש. לצד זאת נציין כי כפאח התמודדה בבחירות לרשות המקומית בעיר טייבה בשנת 2015, והמועמד של התנועה וחד"ש לא הצליח לזכות בראשות העירייה.

שבאב אל-תעייר (צעירי השינוי)

שבאב אל-תעייר, "צעירי השינוי", היא קבוצה של צעירים אשר פרשו בשנת 2011 משורות המפלגה הקומוניסטית ומשורות חד"ש בסניף נצרת. התנועה נוסדה בעקבות סכסוך בין קבוצת צעירים לבין הנהגת המפלגה בסניף המקומי והנהגת חד"ש הארצית. הצעירים הביעו

397. המניפסט של תנועת כפאח, פנורמה, 22 באוקטובר 2014:

<http://www.panet.co.il/article/858231>

398. לריאיון המלא עם דובר הארגון אימן חאג' יחיא ראו:

<https://www.youtube.com/watch?v=jS-D9FBuHjw>

חוסר אמון באפשרות לחולל שינוי מהותי בתוך מוסדות המפלגה ולכן בחרו לפרוש משורותיה ולהקים מסגרת פוליטית חלופית.³⁹⁹ התנועה מתמקדת בעיקר בסוגיות מקומיות הקשורות לנצרת וממעיטה בעיסוק בסוגיה הלאומית והמעמדית. צעירי התנועה מגדירים את עצמם כתנועה פוליטית וחברתית שמאלנית מתקדמת הפועלת לקידום מעמדה של האוכלוסייה הפלסטינית בישראל, לשיפור תנאי חייו של המעמד הנמוך ולהעצמת הקבוצות המוחלשות והמופלות לרעה.⁴⁰⁰ חברי התנועה בחרו להתמודד בבחירות לראשות העירייה בשנת 2013 כדי לשנות את השיח הרווח בעיר ולהציב סדר יום חדש חלופי לעירייה ולכוחות הפוליטיים בעיר.⁴⁰¹ מנהיגי התנועה ראו בבחירות הללו אמצעי לחשיפתה של התנועה ומצעה לציבור בנצרת. בראש מעיינה של התנועה עמדו המאבק בשחיתות ובסדרי העדיפויות של העירייה, ההשקעה בשכונות המוזנחות ושיקום האוכלוסייה הענייה והמופקרת. צעירי אל-תע'יר הצליחו לעבור את אחוז החסימה ולזכות כמושב אחד במועצת העיר. למרות הסכסוך בין חד"ש לבין צעירי אל-תע'יר בסיבוב הראשון של הבחירות, החליטו הצעירים לתמוך במועמד של חד"ש, ראמז ג'ראייסי, בסיבוב השני של הבחירות שנערך במארכ 2014.⁴⁰²

אחרי הבחירות הפכו צעירי אל-תע'יר לתנועה פוליטית וחברתית מרכזית בנצרת, ואף הצליחו לשרוד ולהמשיך בפעילותם ואף להרחיבה למרות המשאבים הדלים שעמדו לרשותם. עם זאת, נטוש ויכוח סוער בין חברי התנועה כלפי "האביב הערבי" והשפעותיו על מדינות ערב ועל האזור. בקרב חברי התנועה שוררת הסכמה כלפי ההתקוממות העממית בתוניסיה ומצרים, אך לעומת זאת חלקם תומכים בהתקוממות בסוריה וחלקם אינם תומכים בה וסבורים כי האירועים בסוריה הם קנוניה נגד המדינה הסורית והעם הסורי. על אף חילוקי הדעות בין

399. עלי, 2013, עמ' 50-55.

400. למידע נוסף על אודות התנועה ראו עמוד הפייסבוק הרשמי שלה:

https://www.facebook.com/pg/Shababeltaghyer/about/?ref=page_internal

401. ראו ההחלטה של רשימת שבאב אל-תע'יר להתמודד בבחירות בנצרת:

<http://www.bukja.net/archives/46983>

402. ראו החלטתם של שבאב אל-תע'יר לתמוך בראמז ג'ראייסי: כל אל-ערב, 4

במרץ 2014 <http://www.alarab.com/Article/596626>

הפלגים השונים בסוגיה זו, הצליחו חברי התנועה לפתח מצע פוליטי שיש בו קונסנזוס בדבר מכנה משותף מינימלי ונמנעו מהבלטת סוגיות מפלגות שאין לגביהן תמימות דעים.

אל-חראכ אל-שבאבי (תנועת הצעירים)

תנועת אל-חראכ אל-שבאבי נוסדה בשנת 2013 במחאה על מתווה פראוור, ובין השאר ביקשה להיאבק נגד מדיניות הפקעת הקרקעות, נגד אלימות המשטרה ונגד מדיניות העקירה שנקטה מדינת ישראל כלפי האזרחים הערבים הברווים שבנגב. התנועה כללה צעירים מפלגתיים לצד צעירים עצמאים שאינם משתייכים למסגרת פוליטית ומפלגתית כלשהי. חברי התנועה ברובם היו צעירים משכילים בני המעמד הבינוני, הן נשים והן גברים.⁴⁰³

מתווה פראוור הוא תוכנית שיזמה הממשלה להסדרת מעמדם של היישובים הברווים הלא-מוכרים בנגב. בראש צוות התוכנית עמד אהוד פראוור, ראש האגף לתכנון מדיניות במשרד ראש הממשלה. בשנת 1998 הסתמנה תפנית במדיניות הממשלה כלפי הברווים בנגב, והוחלט להקים ועדת השרים לקידום הברווים בנגב ולייסד את "המנהלה לקידום הברווים בנגב", שנועדה לשמש כלי לביצוע מדיניות הממשלה בתחום זה. לראשונה הכירה המדינה בצורך לנהל דיון מסודר על מעמד האוכלוסייה הברווית בנגב והביעה רצון להכיר ביישובים נוספים. החידוש במתווה פראוור מתבטא בהצעת פתרון, שלפיו ישולמו פיצויים בשיעור 50% משווי קרקע בתביעת בעלות מוחזקת. על קרקע שאינה מוחזקת בידי תובעיה הוצע לשלם פיצוי כספי ולהעניק אפשרות להמירו בקניית מגרשים למגורים באחת מעיירות הברווים. בהשוואה למתווים קודמים שהציעה הממשלה, החידוש המשמעותי ביותר במתווה פראוור מתבטא בהגדלת הקרקע המוצעת לברווים מאז הצעתה של עו"ד אלבק מ-1971. לפי הדו"ח של ועדת פראוור, האוכלוסייה הברווית הייתה אמורה לקבל 180 אלף עד מאתיים אלף דונם בלבד, אולם תביעותיהם של האזרחים הברווים מסתכמות כיום ב-600 אלף דונם. חידוש אחר, שאינו בגדר ברכה

403. המת זועבי, "אל-חראכ אל-שבאבי אל-פלסטיני" [תנועת הצעירים הפלסטינית], ג'דל 22 (חיפה: מדה אל-כרמל, 2015), עמ' 1-9.

מנקודת מבטם של הברדווים, הוא היחס לסוגיית הכפרים הלא-מוכרים. דו"ח פראוור אינו מזכיר ולו גם שם של כפר לא מוכר אחד, ואין הוא ממליץ למדינה להכיר בכפרים קיימים אלא להקים יישובים חדשים.⁴⁰⁴ עיקר הביקורת כלפי דו"ח פראוור מתמקד בהיבטים המוסרי והתכנוני. דו"ח פראוור אינו מכיר בזיקה כלשהי של הברדווים לאדמות שעליהן הם יושבים והוא נסוג מעקרון ההכרה ברוב הכפרים הלא-מוכרים. בנוסף טוענים מבקרי הדו"ח כי הוא מתעלם ממצואות הקרקעות ומן התכנון בנגב כשם שאינו משתף את הציבור הערבי-הברדווי בקביעת גורלו. אם כן, המסמך מציע תכנון מגביל ולא תכנון מפתח המתחשב בעתידם של היישובים הברדוויים. הפתרון המוצע קובע כי "הקצאת קרקע למגורים תיעשה בהתאם לצרכים עכשוויים של האוכלוסייה הקיימת".⁴⁰⁵

מחקרים הראו כי תפקידם הבולט של הצעירים בהתקוממות העממית במדינות ערב, בייחוד בתוניסיה ובמצרים, השפיע על הצעירים הפלסטינים אזרחי מדינת ישראל והביא לידי מיסודם של תנועות חברתיות ופוליטיות מקומיות וארציות; תנועת אל-חראכ אל-שבאבי הייתה אחת מהן.⁴⁰⁶ הצעירים הפלסטינים בישראל הושפעו רבות מהאווירה המהפכנית בעולם הערבי ופעלו ללא לאות במאבקם נגד מתווה פראוור. התחקות אחרי דפוסי פעילותם והתארגנותם בנקודות זמן שונות מלמדת על עוצמת הזיקה בין הצעירים הללו לבין המרחב הערבי והאווירה המהפכנית ששררה בחלק מהמדינות.⁴⁰⁷ הצעירים הפלסטינים הקימו מטה פעילות מרכזי והכריזו על "שביתות זעם" ועל "הפגנות המוניות". משום כך הם הפצירו באזרחים הפלסטינים להצטרף למחאה בהמוניהם, לחסום צירי תנועה מרכזיים ולהגביר

404. ראו המסמך הרשמי של ועדת פראוור: מדינת ישראל, "הסדרת התיישבות הברדואים בנגב", מוגשת לממשלה ע"י בנימין זאב בגין, 23 בינואר 2013.

405. אבו־ראס, 2011 (א).

406. למאבק של התנועה נגד מתווה פראוור ראו: אבו־ראס, 2014, עמ' 116-125 www.palestine-studies.org/sites/default/files/mdf-articles/116-125.pdf

407. ח'אלד ענבתאוי, "כיף נקרא אל-חראכ פי אל-דאח'ל? פראוור כמת'אל" [איך נסביר את פעילות המחאה בפנים? פראוור כמקרה מבחן], מג'לת ג'דל (חיפה: מדה אל-כרמל, 2015).

את הנכונות להתעמת עם כוחות הביטחון.⁴⁰⁸ ת'אבת אבוראס מוסיף כי השימוש היצירתי ברשתות החברתיות ככלי לגיוס תמיכה בתנועה וככלי לארגון הצעירים ועידודם להשתתף בהפגנות מבטא את השפעת "האביב הערבי" על המחאה של הצעירים הערבים בישראל.⁴⁰⁹ המטה המרכזי של תנועת אל-חראכ אל-שבאבי אימץ חלק ניכר מדפוס הפעולה שבלטו באביב הערבי והכריז על ימי זעם למען הנגב ועל ימי העימות ומאבק במהלך שנת 2013 באמצעות רטוריקה של תנועת המחאה שהובילה את "האביב הערבי" בחלק ממדינות ערב, אשר הכריזה גם היא על ימי זעם וימי עימות.⁴¹⁰ רטוריקה זו שימשה דוגמה לצעירים רבים ביישובים הערביים ומאז אנו עדים למיסודן של תנועות חברתיות ששמן אל-חראכ אל-שבאבי ביישובים רבים, למשל בסח'נין, באום אל-פחם, במג'ד אל-כרום, בכפר קרע, ביפיע, בבענה ועוד. התנועות הללו הובילו מחאה נגד הרשות המקומית, נגד תאגידי המים, נגד משרדי ממשלה ונגד גורמים ציבוריים אחרים. בהפגנות שארגנו התחוללו עימותים בין המפגינים לבין המשטרה וכוחות הביטחון.⁴¹¹

תנועת הנוער "ארפד", שעככ ביחמיכ" (סַרְכַּב, עמך יגן עליך)
תנועה זו היא תנועת נוער לא-מפלגתית הכוללת צעירים וצעירות מאזורים שונים, והיא נוסדה רשמית בשנת 2014 כדי להיאבק בכל צורות הגיוס שמבקש הממסד הישראלי להטיל על הפלסטינים בכלל ועל הדרוזים בפרט. הפעילים המרכזיים מיקדו את מאמצייהם במאבק בגיוס החובה הכפוי על הצעירים הדרוזים, ובמצעה של התנועה הודגש כי פעילותה נשענת על ערכים הומניים וכי רואה את עצמה כחלק בלתי נפרד מהזהות הערבית-הפלסטינית. התנועה העמידה בראשה גם נשים, ומשום כך בהנהגתה בלטו צעירות וצעירים פלסטינים כגון הדייה כיוף ומייסאן חמדאן לצד פעילים מרכזיים כמו יאמן זידאן

408. שם.

409. אבוראס, שם (לעיל הערה 406)

410. שם.

411. ההכרזה על ימי הזעם והקריאה להשתתף במחאה מופיעה באתר ערב 48,

10 בנובמבר 2013: <https://bit.ly/2thxHlK>

ועלאא מוהנא. על פי מצעה של התנועה, הדרוזים אזרחי ישראל הם בני העם הערבי הפלסטיני ולכן יש לדחות מכול וכול את הניסיונות החוזרים ונשנים של הממסד הישראלי לפלג את העם הפלסטיני באמצעות פיצול כיתתי, עדתי, חמולתי וגאוגרפי. יתרה מכך, התנועה דוחה את כל סוגי הגיוס של כל בני העם הפלסטיני, כולל הגיוס המוכר בשם "שירות אזרחי"⁴¹².

במסגרת פעילותה ארגנה הקבוצה פעילות מגוונת ביישובים הערביים וקראה לתמוך בסרבנות ולהימנע משירות בצבא. התנועה סיפקה מידע, ייעוץ וליוי משפטי למעוניינים בסירוב. לשם כך ארגנו הפעילים סדנאות וסמינרים רבים, שכל תכליתם הייתה להגביר את המודעות לנושא. הפעילים בתנועה אף השתתפו בכנסים ברחבי העולם כדי להשמיע את קולם.

מבצעים לאיסוף תרומות לפליטים הסורים

פעילותו של הדור הצעיר בלטה גם בתחום ההומניטרי. צעירים פלסטינים יזמו עשרות מבצעים לאיסוף תרומות, מזון וציוד חורף בעבור הפליטים והעקורים הסורים ומאות נרתמו למבצעי הגיוס הנרחבים הללו. מארגני המבצעים הדגישו כי פעילותם נעשית במסגרת הזדהותם עם האזרחים הסורים שנפלו קורבן למלחמה העקובה מדם. כדי לעמוד על היקפם של המבצעים ערכנו ראיונות עם מתנדבים שהיו פעילים בהם; למשל, בכר עואודה, תושב כפר כנא, מנכ"ל אגודת הגליל בשפרעם ואקטיביסט רב-פעלים, אמר:

האירועים בסוריה יצרו משבר הומניטרי שאין כמותו. משפחות נעקרו מבתיהן ואחרות ברחו ונתונות בסכנת חיים עקב מחסור במוצרי מזון בסיסיים, בציוד רפואי אלמנטרי ובכגדים ושמיכות להגנה על הילדים, על הנשים ועל הזקנים מפני החורף [...] עשרות יישובים ערביים נענו למבצע באזורים שונים בארץ. הציבור הערבי נרתם ליוזמות הומניטריות כדי להקל על האזרחים הסורים; הרי אנחנו חלק מהעם הערבי ומהעם הפלסטיני וחובתנו המוסרית לעזור במידת האפשר [...] המבצע גייס מיליוני שקלים ועשרות מתנדבים

412. על התנועה ראו:

<https://www.docdroid.net/jzp3/refuse-handbook.pdf#page=9>

היו פעילים בו. ההיענות הגדולה של הציבור אילצה אותנו לשכור מחסנים לאחסון הציוד שנאסף במהלך המבצע. אחרי שסיימנו את המבצע פרסמנו דו"ח מפורט מבוקר הכולל את כל הפרטים על המבצע כדי לשתף את הציבור בפעילותנו ולהגביר את האמון של הציבור הערבי בפעילות ולעודד אותו להיות שותף ליוזמות דומות בעתיד.⁴¹³

Humanity Crew (צוות הומניטרי)

עמותת Humanity Crew נוסדה גם היא בהשפעת "האביב הערבי" ובהשפעת המלחמה בסוריה על הפלסטינים אזרחי ישראל. עמותה זו מייצגת דגם חדש בחיים הקהילתיים, הפוליטיים והחברתיים של החברה הערבית בישראל: בפעם הראשונה בהיסטוריה של המיעוט הערבי בישראל נוסדה עמותה המבוססת על אנשי מקצוע ערבים העוסקת בבעיותיהם של אזרחים במדינות ערביות. באתר הרשמי ובעמוד הפייסבוק של העמותה נמסר מידע רב על העמותה ומטרותיה, וכפי שנראה בהמשך, היא הפכה לאחת העמותות החלוציות והאקטיביות בקשר עם הפליטים הסורים.

יוזמי הקמתה של העמותה היו זוג צעיר מחיפה: ד"ר עסאם דאוד, פסיכיאטר במקצועו, וגב' מאריה ג'מאל, עורכת דין במקצועה. הצטרפה אליהם קבוצה גדולה של צעירות וצעירים ערבים פלסטינים אזרחי ישראל בעלי התמחויות שונות, כגון פסיכיאטרים, פסיכולוגים, אחים ואחיות, עובדות ועובדים סוציאליים ואנשי מקצוע בתחום בריאות הנפש. רבים מהם נסעו ללסבוס בנובמבר 2015 כדי לעזור לפליטים הסורים ולתמוך בהם.⁴¹⁴ במהלך הזמן הצליחה העמותה לגייס אלפי צעירות וצעירים ערבים אזרחי מדינת ישראל והם נסעו להתנדב בפעילות של העמותה ביוון ולעזור בהצלת חייהם ובשיקומם של הפליטים הסורים שנפגעו אנושות, פיזית ונפשית, במהלך המלחמה וגם במהלך יציאתם את הארץ בחיפוש מקלט בטוח יותר.

413. ריאיון שערך מחמד ח'לאילה עם מר בכר עואודה במרכז עמותת הגליל שבשפרעם בתחילת מאי 2017.

414. למידע נוסף על אודות העמותה ראו: <http://www.humanitycrew.org/>

אקטיביזם פוליטי בהשראת "האביב הערבי"

התגודדותם של צעירים ערבים בכיכרות מרכזיות במדינות "האביב הערבי" בדרישה להדחת שליטים עריצים ומושחתים בטענה שהם נטולי לגיטימציה פוליטית באה לידי ביטוי גם היא בחלק מהפעילויות הפוליטיות ביישובים הערביים במדינת ישראל. תוצאות הבחירות לעיריית נצרת בשנת 2013 שמו קץ לשלטונה בן 38 השנים של החזית הדמוקרטית בעיר המשתייכת למפלגה הקומוניסטית הישראלית. לראשות העירייה נבחר עלי סלאם, סגן ראש העיר וממלא מקומו משנת 1993. הוא פרש משורותיה של חד"ש והקים רשימה חדשה ששמה **נאצרת**. החזית הדמוקרטית עתרה לבית המשפט המחוזי בטענה לחשש לזיוף קולות. בית המשפט קיבל את העתירה של חד"ש והחזיר לתפקידו את ראש העיר ראמו ג'ראייסי. **נאצרת** ועלי סלאם ערערו על ההחלטה ודרשו מבית המשפט העליון לבטלה ולהשיב את עלי סלאם לתפקידו כראש עיריית נצרת. בית המשפט העליון הכריז על סיבוב בחירות שני בין ראמו ג'ראייסי לעלי סלאם ב-11 במאוס 2014. בתגובה להחלטת בית משפט ארגנו עלי סלאם ותומכיו מצעד תמיכה בראש העיר "הלגיטימי" עלי סלאם וקראו להתפטרותו המיידית של ראמו ג'ראייסי בטענה שהוא ראש עיר "לא לגיטימי" הנשען על קולות החיילים ועל החלטה של בית משפט. המפגינים קראו לחד"ש לקבל את דין הבוחר ואת רצונו החופשי ולאפשר לעלי סלאם לכהן בתפקיד. עם זאת, הם מחאו כפיים, שרו שירים ותלו סיסמאות כגון "העם דורש", "הסתלק", "לגיטימציה" ו"העם בחר", הדומות לסיסמאות המחאה בכיכרות במדינות "האביב הערבי".⁴¹⁵ מהאירוע הזה ניתן ללמוד על עוצמת השפעתו של "האביב הערבי" על האוכלוסייה הערבית בישראל ועל הזיקה בינה לבין המרחב הערבי.

ספק רב אם ניתן להגדיר תנועות אלה שצמחו על רקע "האביב הערבי" כתנועות מחאה חברתית לפי הדגם הסוציולוגי שמציעה תמר הרמן. הרמן גורסת כי התנועה החברתית היא תופעה קבילה במשטר דמוקרטי להשתתפות פוליטית של אזרחים, והיא מסייעת להם לעצב

415. ראו סרטון המתעד את ההפגנות באתר כל אל-ערב, 25 בינואר 2014:

<http://www.alarab.com/Article/588690>

את גורלם ואת חייהם. התנועה היא מכשיר שבאמצעותו יכולים פרטים וקבוצות אוכלוסייה, שהורחקו מסיבה זו או אחרת מתהליך קבלת ההחלטות הפוליטיות, לפלס לעצמם שוב דרכי גישה למוקדי השפעה בחברה ובמדינה ולאוו דווקא באמצעות מהפכנות.⁴¹⁶ במחקרה המקיף על תנועות חברתיות מציגה הרמן מאפיינים הנתפסים במחקר הסוציולוגי-פוליטי כמשותפים לכל התנועות באשר הן: (א) מודעות: לכל תנועה מחויבות נורמטיבית משותפת לחבריה, המכתיבה את האסטרטגיות ואת הטקטיקות לפעולותיה; (ב) קולקטיביות – התנועה משותפת לכולם ולא לסקטור מסוים; (ג) מערך ארגוני – לרוב הוא בוסרני עת הקמת התנועה, ועם התקדמותה הוא הופך להיררכיה גלויה; (ד) המשכיות במטרות, בחלוקת התפקידים ובתחושת הזהות הקבוצתית של חברי התנועה; (ה) שימוש באמצעים לא-ממסדיים – מכיוון שמרבית התנועות אינן רוצות לעלות לשלטון, הן משתמשות באמצעים בלתי שגרתיים כדוגמת עצומות, הפגנות, שביתות-שבת ואף באמצעים בלתי חוקיים ובלתי לגיטימיים כטרור.⁴¹⁷ בחינתן של תנועות הדור הצעיר לפי חמשת המאפיינים של הרמן מעלה כי אכן יש בהן מידה מסוימת של מודעות פוליטית מפותחת ושימוש באמצעים לא-ממסדיים, אולם לא היו בהן קולקטיביות אן מערך מאורגן, וחשוב מכול – לא הייתה להן המשכיות. תנועות הדור הצעיר שהופיעו בחברה הערבית מאז שנת 2011 לא הצליחו למשוך אליהן את ההמון, לא הצליחו להציג מערך מאורגן ולא זכו להמשכיות.

גם על פי המודל שהציע גמסון, תנועות הדור הצעיר אינם משמשות דוגמה להצלחת מחאה. המודל מציין שני גורמים להצלחתה של תנועת מחאה: (א) הכרה ציבורית בלגיטימיות של תביעות התנועה; (ב) השפעה חיובית (בעיני התנועה) על מדיניות מוגדרת. גמסון גורס שנדרשים שני הגורמים יחד; למשל, התנועה לא תשרוד אם תזכה להכרה ציבורית אך לא תציג הישגים, ולחלופין אם תציג הישגים אך תזכה להכרה מזערית.⁴¹⁸ אם כן, לפי הפרמטרים שמציג גמסון, לא ניתן להגדיר את תנועות הדור הצעיר כמודל להצלחה.

416. הרמן, 1995, עמ' 15.

417. שם, עמ' 27.

418. Gamson, 1975.

לסיכום, תנועות הדור הצעיר שקמו בחברה הערבית בהשראת "האביב הערבי" לא הצליחו לשרוד או להתפתח לארגונים או להתארגנויות פוליטיות של ממש, ואף לא לאתגר את המפלגות הפוליטיות הקיימות. אף על פי כן, אין להמעיט בחשיבותן; הן הציגו מודל חדש של פעילות ומחאה פוליטית שבמרכזה סיסמאות פוליטיות פשוטות, תוך שימוש מושכל בשפה הערבית המדוברת ובאמצעי הניר-מדיה והרשתות החברתיות. יתרה מזו, תנועות אלה הביעו מיאוס מן הפוליטיקה הערבית הפורמלית ושיקפו פער עמוק בין הדורות. ככל הנראה, הן לא הצליחו להתפתח למפלגות או לתנועות פוליטיות בעלות ראייה פוליטית בשל "האביב הערבי" עצמו. בלימת הגל המהפכני בסוריה וההידרדרות למלחמה שם, נוסף על השתלטות הצבא במצרים והאנרכיה בתימן, בלוב ובעיראק, דחקו תנועות אלה מקדמת הבמה והעבירו את מרכז הכובד של הדינמיקה המהפכנית לשדה הקרב, שדה שבו אין לדור הצעיר והמשכיל יכולת להשפיע או להתוות דרך משלו.

הגורמים לכישלונה של תנועה חברתית או של תנועת מחאה כלשהי עשויים להיות פנימיים ואף חיצוניים. נראה כי במקרה שלפנינו נוכל לומר במידה רבה של סבירות כי הגורם החיצוני אשר הצמיח תנועות אלה היה אותו גורם אשר מסביר את דעיכתן המהירה. תנועות המחאה של בני הדור הצעיר בחברה הערבית שיקפו למעשה פן אחד של קשרי גומלין עם המרחב. בפרק הבא נדון בשינויים ובתמורות שהתרחשו ביחסו של המיעוט הערבי כלפי המדינה וכלפי המציאות הפוליטית בישראל על רקע "האביב הערבי".

מגמות בחברה הערבית בישראל

התנהגות ריאלית במציאות משתנה

הדיון בפרק זה מבוסס על שישה מחקרים וסקרי דעת קהל אמפיריים אשר נערכו בנקודות זמן שונות בין 2013 לבין 2017 על דפוסי ההתנהגות והמגמות השונות בקרב המיעוט הערבי בישראל. תחילה יוצגו ממצאיהם של סקרי דעת הקהל ולאחר מכן יובא דיון בהשפעותיו של "האביב הערבי" על האוכלוסייה הערבית.

סקרי דעת קהל נועדו לבחון תפיסות ועמדות פוליטיות בקרב קבוצה גדולה של אנשים. סקרים פוליטיים נשענים על שאלונים הכוללים שאלות הקשורות לנושא המחקר ואשר עוסקות בחוויות אישיות, בתפיסות, ברגשות, בדעות, בעמדות ובדפוסי התנהגות. למרות יתרונותיהם, סקרי דעת קהל אינם יכולים לספר לנו את כל אשר אנו רוצים לדעת על התופעות הפוליטיות השונות.⁴¹⁹ סקרי דעת הקהל ששימשו אותנו במחקר זה עוסקים בכמה סוגיות הקשורות לעמדותיו של הציבור הערבי בישראל והן עשויות ללמד על התמורות שחלו בזהותם של הערבים אזרחי המדינה, ביחסם כלפי המדינה, בהשפעת המרחב הערבי על העמדות הפוליטיות של החברה הערבית וביחסם של האזרחים הערבים למנהיגות הפוליטית.

הממצאים של המחקרים שנציין מלמדים על מגמה עקיבה של התעצמות השיח האזרחי על חשבוננו של השיח הלאומי. במובן מסוים, הולכת ומתחזקת בציבור הערבי תפיסה שאינה קושרת את הסדרת מעמדו הבעייתי של הציבור הערבי בישראל בפתרון הבעיה הפלסטינית, ואשר תובעת לנתק את הזירה האזרחית מההתניה המתמדת של מימוש המאבק הלאומי-הפלסטיני. הסכמי אוסלו שנחתמו בין אש"ף למדינת ישראל בשנת 1993 הבליטו את ההיבט הלוקלי בזהותם של האזרחים

419. להרחבה ראו: הריסון, 2005, עמ' 63-84.

הערבים במדינת ישראל והשפיעו על סדרי העדיפויות שלהם. במסגרת אותם הסכמים חשו הפלסטינים אזרחי ישראל הדרה כפולה, הן מסדר היום הישראלי והן מסדר היום של התנועה הלאומית הפלסטינית. בעקבות זאת החלו הערבים בישראל להדגיש ביתר שאת את חשיבותו של המרכיב האזרחי בזהותם והשיקולים המקומיים הלכו והתחזקו על חשבון השיקולים הלאומיים.⁴²⁰ אם כן, מאז אוסלו מסתמנת מגמה של הדגשת הייחודיות שבמעמדם של האזרחים הערבים, והיא באה לידי ביטוי בפרגמטיות השואפת להשתלבות בחברה הישראלית ללא התניה בשאלת גורלם של הפלסטינים בשטחים.

מחקרו של סמי סמוחה על יחסי יהודים-ערבים מלמד רבות על השפעתן של המהפכות העממיות על הציבור הערבי בישראל. המדר לשנת 2013 מצביע על שינוי מגמה ביחסם של הערבים למדינת ישראל וזאת לאחר עשור של החרפה בעמדותיהם, עשור אשר נפתח במאורעות אוקטובר ובמהלכו פורסמו ארבעת מסמכי החזון, שהמשותף להם הוא שלילת זכות קיומה של ישראל כמדינה יהודית-ציונית. לפי מדר זה, 52.8% מאזרחי ישראל הערבים (ובכללם דרוזים ובדווים) הסכימו כי "לישראל יש זכות קיום כמדינה יהודית ודמוקרטית שבה חיים יהודים וערבים". כלומר, יותר ממחצית האוכלוסייה הערבית על כל עדותיה ומגזריה מכירה בלגיטימציה של הסטטוס קוו וזאת לעומת 47.4% שהכירו בזכות זו שנה קודם לכן. שיעור המכירים בזכותה של המדינה לשמור על רוב יהודי בתחומי הקו הירוק עומד על 43.1% לעומת 29.6% שנה קודם לכן. סמוחה מייחס זאת בין היתר למסע התקשורת של סיפוח המשולש למדינה הפלסטינית, אולם התחזקות הזיקה לישראל והדה-פלסטיניזציה היא תולדה ישירה של האכזבה מהמציאות העגומה שהולידו המהפכות העממיות במצרים, בסוריה, בתימן ובלוב.⁴²¹

החשש מפני המגמות האנרכיסטיות והאכזבה מכישלון המעבר למשטרים דמוקרטיים הביאו לידי התחזקותן של מגמות ריאליסטיות-פרגמטיות בציבור הערבי. התחזקות מגמות אלה השתקפה בסקר שערך עיתון הארץ ואשר התפרסם בפברואר 2015, ולפיו 70% מהערבים

420. אל-חאג', 2007.

421. סמוחה, 2015, עמ' 78-81.

בארץ מייחסים חשיבות לשיפור מצבם הכלכלי-חברתי הרבה יותר משהם מייחסים לפתרון הסכסוך הישראלי-פלסטיני. יתרה מזו, יותר מ-60% מהאזרחים הערבים מעוניינים לראות את חברי הכנסת מטעם הרשימה המשותפת כחלק מהקואליציה, וכ-70% סבורים כי יש להעדיף את שיפור המצב הכלכלי על פני החתירה לפתרון הסכסוך הישראלי-פלסטיני.⁴²² מוכיח זאת גם סקר אחר שנערך במכון סטטנט, ולפיו 83% מהציבור הערבי בישראל מתנגדים בתוקף למעשהו של חבר הכנסת באסל גטאס, שהבריה טלפונים ניידים לאסירים הביטחוניים. ממצאים אלה עולים בקנה אחד עם ממצאי סקרים רבים המראים כי הציבור הערבי אינו מעוניין שההנהגה הערבית תהיה מעורבת בסכסוך הפלסטיני-ישראלי ואף תובעים ממנה להיות קשובה לבעיות האזרחיות היום-יומיות המעסיקות את הציבור הערבי.⁴²³

סקר אחר שנערך במכון המחקר סטטנט בשנת 2016 העלה כי 61% מהאזרחים הערבים הביעו הסכמה לתמוך במפלגה החותרת להיות חלק מהקואליציה הממשלתית. יתרה מכך, ממצאי הסקר שנערך בעבור מרכז אינג'אז במהלך שנת 2016 מראים כי 71% מהאזרחים הערבים רוצים שחברי הכנסת הערבים יעסקו בסוגיות הקשורות לתנאי המחיה ובסוגיות הפנימיות של הציבור הערבי יותר משיעסקו בסוגיה הפוליטית או הפלסטינית.⁴²⁴ הנתונים הללו מלמדים כי הציבור הערבי הסכינ עם עובדת קיומה של ישראל והשתלבותם במדינה עדיפה על אפשרויות אחרות, בייחוד לנוכח התפרקות הריבונות במדינות ערב השונות ולנוכח מלחמת האזרחים בחלק מהן מאז שנת 2010.⁴²⁵ ממצאי

422. ראו: ג'קי ח'ורי, "רוב הציבור הערבי בעד הצטרפות לממשלה", הארץ, 20 בפברואר 2015.

423. הסקר נערך במכון סטטנט והתפרסם בערוץ 10. מטרתו הייתה לבדוק את עמדות הציבור הערבי כלפי הברחת הטלפונים שביצע חבר הכנסת מטעם הרשימה המשותפת באסל גטאס לאסירים הביטחוניים. בסקר השתתפו 293 מרואיינים מקרב האוכלוסייה הערבית בישראל.

424. ודיע עואודה, "אסתלאע ראי לפלסטיני אל-דאח'ל יכשף ען חקיקתין האמתין" וסקר דעת קהל בקרב הפלסטינים אזרחי ישראל חושף שתי עובדות חשובות, אל-קודס אל-ערבי, 16 בפברואר 2017, <http://www.alquds.co.uk/?p=675353>

425. הסקר נערך במכון סטטנט בדצמבר 2016 והשתתפו בו כ-500 מרואיינים מקרב האוכלוסייה הערבית בישראל.

הסקר שערכו מנו גבע ומינה צמח בשיתוף פעולה עם סטטנט בעבור ערוץ שתיים מציגים מגמה דומה: 54% מכלל הנשאלים בסקר סבורים כי חברי הכנסת הערבים אינם מייצגים נאמנה את הציבור הערבי, ואילו 42% מסכימים כי הם מייצגים אותו.⁴²⁶

הממצאים שעלו במדד הדמוקרטיה בין השנים 2008 ו-2016 מבליטים את השפעת "האביב הערבי" על עמדותיו של הציבור הערבי בישראל, ולכן מתעוררת השאלה מה פשר ההבדלים בין תוצאות שני הסקרים. הטלטלה במזרח התיכון האפילה על כל אירוע אחר והיא עשויה לספק הסבר משכנע להבדלים אלה. "האביב הערבי" זכה לאהדה ולפופולריות רבה כשהיה באיבו, אך ככל שחלף הזמן הכו תוצאותיו ההרסניות בתדהמה ציבורים רחבים שהיו אופטימיים לגבי עתידן של מדינות ערב. המציאות טפחה על פניהם והתחוור לכול ש"האביב הערבי" היה למעין חזיון תעתועים. ואכן, מדד הדמוקרטיה בשנת 2008 הראה כי רק 17% מהערבים הגדירו את עצמם כישאלים, ואילו בשנת 2016 עלה שיעורם ל-25%. בנוסף, בשנת 2008 טענו רק 8% מהערבים שזהותם הדתית (מוסלמית, נוצרית או דרוזית) היא זהותם העיקרית, ושיעור זה עלה ל-29% בשנת 2016. זאת ועוד, 45% מהערבים ציינו בשנת 2008 כי זהותם הערבית היא זהותם העיקרית המרכזית מבין מכלול זהויותיהם לעומת 24% שציינו כך בשנת 2016. עם זאת, שיעור הערבים שבשנת 2008 הגדירו את עצמם כפלסטינים עמד על 24% לעומת 12% בשנת 2016. לסיכום, לפני "האביב הערבי" חלה עלייה במשקלן של הזהות הלאומית הערבית ושל הזהות הלאומית הפלסטינית (קרוב ל-70% יחד), אולם אחריו ניכרת ירידה במשקלן (36% יחד) וחלה עלייה במשקלן של הזהות הישראלית והזהות הדתית.⁴²⁷

תוצאות הסקר שנערך בחודש מאי 2016 לצורכי מחקר זה אינן שונות מאלה של קודמיו. בסקר השתתפו כ-510 מרואיינים

426. הסקר נערך בדצמבר 2015. ראו:

<https://www.youtube.com/watch?v=BaiyQNuOhcQ>

427. הסקר נערך במכון הישראלי לדמוקרטיה בשנת 2008 ו-2016. לסיכום הממצאים הקשורים לנתון זה ראו:

<https://www.idi.org.il/media/9512/limited-partnership-jews-and-arabs.pdf>

מהאוכלוסייה הערבית הבוגרת שמלאו להם 18 שנים ומעלה, 53% מהם גברים ו-47% נשים. על פי ההתפלגות הדתית, 73% מהמרוויינים הם מוסלמים, 10% דרוזים ו-8% נוצרים (9% סירבו להזדהות). שיעור המשתתפים בעלי השכלה יסודית עד תיכונית עמד על 57%, 11.4% בעלי השכלה על-תיכונית לא-אקדמית, 24% הם סטודנטים ובעלי תואר ראשון, ו-7.4% בעלי תואר שני ומעלה.

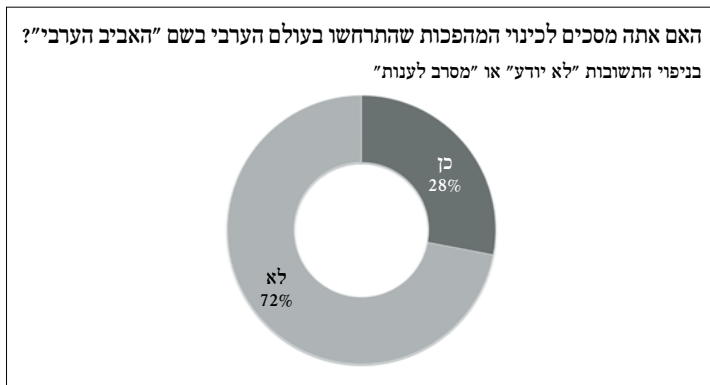
לוח 2: עמדות הציבור הערבי כלפי פעילותן של המפלגות הפוליטיות⁴²⁸

השיעור באחוזים	מספר המשיבים	לדעתך, מהו הנושא החשוב ביותר שעל המפלגות הפוליטיות הפועלות בקרב הציבור הערבי להדגיש ולאמץ?
60%	304	נושאים הקשורים למעמדה של האוכלוסייה הערבית
25%	126	הסוגיה הפלסטינית
6%	32	סוגיות אזוריות
2%	12	סוגיות הקשורות לזהותה של המדינה
7%	36	לא יודעת/ או מסרבת/ לענות
100%	510	סה"כ

לפי הסקר שנערך במאי 2016, שיעור האזרחים הערבים התומכים בהעדפה מובהקת של נושאים אזרחיים הקשורים לאוכלוסייה הערבית עומד על 60% לעומת 25% בלבד הסבורים כי יש להעמיד את הסוגיה הפלסטינית במוקד העניין של הציבור הערבי. בהמשך לאותה מגמה, 64% מהציבור הערבי דורשים מהמפלגות הערביות להשקיע את מרב זמנן ומאמציהן בסוגיות אזרחיות הקשורות למעמדו של המיעוט הערבי במדינה לרבות מצבו החברתי-כלכלי, במערכת החינוך ובשלטון המקומי. לעומתם, רק 27% ציינו כי על המפלגות הערביות לשים בראש מעייניהן את הסוגיה הפלסטינית ולעסוק בה.

428. כל התרשימים המובאים בגוף המאמר נלקחו מהסקר שנערך במאי 2016 לצורכי מחקר זה.

ממצאים אלה דומים לממצאי הסקר של מרכז אינג'אז, המצביעים על תמיכה בלתי מסויגת של הציבור הערבי במאבק לא־אליים ובמאבק אזרחי במסגרת החוק: מאבק פרלמנטרי, ויתור על משרות במשרדי הממשלה, מאבק ערבי־יהודי משותף, מאבק בזירה הבין־לאומית, הפגנות לא אלימות, שביתות וכיו"ב. התברר עוד כי 95% מאזרחי ישראל הערבים מתנגדים לפגיעה באזרחים חפים מפשע בשני הצדדים המסוכסכים, הן הישראלי והן הפלסטיני. בנוסף, 89% מהאזרחים הערבים מכירים בזכות קיומו של העם היהודי במדינת ישראל.⁴²⁹

תרשים 2: עמדות הציבור הערבי כלפי הכינוי "האביב הערבי"

"האביב הערבי" נחשב לכינוי הרווח לגל המהפכות העממיות ולהפגנות הענק בעולם הערבי שפרץ בשנת 2010. הכינוי טומן בחובו קונוטציות חיוביות וסמלים זוהרים, ויש בו כדי להצביע על תחילתו של עידן חדש אחרי שנים של עריצות ושחיתות. עצם השימוש בכינוי זה כולל משמעויות אנליטיות שממקם את האירועים במדינות ערב לצד התקוממויות עממיות שהובילו להדחת משטרי דיכוי והחלפתם במשטרים דמוקרטיים וליברליים. ניתוח תוצאות הסקר מראה כי 72% מהאזרחים הערבים בישראל לא מסכימים לכנות את ההתקוממות מ־2010 בשם "האביב הערבי", לעומת 28% המסכימים לכך. ניתן להסיק כי עמדתו של הציבור הערבי מהתיאור יכולה ללמד על עמדתו

429. עואודה, שם (לעיל הערה 424).

של הציבור מהאירועים, ממסלול התפתחותם ותוצאותיהם. נתוני הסקר מחזקים את הסברה בצורה שאינה משתמעת לשתי פנים את עומק אכזבתו של הציבור הערבי מהמהפכות העממיות שהביאו להתרסקות של חלק מהמדינות הערביות ולהתדרדרות המחאות ההמוניות בחלק מהן למלחמות אזרחים הכוללות שימוש תדיר באמצעי אלימות אשר הציבו סימני שאלה בדבר עתידן.

לוח 3: עמדות האזרחים הערבים כלפי תנועות הג'האד

באיוז מידה את/ה תומך/ת בארגונים ג'האדיסטיים כגון אל-קאעדה, ג'בהת אל-נצרה, או דאע"ש?	מספר המשיבים	השיעור באחוזים
כלל לא	402	79%
במידה מועטה	24	5%
במידה בינונית	30	6%
במידה רבה	2	0.4%
במידה רבה מאוד	0	0%
לא יודע/ת או מסרב/ת לענות	52	10%
סה"כ	510	100%

ממצאי הסקר מראים כי הרוב המכריע של האזרחים הערבים מתנגדים לתנועות הג'האד. 93% מכלל הנשאלים ציינו כי הם מתנגדים בתוקף לתנועות הללו. עוצמת התנגדותם של הערבים אזרחי ישראל לתנועות הדתיות הרדיקליות והג'האדיסטיות מלמדת על אכזבתם מ"האביב הערבי" וגם מההתקוממות בסוריה, כפי שמראים לוחות 3 ו-4. ממצאים אלה עולים בקנה אחד עם התנהגותם הפוליטית של הערבים בישראל מאז כינונה של המדינה היהודית, וכמעט אין הם מעורבים בפעילות חבלנית נגד המדינה ונגד האוכלוסייה היהודית. ממצא זה מלמד גם על האסטרטגיה הפוליטית של הזרם המרכזי בחברה הערבית, שבחר במאבק אזרחי במסגרת הדמוקרטיה הישראלית מתוך מחויבות לפעול במסגרת החוק הישראלי בלבד.⁴³⁰

430. סמוחה, 2012.

לוח 4: עמדות הציבור הערבי כלפי ההתקוממות בסוריה

השיעור באחוזים	מספר המשיבים	באיזו מידה את/ה תומך/ת בהתקוממות בסוריה?
60%	308	כלל לא
9%	44	במידה מועטה
9%	48	במידה בינונית
6%	32	במידה רבה
5%	24	במידה רבה מאוד
11%	54	לא יודע/ת או מסרב/ת לענות
100%	510	סה"כ

כאמור, בציבור הערבי נטושים חילוקי דעות על ההתקוממות בסוריה. חלק בלתי מבוטל מציבור זה עומד לצד משטרו של אסד ורואה בהתקוממות בסוריה קנוניה שרקמו ארצות-הברית ובעלות בריתה הערביות. מנגד יש הרואים באירועים בסוריה חלק מ"האביב הערבי" שפקד את מדינות ערב ולא פסח על סוריה. קבוצה זו תומכת בהתקוממות נגד משטר רוזני, מרכא ומושחת. תוצאות הסקר מראות כי קרוב ל-70% מהציבור הערבי מתנגדים להתקוממות בסוריה לעומת 11% התומכים בה. חשוב לציין שהסקר נערך בשנת 2016, לאחר עלייתם של ארגונים ג'אדיסטיים רבים אשר הסיטו תהליכים מהפכניים לכיוון מלחמה פנימית בסוריה שגבתה מהסורים מחיר כבד מאוד.

ניתוח תוצאות הסקר מעלה סוגיה חשובה המבליטה את התמורות בקרב האוכלוסייה הערבית בישראל על רקע הטלטלה שפקדה את המזרח התיכון מסוף 2010. הסקר מראה כי 75% מהאזרחים הערבים בישראל אינם מסכימים להשוואתם עם האזרחים במדינות בערב. ממצא זה מראה כי האזרחים הערבים תופסים את עצמם כחלק מההוויה הישראלית יותר מן הערבית וכי קבוצת ההשוואה שלהם היא קבוצת הרוב היהודית. במילים אחרות, הם תובעים להשוותם לקבוצה בעלת הישגים משמעותיים במישורים ובתחומים רבים, קבוצה הנתונה במשטר דמוקרטי. על אף ביקורתם הרבה על הדמוקרטיה הישראלית, היא עדיפה בעיניהם על המשטרים העריצים בחלק ניכר ממדינות ערב. לדעתנו, האזרחים הערבים אינם מקבלים את השוואת מצבם למצב

במדינות ערב מתוך התפיסה שהם חיים במדינת ישראל הנמנית עם מועדון המדינות של העולם הראשון, הדמוקרטיות המערביות, המדינות המתקדמות והיציבות-החסינות מפני התפרקות והתפוררות. זאת בשונה ממדינות ערב שהן מדינות מתפתחות שעדיין נתונות בחיפוש יציבות פוליטית. אנו בדעה כי התקשורת הישראלית והרטוריקה הפוליטית של המפלגות הציוניות תרמו להפנמתה של טענה זו המניחה כי המצב בישראל הינו "גן עדן" ביחס ובהשוואה למדינת ערב.

לוח 5: עמדות האזרחים הערבים בישראל כלפי קבוצת ההשוואה שלהם

השיעור באחוזים	מספר המשיבים	האם את/ה מקבל/ת את ההשוואה בין מצב האזרחים הערבים במדינת ישראל לבין מצבם של הערבים במדינות ערב?
73%	372	לא
24%	124	כן
3%	14	לא יודע/ת או מסרב/ת לענות
100%	510	סה"כ

הסקר האחרון שערך מרכז מדה אל-כרמל ואשר פורסם בסוף מארס 2018 מציג מגמה דומה בדבר ההשפעה המתסכלת של "האביב הערבי" על החברה הערבית. ממצאיו מראים כי 67% מכלל הנשאלים משוכנעים כי המציאות הפוליטית של הערבים בישראל היא מציאות של ייאוש ותסכול, וקרוב ל-60% מכלל הנשאלים סבורים כי אירועי "האביב הערבי" החריפו את הקיטוב הערתי בחברה הערבית בישראל.⁴³¹ תוצאות כלל הסקרים מובילות למסקנה שהציבור הערבי מאוכזב בכיורר מ"האביב הערבי", והאכזבה מולידה דפוס של לוקליזציה של מאבקו הפוליטי הבא לידי ביטוי בהעדפת סוגיות אזרחיות על פני סוגיות לאומיות. המגמה המסתמנת איננה מגמה של פרגמטיות, שהרי זו הייתה המגמה הרווחת בעשורים האחרונים, אלא מעין קבלת המציאות המדינית הקיימת (אך לא קבלת הציונות) וזניחת מגמות של

431. ראו תוצאות הסקר שערך מרכז מדה אל-כרמל כפי שפורסמו בעיתון כל אל-ערב, 23 במארס 2018, עמ' 6.

פלטטיניזציה שאפיינו את הלך הרוח ואת האקלים החברתי-פוליטי של שנות השבעים והשמונים. בהסתמך על סקרים אלה ניתן לקבוע כי ההשפעה ההרסנית והאנרכיסטית של "האביב הערבי" דוחפת את המיעוט הערבי לזנוח את האידאולוגיות ולהדגיש עוד ועוד את מרכזיותה של ההוויה האזרחית היום-יומית תוך ניתוק גורלו מההתפתחויות הפוליטיות בעולם הערבי בכלל ובזירה הפלסטינית בפרט. בפשטות, האכזבה מהמרחב מובילה את המיעוט הערבי להתבדלות מהמרחב (אם כי הזיקה בינו לבין המרחב נשמרת), ולהפנמה הולכת וגוברת של הצורך להתמקד בהיבט המקומי על חשבון הלאומי או האידאולוגי. התחזקות ההעדפה של ההיבט המקומי בהחברה הערבית לא נסתרה מעיניה של המדינה, והיא מיהרה לקדם מיזם של גיוס הערבים הנוצרים לצבא, בעיקר מאז פרוץ "האביב הערבי". אמנם אין בכך משום חידוש כי המדינה ניסתה לקדם את גיוס הנוצרים בשנות החמישים,⁴³² אולם החידוש מתבטא בנכונותה של מנהיגות מקומית לקדם את הנושא בקרב הערבים הנוצרים וכמובן בעלייה פתאומית במספר המתגייסים מקרב הצעירות והצעירים הנוצרים לצה"ל ולשירות הלאומי. לא ניתן לנתק התפתחות זו מהשפעתו של "האביב הערבי".

הנוצרים ו"האביב הערבי": החלום ושברו

ההתייחסות המודגשת לנוצרים נובעת בראש ובראשונה מהעבודה הפשוטה כי הנוצרים הן במזרח התיכון והן בישראל הושפעו יותר מכל מיעוט אחר מהאפקט האנרכיסטי האלים של המהפכות העממיות בעולם הערבי. אירוע זה מסמן ללא ספק נקודת מפנה בתולדות הנוצרים כקולקטיב באזור הן במישור הזהות ואף במישור הקיומי. הנוצרים במזרח התיכון המודרני היו מאז ומעולם קבוצת מיעוט הטרוגנית לא רק מבחינה דתית, אלא גם בהשקפות האידאולוגיות שאימצה האליטה האינטלקטואלית והפוליטית הנוצרית. על אף ההטרוגניות שאפיינה את קהילות הנוצרים הערבים, ניתן להצביע על שלושה אפיונים מרכזיים לנוצרים במאה העשרים. ראשית, משכילים ואינטלקטואלים נוצרים מילאו תפקיד מכונן בהפצת האידאולוגיות המודרניות כגון לאומיות,

.432. Frisch, 2011, עמ' 40.

חילוניות ומרקסיזם. שנית, משקלם הסגולי של הנוצרים בתנועות הלאומיות והמהפכניות היה בולט במיוחד ולא פרופורציונלי לחלקם באוכלוסייה. שלישית, מאז שנות השבעים ואילך מסתמן תהליך של הגירה נמרצת של הנוצרים מארצות המזרח התיכון הערבי. כלומר, הנוצרים בעולם הערבי נתונים בדעיכה מתמשכת במרחב הציבורי וכך גם הנוצרים בישראל.

הנוצרים בארץ מילאו תפקיד בולט בתולדותיה של התנועה הלאומית הפלסטינית בתקופת המנדט הבריטי ולאחר מכן בחברה הערבית לאחר קום המדינה. הנוצרים מילאו תפקיד נכבד כדובריה של התנועה הלאומית הפלסטינית, וקישרו בינה לבין שלטונות המנדט כמציגי העמדה הערבית-הפלסטינית בפני המערב. קריסתה של החברה הפלסטינית העירונית בעקבות מלחמת 1948 יצרה חלל מנהיגותי-חברתי שאפשר לנוצרים למלא תפקיד מרכזי בחיים הפוליטיים והציבוריים של המיעוט הערבי בישראל, בעיקר במסגרת המפלגה הקומוניסטית על גלגוליה השונים.⁴³³ הדומיננטיות והמוביליות הפוליטית של הנוצרים החלה להתערער בשנות השמונים של המאה העשרים לא רק בגלל הירידה החדה במשקלם הדמוגרפי אלא גם בשל מכלול תהליכים באזור ובעולם ובראשם עלייתה של התנועה האסלאמית, עלייתו של דור חדש של משכילים מוסלמים, התערעורת האיזון העדתי והסקטוריאלי, התפרקותה של ברית המועצות ושקיעת הקומוניזם.⁴³⁴ על אף זאת, הנוצרים שומרים על יתרון מובהק בתחומי הכלכלה וההשכלה ביחס לסקטורים האחרים בחברה הערבית. נוצרים מהגרים גם מישראל, אולם בהשוואה לארצות מסביב, לא ניתן להצביע על הגירת המונים, ודלדול האוכלוסייה הנוצרית נובע בראש ובראשונה משיעור הילודה הנמוך בה.

התקוממויות "האביב הערבי" חשפו את מידת השבריריות של החברה הערבית המודרנית, והיא התגלתה במערומיה במלחמה העקובה מדם המתנהלת בסוריה. ההתקוממות בסוריה פילגה את החברה הערבית בישראל בין מחנה המזדהה עם המשטר לבין מחנה המזדהה עם ההתקוממות, אולם בעיניהם של נוצרים רבים בישראל, ההתקוממות

⁴³³. Shihade, 2011.

⁴³⁴. שטרנל, 1992, עמ' 96-106.

ופרוץ המלחמה המחישו את החולשה המבנית של המיעוט הנוצרי בעולם הערבי ואת תלותו בקיומו של שלטון צנטרליסטי חזק. קריסת השלטון המרכזי בעיראק בעקבות פלישת ארצות-הברית והאירועים בסוריה היו הרסניים מבחינתם של הנוצרים בשתי הארצות, ותוצאתם הייתה אקסודוס המוני של הנוצרים.⁴³⁵ גם נפילת משטרו של מובארק במצרים בשנת 2012 גררה עלייה חסרת תקדים במעשי האלימות נגד הקופטים ונגד כנסיותיהם ברחבי מצרים.⁴³⁶ על רקע המהפכות העממיות הללו נעשו הנוצרים לקורבן קל של האנרכיה השלטונית ושל האלימות הפושה במרחב הערבי שמסביב לישראל. אמנם הנוצרים אינם היחידים אשר משלמים את מחיר האנרכיה והאלימות, אולם מאחר שמיעוט זה קטן, מועצמת בקרבו תחושת הקורבנות כקולקטיב. ההתקוממות בסוריה והמרד שבא לאחר מכן היו אפוא נקודת שבר מבחינתם של נוצרים רבים לא רק בישראל, אלא גם בלבנון.

שום קבוצת מיעוט בחברה הערבית לא הושפעה ממהפכות "האביב הערבי" כפי שהושפעה קבוצת הנוצרים בישראל. הדבר בא לידי ביטוי הן בדפוסי ההתנהגות הקולקטיביים והן בשיח הפוליטי. העלייה הניכרת במספר הצעירים הנוצרים המתגייסים לצה"ל משקפת ללא ספק את ההשפעה החשובה ביותר של "האביב הערבי" על הנוצרים בישראל. יתר על כן, האירועים בסוריה עוררו הרהורים פומביים הולכים וגוברים בדבר האוריינטציה הפוליטית-אידאולוגית שעל הנוצרים בישראל לאמץ הן ביחס למדינת ישראל והן ביחס למרחב הערבי. מאז פרוץ ההתקוממות בסוריה חווים בני הקהילה הנוצרית בישראל תהליך של רוויזיה של הזהות הקולקטיבית והחלו להישמע קולות המתכחשים לזהותם הערבית והמדגישים את ייחודם הדתי-עדתי המבדיל אותם מסביבתם. בריאיון שהעניק לערוץ אחת בטלוויזיה הישראלית הצהיר הכומר ג'בראיל (גבריאיל) נדאף, האב הרוחני של מפעל גיוס הנוצרים

435. ראו: Kamal Sido and Tonja Klausmann, *Threatened by Changes: Christian Minorities in the Middle East* (Society for Threatened Peoples, March 2014), pp. 3-9.

436. לביב טאה, "אנעכאסאת אל-ת'וראת אל-ערביה עלא אל-עלאקאת אל-אסלאמיה אל-מסיחיה" [השפעת המהפכות הערביות על היחסים בין מוסלמים לנוצרים], אל-לאקא, גיליונות 2-3 (2013), עמ' 172.

לצה"ל: "הנוצרים, השורשים שלהם לא רק ערכים וגם המדינה צריכה לדעת את זה. זה דבר היסטורי חשוב ביותר. הנוצרים פה במזרח התיכון השורשים שלהם יווניים, ארמניים, אשוריים וגם לטיניים".⁴³⁷ בריאיון שערך יוסרי ח'זראן עם האב ג'בראיל נדאף בכיתו בנצרת הדגיש הכומר כי המהפכות המכונות "האביב הערבי" העמידו בפני הנוצרים באזור הזדמנות היסטורית לחזור אל זהותם ואל שורשיהם הלא-ערבים. כלומר, "האביב הערבי" הביא לידי התפכחות הנוצרים מאשליית ההשתייכות למרחב הערבי.⁴³⁸ כנאאמו בטקס שנערך באירוע הוקרה לחיילים הנוצרים המשרתים בצה"ל לרגל חג המולד בשנת 2013 קרא הכומר נדאף לצעירים הנוצרים להתגייס לצה"ל ולשמור על המדינה, והדגיש את אמונתו בשותפות הגורל בין העדה הנוצרית לבין העם היהודי, שותפות גורל בין המיעוט הנוצרי לבין המדינה היהודית.⁴³⁹ דבריו של הכומר נדאף על שותפות הגורל מזכירים את ברית המיעוטים שגובשה בשנות החמישים כאופציה ריאליט מבחינתה של ישראל, וכמובן הם מזכירים את השיח שעמד ביסוד מערכת היחסים שנרקמה בין העדה הדרוזית לבין מדינת ישראל. פעילותו של הכומר נדאף למען גיוס הנוצרים בצה"ל אינה מתנהלת בחלל ריק, ובאוגוסט 2012 הוקם פורום גיוס העדה הנוצרית לצה"ל. בראש הפורום עומד קצין צה"ל במילואים, שאדי חלול, תושב גוש חלב וכן למשפחת עקורים מבירעם, והוא מקדיש את מרצו למטרה מרכזית והיא גיוס בני הדור הצעיר לשורות צה"ל. בשנת 2013 נרשמה עלייה תלולה במספר הנוצרים המתגייסים לצה"ל, והנתונים מראים כי בתחילת 2014 שירתו בצבא או בשירות לאומי כ-729 צעירים וצעירות נוצרים. מתוכם התגייסו לשירות לאומי 429 צעירות וכ-300 צעירים התגייסו לצבא.⁴⁴⁰ לפי הנתונים שמסר דובר צה"ל, בין השנים 2009-2016 התגייסו לצבא בסך הכול 493 נוצרים (כ-60 מתגייסים

437. כתבתו של אמנון בן ימין, "דילמת הגיוס של הנוצרים", הטלוויזיה הישראלית, ערוץ אחת, תכנית מבט, 25 בדצמבר 2012.

438. ריאיון שערך יוסרי ח'זראן עם האב ג'בראיל נדאף, נצרת, 21 באוגוסט 2014. שם.

440. שם. ראו גם: ג'קי ח'ורי, "גיוס הנוצרים לצה"ל מאיים לפלג את החברה הערבית", הארץ, 9 בפברואר 2014.

בממוצע בשנה),⁴⁴¹ ולעומתו טוען הפורום לגיוס העדה הנוצרית כי בכל שנה מתגייסים לצבא כ-100 צעירים וכ-500 נוספים מצטרפים לשירות לאומי.⁴⁴²

העלייה הפתאומית הזו במספר המתגייסים אינה מותירה מקום לספק כי המלחמה בסוריה וההתנכלות הגוברת למיעוט הנוצרי שם מוצאים הדים בדמות העלייה הניכרת במספר הצעירים הנוצרים המתגייסים לצה"ל. הכומר נדאף מאשר מסקנה זו: "באף אחת ממדינות ערב לא זוכים הנוצרים ליחס כמו כאן. נהפוך הוא, בכל אחת מהן [הם] נפגעים שוב ושוב על ידי הרוב המוסלמי. רק בישראל זה לא קורה. אני חי במדינה הזאת ומכבד אותה כי היא שומרת עלינו. אין דמוקרטיה דומה בכל העולם הערבי".⁴⁴³

טיעון זה מתיישב עם השיח הרווח בחוגי שלטון שונים בישראל, שלפיו ישראל היא לא רק הדמוקרטיה היחידה במזרח התיכון, אלא שיששראל היא אי של יציבות באזור רווי מהפכות. הממשל הישראלי זיהה את הפוטנציאל הטמון בגיוס הנוצרים לאו דווקא להעמקת הפילוגים הפנים-ערביים, אלא לשיפור תדמיתה של ישראל בעיקר בעיני מעצמות המערב. באוקטובר 2012 נערך בנצרת עילית כנס ביזמת אגף נוער וקהילה במשרד הביטחון ובשיתוף פעולה עם עיריית נצרת עילית, ובו ביקשו המארגנים לעודד גיוס צעירים נוצרים לצבא ולשירות לאומי.⁴⁴⁴ כשנה לאחר מכן הורה ראש הממשלה בנימין נתניהו להקים פורום משותף לממשלה ולנציגי הנוצרים שיפעל לקידום גיוס נוצרים לצה"ל ולשילובם בחיי המדינה.⁴⁴⁵ העיתוי של הצעדים הללו אינו מותיר מקום לספק בדבר השפעתו של השבר בסוריה על הנוצרים בישראל: בעיניהם של נוצרים רבים המלחמה

441. הודעתו של דובר צה"ל מיום 6 במרץ 2018: <https://bit.ly/2XnhObh>.

442. ישי פרידמן, "העמותה שמגייסת נוצרים לצה"ל על סף סגירה", מקור ראשון, 25 במאי 2017.

443. יאיר קראוס, "משבר הזהות של הערבים הנוצרים בישראל", מעריב, 29 בדצמבר 2013.

444. ג'קי ח'ורי, "כינוס משרד הביטחון לגיוס נוצרים עורר זעם בנצרת" הארץ, 31 באוקטובר 2012.

445. יהונתן ליס, "נתניהו הורה על הקמת פורום לקידום גיוס נוצרים לצה"ל ולשירות לאומי", הארץ, 5 באוגוסט 2013.

שפרצה בסוריה מסמנת את קריסתה של המדינה הערבית החילונית ואת נפילתו של המעוז האחרון של המודל הפלורליסטי הערבי ואף המעוז האחרון של הנצרות בעולם הערבי.⁴⁴⁶

על כך יש להוסיף כי סוריה היא המדינה הערבית היחידה שלא ידעה הגירת המונים נוצרית אינטנסיבית בשנים האחרונות או מתיחות עדתית בין נוצרים לבין מוסלמים. במידה רבה של ודאות ניתן לומר כי הנוצרים בסוריה נהנו מחופש פולחן ומהשתלבות בחיי המדינה והחברה.⁴⁴⁷ על כן אין תמה כי מאז פרוץ המהפכות של "האביב הערבי" הלכו וגברו הקולות המתכחשים לזיקה הלאומית לערביות.⁴⁴⁸ ברור גם כי קולות אלה זכו להיענות מיידית מצד הממסד, ויו"ר הקואליציה דאז, חבר הכנסת יריב לוין יזם חקיקה אשר הבטיחה ייצוג נפרד לנוצרים במשרדי הממשלה, בטענה כי הכללת הנוצרים בקטגוריה "ערבים" הביאה לידי קיפוח חלקם של הנוצרים לטובת המוסלמים, בייחוד במשרד החינוך.⁴⁴⁹

ההתגייסות לצה"ל מפלגת את הנוצרים בישראל באופן חסר תקדים ומעמידה אותם בפני משבר זהות ובפני משבר פוליטי שלא ידעו דוגמתם בעבר. מחנה המתנגדים לגיוס כולל את רוב האליטה הפוליטית והאינטלקטואלית ואת החברים הנוצרים במפלגות אנטי-ממסדיות כגון חד"ש ובל"ד. הם סבורים כי הגיוס אינו אלא הישנות של מדיניות "הפרד ומשול" של המדינה, שלטענתם עמדה תמיד ביסוד המדיניות של ישראל כלפי המיעוט הערבי ואף יושמה בהצלחה בקרב הדרוזים. על כן ההתגייסות לצה"ל היא אחד מניסיונות הישראליות והציוניות שמובילה ישראל כדי להחליש את ההשתייכות הלאומית של הדורות הצעירים בחברה הערבית ולפלגה לפי חתכים עדתיים

446. Shortt, 2012, עמ' viii.

447. בשארה, 2017.

448. ג'וני מנצור, "אסראיל תסתעל מא יג'רי פי סוריא לתריוג' לתג'ניד אל-מסחיין" וישראל מנצלת את המתרחש בסוריה כדי לגייס את הנוצרים, כל אל-ערב, 27 בפברואר 2014, <http://www.alarab.net/Article/595723>

449. להרחבה על פעילותו ראו הרף של ח"כ יריב לוין באתר הכנסת.

או דתיים.⁴⁵⁰ עם זאת, שיח מתגונן זה, המסתתר מאחורי סיסמאות נבובות, אינו יכול לבטל את חשיבותה המכרעת של הדינמיקה הפנימית המניעה מאות צעירים נוצרים להתגייס מרצונם לצה"ל. ההתגייסות מבטאת מגמה מובהקת של ניכור כלפי המרחב הערבי ומבטאת חשש קמאי מפני השפעותיהן של מהפכות "האביב הערבי" על המיעוטים הנוצרים. הנסיגה למסגרות של זהות עדתית או דתית בקרב הנוצרים עולה בקנה אחד עם המגמות הקונפסיונליות שהפכו לסימן ההיכר הבולט ביותר של הפוליטיקה הערבית בשנים האחרונות.⁴⁵¹ ביטוי לדילמת הזהות והשייכות שבה שרויים הנוצרים לנוכח התהפוכות שחוללו המהפכות העממיות ניתן למצוא במכתב הגלוי ששיגר המשורר הלאומי הנוצרי מרואן מח'ול למנהיג דאעש, אבו בכר אל-בע'דאדי. מח'ול כתב בלשון צינית המדגישה את עוצמת המחויבות למאבק הלאומי נגד ישראל:

כפי שאתה יודע, ביקרתי ברוב מדינות העולם המערבי והקראתי בתיאטראות המקומיים שלהן מן השירה הלאומית שלי. לעומת זאת, העולם הערבי בראשותם של מפקדי הכוחות המזוינים, הקומיסרים של "ערב איידול", אינו יכול להכיל בתחומיו את נוכחותי ומתקשה לעכל את המספר 48, השנה שאחריה לא הייתי פלסטיני עוד.

מוטיב הילידות מודגש אף הוא במכתבו של מח'ול, אולם לא ביחס לנרטיב הציוני ולמדינת ישראל אלא ביחס לאסלאם במזרח התיכון: "כפי שאתה יודע, משפחותינו הנוצריות חיות כאן כבר אלפיים שנה. בשלב מאוחר יחסית, כאשר ירד הקוראן הקדוש, התחלנו לשלם ג'זייה, הוא מס הגולגולת, תמורת הקלות אזוריות, שהיו מעין פתרון פוליטי למחלוקת דתית".⁴⁵² אותה מגמה ניכרת במאמרו של ההיסטוריון

450. ראו: מראל קטינה, "דרוב אל-אלאם: מסיחיון ללתג'ניד פי ג'יש אל-אחלתאל" [דרך היסטורים: נוצרים לגיוס בצבא הכיבוש], אל-אח'באר, גיליון 2240, 7 במאוס 2014; מחמד אל-עבד אללה, "תג'ניד אל-מסיחיון אל-ערב: אל-תוקית ואל-אהדאף" [גיוס הנוצרים הערבים: העיתוי והמטרות], אל-אח'באר, גיליון 2039, 2 בספטמבר 2013.

451. Susser, 2010, עמ' 40.

452. ראו את אשר כתב המשורר מרואן מח'ול, "מכתב גלוי אל אמיר המאמינים החמודים של דאעש" (תרגם מערבית עידן בריר), הארץ, 5 בספטמבר 2014.

ג'וני מנצור, שקרא לצעירים הנוצרים לא להתגייס לצה"ל משום שהתגייסותם נועדה להגשים את המפעל של מנהיגי הציונות שנועד לפורר את האחדות הפנימית של הערבים הפלסטינים בישראל. חשוב מזה, מנצור הדגיש כי הנוצרים אינם אורחים או אפיזודה חולפת במזרח התיכון; נהפוך הוא, לטענתו הם גורם יליד באזור וזיקתם לאדמה היא אותה זיקה אורגנית, היסטורית ולאומית מושרשת זה אלפי שנים.⁴⁵³ סמיח ג'נאדרי חוזר אל ההיסטוריה של המזרח התיכון מאז הופעת הנצרות כדי להעלות על נס את תרומתם של המשכילים והאינטלקטואלים הנוצרים לתנועת הנהד'ה לא רק במאה ה-19, אלא במשך אלפי שנות היסטוריה, וטוען כי הנוצרים באזור מילאו תמיד תפקיד תרבותי מכונן.⁴⁵⁴ האקונומוס צאלח ח'ורי העומד בראש הכנסייה של סח'נין היה מהבודדים שבחר שלא להתניחס בלשון דיפלומטית למהפכות "האביב הערבי", ודבריו משקפים נאמנה את עוצמת האכזבה והתסכול מהשפעותיהן של מהפכות "האביב הערבי" על הנוצרים במזרח התיכון:

האביב הזה הפך את האדם אויב כלפי אחיו, והבן אויב כלפי אביו, שלא להתניחס לשפיכות הדמים כאן ושם, דם של גברים, נשים וטף. האם חוק הג'ונגל השתלט על היחסים החברתיים ועל האנשים במקום האהבה ההדדית? האם ויתרנו על הסובלנות, על האהבה ועל השלום, שהיא שליחות האלוהים עלי אדמות?⁴⁵⁵

המזרח התיכון הערבי הולך ומתרוקן מנוצרים ורבים מהם משוכנעים כי המשך קיומם באזור אינו מובטח ללא ברית עם גורם בעל עוצמה. כשם שחלקם הגדול של הנוצרים-המארונים בלבנון כרתו ברית עם חזבאללה ועם משטר הבעת' הנלחם על קיומו, כך גם לפי אותו היגיון כוחני, עוצמתה של ישראל ויציבותה הפנימית משמשת ערובה ממשית להמשך קיומם של הנוצרים בישראל. על כן יש לראות את ההתגייסות

453. מנצור (לעיל הערה 304)

454. סמיח גנאדרי, "אלדור אלנהד'וי ללערב אל-מסיחין מנד' ט'הור אל-מסיחיה וחתא אל-עצר אל-ראהן" [תפקידם של הערבים הנוצרים בתחייה מאז הופעת הנצרות ועד התקופה הנוכחית], אל-אתחאד, 12 בדצמבר 2012.

455. האקונומוס צאלח ח'ורי, "עלא האמש מואתמר סח'נין למנאהד'ת אל-תג'ניד" [בשולי ועידת ההתנגדות לגיוס בסח'נין], אל-אתחאד, 25 ביוני 2015.

לצה"ל על רקע זה. אמנם התערערות האיזונים הבין-קהילתיים בתוך החברה הערבית והתנפלויות הדרוזים על שכניהם הנוצרים בעשורים האחרונים דחפו לא מעט נוצרים להתגייס לצה"ל מתוך מחשבה כי ההתגייסות מחזקת את מעמדם,⁴⁵⁶ אולם העלייה החדה במספרם בשנת 2017 והקמת גופים קהילתיים-רשמיים הפועלים בריש גלי לקידום מגמה זו באה רק לאחר ההתקוממות בסוריה ופרוץ המלחמה. "האביב הערבי" שעורר ציפיות רבות לקידום הדמוקרטיזציה והליברלזציה של המרחב הערבי, הביא עד כתיבת שורות אלה לא רק להתמוטטותם של משטרים, אלא גם לנפילתן של מדינות. התהליכים האנרכיסטיים והאסלאמיסטיים שהולידו המהפכות של "האביב הערבי" העמיקו את תחושות ההדרה והניכור בקרב הנוצרים ועוררו שאלות מהותיות בדבר עתיד קיומם במזרח התיכון. עשרות שנים ניסו הנוצרים לפרש מחדש את המרחב ולחפש אחר אפיקים להשתלב בו, וכיום הם נאבקים על עצם קיומם בו. דילמה זו עומדת ביסוד המשבר שבו שרוי המיעוט הנוצרי בישראל, וההתגייסות לצה"ל היא חלק בלתי נפרד ממשבר זה. באוקטובר 2014 הכירה מדינת ישראל בקיומו של הלאום הארמי כלאום הייחודי לנוצרים בישראל. על החלטתו של משרד הפנים להכליל את המוצא הארמי בסעיף הלאום בתעודת הזהות אמר השר גדעון סער: "הארמים במהלך השנים סבלו מרדיפות ומדיכוי ואפליה. ישראל היא מדינה יהודית, וחייבת להגן על המיעוט הזה. אני מבקש שתראו את ההחלטה הזאת לא רק אישית, אלא גם כהחלטה שקיבלתי בשם בני עמי, העם היהודי".⁴⁵⁷ החלטתו של הממסד הישראלי להכיר בלאום הארמי היא המשך להחלטה קודמת של הכנסת, שהפרידה את הנוצרים מהקולקטיב הערבי בכל הקשור למינויים בשירות המדינה ויצרה בעבורם קטגוריה נפרדת כשם שיש קטגוריות נפרדות לדרוזים ולברווים. אין חידוש בהצהרתו של סער, שהרי בשנות החמישים כרתה ישראל ברית עם המיעוט הדרוזי שנקראת "ברית הדמים" בין שני

456. ראו סיכום הדו"ח שהכין מרכז החירות הערבי, כל אל-ערב, 28 במאי 2010; על פי הדו"ח, 39% מהיישובים הערביים סבלו מאלימות על רקע עדתי או חמולתי.

457. ראו הצהרתו של סער בכתבתו של חסן שעלאן, "סער: 'ההכרה בלאום הארמי עושה צדק'", אתר Ynet, 21 באוקטובר 2014

מיעוטים נרדפים. עם זאת, צעדים אלה מצידה של ממשלת ישראל מבטאים היענות למגמות אותנטיות בקרב הקהילות הנוצריות בישראל שהלכו וגברו מאז פרוץ ההתקוממות בסוריה בשנת 2011 ולאחר הופעתם של הארגונים הג'האדיסטיים בסוריה ובעיראק. המדיניות הזו מפלגת את הקהילות הנוצריות, אם כי הקולות המתנגדים למגמות הברדלניות נשמעים מקרב חוגים אינטלקטואליים ופוליטיים וספק רב אם הם משקפים את כל הלכי הרוח ברחוב הנוצרי בישראל.

משבר הזהות והניכור הגובר ההולך והגובר כלפי המרחב הערבי בקרב הדור הנוצרי הצעיר זכה לתימוכין במחקר אמפירי שערך ד"ר ג'רייס ח'ורי בשנת 2009. המחקר כלל 418 איש, וממצאיו מראים כי 76% מהנשאלים הצהירו כי הם מגדירים את עצמם כסובלים ממשבר זהות ומאובדן דרך. חשוב מזה, 45% מהנשאלים הגדירו את עצמם כנוצרים בראש ובראשונה ורק 30% ראו את עצמם כפלסטינים. 86% מהנשאלים ענו כי חלה הידרדרות ניכרת ביחסים עם המוסלמים והדרוזים בחמש השנים הקודמות.⁴⁵⁸ אין ספק כי הנתונים מצביעים על מגמה מובהקת של משבר זהות בקרב בני הדור הצעיר הנוצרים, ומשבר זה מתבטא בהתרופפות הזיקה הפוליטית והתרבותית למרחב הערבי ובנטייה הולכת וגוברת של התכנסות עצמית. מגמה זו עולה בקנה אחד עם המגמה המובילה בעולם הערבי מאז 1967 של נסיגת הזהויות הלאומיות-החילוניות והתחזקות מכלול הזהויות הדתיות התת-מדינתיות.⁴⁵⁹

תגובתה של האליטה הפוליטית האינטלקטואלית בחברה הערבית לגיוס הנוצרים לא חרגה מהשיח האנטי-ממסדי המאשים את הממסד הישראלי ביישום מדיניות אימפריאליסטית של "הפרד ומשול". שיח זה מתנתק מהמציאות החברתית של המיעוט הערבי ומסרב להכיר בחולשות הפנימיות של החברה הערבית. יתרה מזו, שיח זה ממקד את הביקורת במדיניות הרשמית של הממסד ורואה בכל התייחסות לחולשות הפנימיות של החברה הערבית ניסיון לחתור תחת הזהות הלאומית-הקולקטיבית של המיעוט הערבי.

458. ג'רייס ח'ורי, "אל-שבאב אל-ערבי אל-מסיחי פי אל-ג'ליל" והנוער הערבי-הנוצרי בגליל, אל-לקאא, גיליונות 3-4 (2010), עמ' 84-89.

459. שם, עמ' 89.

על רקע העלייה במספר המתגייסים מקרב הצעירים הנוצרים נערך בסח'נין "הכינוס הלאומי הכללי נגד הגיוס" בהשתתפות נציגים מכל המפלגות והתנועות הפוליטיות בחברה הערבית. כל הדוברים הדגישו את ה"מנטרה" הישנה של האחדות הלאומית המתעלה מעל השייכות העדתית והחמולתית.⁴⁶⁰ אותה נימה בלטה במכתבה הגלוי של חברת הכנסת מטעם בל"ד חנין זועבי לכוומר ג'בראיל נדאף ובו כתבה כי "הנוצרים הם לא גשר בין צדדים [שונים]... הם חלק מהמרקם של עמנו הערבי-הפלסטיני וחלק מהמרקם של עמם ואין להם מקום מלבד בקרב עמם".⁴⁶¹ בתגובות הללו אין ולו שמץ של ביקורת עצמית או הסתכלות פנימית בתחלואיה של החברה הערבית או בתהליכים הפנימיים והאזוריים אשר העמיקו את מגמות ההתבדלות בקרב בני הדור הנוצרי הצעירים. אותה מגמה של התכחשות והכחשה אפיינה תמיד את גישתה של התנועה הלאומית הערבית בהתייחסותה לפלורליזם המאפיין את החברה הערבית. התייחסותה של ההנהגה הערבית בישראל לרב-גוניות של החברה הערבית מתבססת על תפיסה מונוליתית, הרוואה את הקולקטיב הערבי כמסכת אחת מבחינה תרבותית ופוליטית. ניתוח תוצאות סקר דעת הקהל שנערך במיוחד לשם מחקר זה מוכיח באופן שאינו משתמע לשתי פנים כי האוכלוסייה הערבית הנוצרית הושפעה יותר מכל קבוצה אחרת בציבור הערבי מההשפעה האלימה האנרכיסטית של "האביב הערבי".

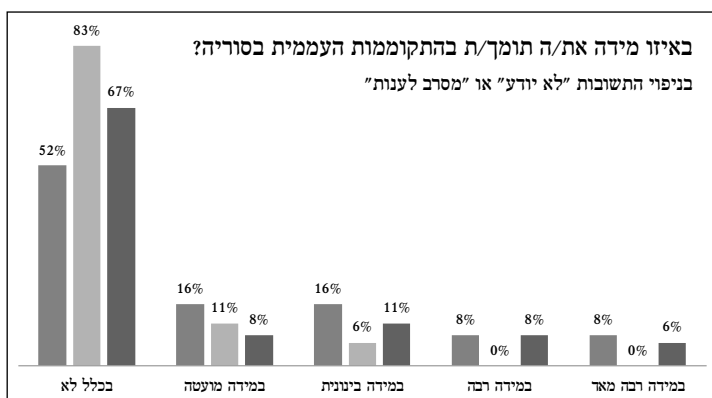
460. "סח'נין תחתד'ן אל-אלאף פי מואתמר מנאהד'ת אל-ח'דמה אל-עסכריה" [אלפים בסח'נין בוועידת ההתנגדות לשירות הצבאי], כל אל-ערב, 7 ביוני 2014.

461. תרגום מכתבה הגלוי של חנין זועבי לאב ג'בראיל נדאף באתר "אם תרצו". ראו גם: "The Unorthodox Priest Who Stands With the Jews", *The Times*, Of Israel, May 19, 2014.

לוח 6: עמדות הציבור הערבי כלפי תיאור האירועים בעולם הערבי, לפי דת

האם אתה מסכים לכינוי המהפכות שהתרחשו בעולם הערבי בשם "האביב הערבי"?	מוסלמים	נוצרים	דרוזים
לא	62%	85%	63%
כן	27%	10%	22%
לא יודע/ת או מסרב/ת לענות	10%	5%	15%

ניתוח תשובותיהם של הנשאלים על פי זהותם הדתית מראה כי הנוצרים מתנגדים יותר מכולם לכנות את האירועים שפקדו את המזרח התיכון משנת 2010 בכינוי השכיח "האביב הערבי": 89% מהנוצרים מתנגדים לכינוי "האביב הערבי" לעומת 70% בקרב המוסלמים ו-74% בקרב הדרוזים. עמדה זו אינה מבטאת רק את יחסם של המשיבים לכינוי של האירועים, אלא גם את יחסם לאותם אירועים. יתר על כן, על אף חילוקי הדעות השוררים בחברה הערבית לגבי ההתקוממות בסוריה, מתברר שרוב הנוצרים – 94% – מתנגדים לה.

תרשים 3: עמדות הציבור הערבי כלפי ההתקוממות בסוריה, לפי דת

הדרוזים והחששות לנוכח האיום על קיומם

בעשור השני לשנות האלפיים גברה המתיחות בין הדרוזים למוסלמים, והחמור באירועים שהצביעו על כך היה ללא ספק הקטטה ההמונית שאירעה בכפר אבו סנאן בנובמבר 2014 בין אזרחים דרוזים למוסלמים. במהלך אירועים אלה נפצעו עשרות, בעיקר מוסלמים, לאחר שצעירים דרוזים תקפו את שכונות המוסלמים בכפר. צעירים אלה עשו שימוש בנשק צה"לי, בדומה למקרים קודמים שבהם תקפו דרוזים את שכניהם הנוצרים במע'אר, בשפרעם, בכפר יסיף ובמקומות אחרים.⁴⁶² גם דליית אל-כרמל ידעה אירועים קשים: במאס 2015 תקפו צעירים דרוזים תושבי המקום שני צעירים מוסלמים מבאקה אל-ג'רביה והכו אותם. חודשיים לפני כן תקף גבר דרוזי חמוש באקדח גבר מוסלמי מברטעה, איים עליו כשהוא מקלל ומגדף את הנביא מוחמד. בשל החשש מפני תוצאותיהם של אירועים מעין אלה, עלו אנשי ציבור דרוזים ואנשי דת לרגל לברטעה כדי להתנצל בפני נכבדי הכפר ולגנות את המעשה.⁴⁶³ לא ניתן לנתק אירועים אלה מהמלחמה המתחוללת בסוריה על אף חשיבותם של תהליכים מקומיים המזינים את המתיחות הבין-קהילתית בקרב החברה הערבית בישראל.

ההתקוממויות העממיות בעולם הערבי לא עוררו עניין מיוחד בקרב הקהילה הדרוזית בישראל עד לפרוץ ההתקוממות בסוריה במאס 2011. את מקומה של האדישות הזו החלה לתפוס דאגה הולכת ומתעצמת לקראת סוף 2012, עם התגברות מעורבות הצבא בהתקוממות. התעניינות הדרוזים בהתקוממות בסוריה הייתה קשורה בעיקר להשפעה של האירועים על גורלם ועל מעמדם במדינה המקרטעת. השיא הגיע בראשית 2013 בעקבות מתקפה של ג'בהת אל-נצ'רה על הכפר הדרוזי חדר' בחלק הסורי של רמת הגולן, מתקפה אשר הסתיימה בהריגתם

462. Radai, 2015, עמ' 3.

463. עיתון כל אל-נאס, 20 במאס 2015. ראו גם סיקור של ביקור הפיוס שערכה

משלחת נכבדי העדה הדרוזית בכפר ברטעה, בערוץ יוטיוב:

<https://www.youtube.com/watch?v=XAcZQtU12pE>

<https://www.youtube.com/watch?v=ab0KOfO444Y>

של שבעה מבני הכפר.⁴⁶⁴ לאחרונה גברו חששותיהם של הדרוזים לאחר הטבח שביצעו לוחמי ג'בהת אל-נצרה בכפר הדרוזי קלב אל-לזזה במחוז אדלב, אירוע שבו נהרגו יותר מעשרים דרוזים. הטבח עורר מחאה גורפת בקרב הדרוזים בישראל, החל בהפגנות המונים להזדהות עם הדרוזים בסוריה וכלה במבצעי איסוף תרומות שארגנו גורמים שונים. מאז 2013 נערכו כמה מבצעי התרמה למען הדרוזים בסוריה, וחלק אורגנו ביוזמת השיח' מופק טריף, ראש המועצה הדתית הדרוזית העליונה. כספי התרומות הנאמדים בכמה מיליוני דולרים הועברו לדרוזים בסוריה דרך ירדן.⁴⁶⁵

לאחר ההתקפה על הכפר חדר' בתחילת 2013 החלה להתגבש יוזמה של צעירים דרוזים ששירתו בצה"ל להתגייס להגנה על אחיהם בסוריה.⁴⁶⁶ התגייסות זו מבטאת חששות של ממש בקרב כל המיעוטים האתניים והדתיים במזרח התיכון הערבי לקיומם, בעיקר לאחר עלייתם של הארגונים הג'האדיסטיים. הטלת מס גולגולת (ג'זיה) על הנוצרים שנותרו במחוז אל-רקה, גירוש הנוצרים מהעיר מוצול ומעשי הטבח נגד בני המיעוט היזידי בעיראק הציבו את כל המיעוטים במזרח התיכון בפני איום ממשי על קיומם.⁴⁶⁷ תגובת הדרוזים בישראל נובעת אפוא מעצם ההווה כמיעוט ומתסביך הפחד האופייני לקבוצות מיעוט. היו שהשוו את מצבם של הדרוזים במזרח התיכון כעת למציאות ההיסטורית של אל-מחנה במאה האחת-עשרה, כאשר הכריז הח'ליף הפאטמי השביעי עלי אל-ט'אהר מלחמת חורמה על הדרוזים לאחר שהואשמו

464. יואב נורסלע, "על צומת דרכים: העדה הדרוזית ומלחמת האזרחים בסוריה", המזרח הקרוב, 24 בינואר 2015.

465. ראו ריאיון שערך רפיך חלבי עם השיח' מופק טריף שבו ציין השיח' כי הדרוזים בגליל, בכרמל ובגולן אספו תרומות בסך 20 מיליון דולר וכי התרומות הועברו לדרוזים בסוריה דרך ירדן. ראו הסרטון:

<https://www.youtube.com/watch?v=IPWYGczBjYg&t=19s>

466. ראו הדיווח של עדי חשמונאי, "מאות דרוזים מהצפון מתגייסים ללחימה בסוריה", מעריב, 31 במארס 2013,

<http://www.nrg.co.il/online/1/ART2/456/524.html>

467. ראו לדוגמה את הדיווח המתאר את המעשים של ארגון המדינה האסלאמית כרצח עם, Jane Arraf, "Islamic State Persecution of Yazidi minority amounts to Genocide, YN says", *The Christian Science Monitor*, August 7, 2014.

בסטייה מהדוקטרינה האסמאעילית.⁴⁶⁸ הח'ליף פתח במלחמת שמד שנמשכה כשבע שנים, בעיקר בחלב ובאנטיוכיה, מלחמה שגבתה אלפי קורבנות עד הכחדת הקהילה באנטיוכיה.

בקרב הדרוזים בישראל התפתחה התפיסה הרואה בנוכחות הדרוזים בהר דרוז ובעיר סוידא עוגן ביטחון של המיעוט הדרוזי בארץ. יתרה מזו, הדרוזים בישראל התייחסו למקום מושבם של הדרוזים בסוריה כאל עומק אסטרטגי של קיומם בארץ, דבר שבא לידי ביטוי בפתגם העממי השגור בפייהם: "ניאל ילי אלו באל-סוידא ח'ראבה, יפרש על א ח'יטאנהא וינאם" (אשרי כל מי שזכה בסוידא לחורבה, הוא [יכול] לפרוס את מיטתו על קירותיה ולישון [בשלווה]). תלותם של הדרוזים בישראל בדרוזים של סוריה הומחשה במהלך המרד הערבי הגדול בשנים 1936-1939; חברות לוחמי הגרילה הפלסטינית תקפו כפרים דרוזים בגליל ובכרמל, ומשלחות של נכבדים דרוזים מהר דרוז מיהרו לבקר בארץ ולהדגיש את מחויבותן להגן על הדרוזים בארץ.⁴⁶⁹ הדרוזים בישראל, כמו הדרוזים בלבנון, חוששים כי קריסת המשטר בסוריה והתפרקות המדינה תביא להישנות אירועי אל-מחנה, הפעם בידי הארגונים הג'אד'יסטיים. התגייסותם של הדרוזים בישראל למען אחיהם בסוריה לאחר פרוץ ההתקוממות אינה בגדר חידוש. בשנת 1954, כאשר פתח משטרו של הרודן הסורי אדיב שישכלי במתקפה צבאית נרחבת על הר דרוז, פנו מנהיגים דרוזים בישראל לממשלה לפעול נגד שישכלי.⁴⁷⁰ גם במלחמת לבנון הראשונה נחלצו הדרוזים בישראל לעזרת אחיהם בלבנון, בעיקר לאחר שצה"ל הרשה למליציות הנוצריות של הפלנגות ולצבא לבנון להיכנס לתוך יישובי הדרוזים בהר הלבנון. ההנהגה הדרוזית בישראל ובעיקר מנהיגה הרחני השיח' אמין טריף הפעילו לחצים על הממשלה לשנות את מדיניותה הביטחונית בלבנון. הוקם ועד המעקב הדרוזי, נאספו תרומות ונרשמו כמה מקרי עריקות של חיילים דרוזים מצה"ל שהצטרפו למליציות הדרוזיות בהנהגתו של וליד ג'ונבלאט. הנסיבות כעת שונות בתכלית

468. ראו מאמרו של פראס אל-שופי, "דרוז לבנאן: נחן פי זמן אל-מחנה" (הדרוזים בלבנון: אנחנו בתקופת מבחן), אל-אח'באר, גיליון 2019, 3 ביוני 2013.

469. להרחבה על ההתנכלות לדרוזים במהלך המרד ראו: פרג', 2002, עמ' 63-73.

470. להרחבה על הדרוזים בעידן שישכלי ראו: Geller, 2015.

השינוי, שהרי התחושה הרווחת בקרב הדרוזים בישראל היא שעל קיומם של הדרוזים במזרח התיכון הערבי, כעל קיומם של מיעוטים אחרים, מרחפת סכנה של ממש, וכי הארגונים הג'האדיסטיים כמו ארגון המדינה האסלאמית וג'בהת אל-נצרה מאיימים על קיומם של הדרוזים בסוריה. האירועים האחרונים בסוריה אינם מותירים מקום לספק בדבר ממשותו של האיום המרחף על הדרוזים. המתקפות על כפרים דרוזים, הרס קברי קדושים ותביעות מוצהרות מצידם של הארגונים הג'האדיסטיים לאסלם את הדרוזים נתפסים כאיום חסר תקדים על עצם קיומה של הקהילה. סביר גם להניח כי ההתגייסות המתוקשרת של ההנהגה הרוחנית הממוסדת לעזרת הדרוזים בסוריה נועדה בין היתר לצורכי פנים ולחיזוק מעמדה בתוך הקהילה נוכח התגברות ניצני המחאה נגד מדיניות הקיפוח וההפליה, בעיקר בכל הקשור לתוכניות המתאר, לבנייה הבלתי-חוקית ולמשבר התקציבים של הרשויות המקומיות. ברור כי יכולתם של הדרוזים בישראל להשפיע על מצב אחיהם בסוריה מוגבלת למדי; על כן הפעילות הציבורית של ההנהגה הרוחנית צריכה להידרש גם לצרכים הפנימיים של הקהילה. גורמים דרוזים אף רואים במשבר בסוריה הזדמנות היסטורית להרחיב את הברית בין ישראל לדרוזים ולהכליל בה גם את הדרוזים בסוריה במסגרת הברית המכונה "ברית המיעוטים". אלוף משנה מוניר עמאר מציע לישראל לאמץ את "מודל ברית המיעוטים שפעל בתקופת התנועה הציונית, טרם הקמת המדינה, אם כי יש להתאים מודל לרוונטי לתקופה"⁴⁷¹.

ביוני 2015 הואצו צעדי המחאה של הדרוזים בישראל ובשני מקרים תקפו דרוזים אמבולנסים של צה"ל בעת העברת פצועים מאנשי האופוזיציה בסוריה. לפי כן נערכו הפגנות ליד בית החולים "זיו" בצפת בתביעה להפסיק לאשפו לוחמי האופוזיציה הסורית בבתי חולים ממשלתיים בטענה כי לוחמים אלה תוקפים את כפרי

471. מוניר עמאר, "הזדמנויות אסטרטגיות בעת התהוות אזורי ספר: סוריה כמקרה מבחן", בין הקטבים, גיליון 1 (פברואר 2014), עמ' 91, <http://maarachot.idf.il/PDF/FILES/1/113441.pdf>. מוניר עמאר שירת כראש המנהל האזרחי ביהודה ושומרון וקודם לכן כיהן כמפקד מחוז חיפה של פיקוד העורף וכמפקד חטיבת החרמון.

הדרוזים בגולן הסורי ובהר דרוז.⁴⁷² צעדי מחאה אלה מבשרים מגמה חדשה ביחסי הדרוזים בישראל עם הממסד הישראלי, וברור כי החרפה במצבם של הדרוזים בסוריה עלולה להשפיע לרעה על מערכת היחסים שנרקמה בין הקהילה הדרוזית למדינה. זאת משום שרבים מן הדרוזים משוכנעים כי ישראל פועלת להפלת משטר הבעת', דבר העלול להוביל את הדרוזים בסוריה אל עברי פי פחת. על החשש של ההנהגה הדרוזית בישראל מפני הידרדרות מצבם של הדרוזים בסוריה מלמדים דבריו של סלמאן עאמר, ראש המועצה המקומית ג'וליס ומי ששימש בתפקידים צבאיים וביטחוניים בכירים בישראל: "תחשוב על המצב: הדרוזים בסוריה שייכים או לויאליים למשטר הנבחר. המשטר הוא האויב של מדינת ישראל. יש סיפור לא פשוט שאני צריך לעזור לאויב שלי. עכשיו להם לא טוב, לנו לא טוב, לאף אחד לא טוב. אני חושב ש[נדרשת] כמה יותר עשייה בשקט בצורה יפה. אני חושב שהעשייה העיקרית היא בצד ההומניטרי".⁴⁷³ דבריו של עאמר מעמידים בספק רב את מסקנותיו של עמוס הראל, הפרשן הצבאי של עיתון הארץ, הגורס כי מחויבותה של ישראל ל"ברית הדמים" עם הדרוזים תגרור את ישראל להתערבות צבאית לטובת הדרוזים בסוריה.⁴⁷⁴

האירוע האלים ביותר שאירע במגזר הערבי על רקע עדתי מאז פרוץ המהפכות העממיות בעולם הערבי נרשם בכפר אבו סנאן, אולם אין בכך כדי להאפיל על השפעותיו של המשבר בסוריה. אין ספק כי החרפת היחסים הבין-עדתיים והעימותים האלימים בין הדרוזים לבין הארגונים הג'האדיסטיים מאז 2013 משפיעים על מרקם היחסים העדין והמתוח מלכתחילה בין הרוב המוסלמי למיעוט הדרוזי בישראל.⁴⁷⁵ חשוב מזה, יש מקום סביר להניח כי כל הרעה במצבם של הדרוזים בסוריה עלולה להשפיע לרעה על יחסי הדרוזים בישראל עם המדינה, מה גם שהדרוזים בישראל משוכנעים כי ישראל מסייעת לארגוני

472. אל-נהאר, 10 בנובמבר 2014.

473. ריאיון עם סלמאן עאמר בתכנית "מחוץ לזמן", ערוץ הכנסת, שודר ב-12 ביולי 2015, https://www.youtube.com/watch?v=JoY05_sqNSQ.

474. עמוס הראל, "ברית הדמים עם הדרוזים במסלול התנגשות עם אסטרטגיית מינימום-ההתערבות בסוריה", הארץ, 17 ביוני 2015.

475. ראו: אמל ג'מאל, "למאד'א לם יפאג'אני אחדא'ת אבו-סנאן" [מדוע לא הופתעתי מהאירועים באבו-סנאן], אל-מדאר, 4 בדצמבר 2014.

המורדים ובראשם ג'בהת אל-נצרה וכי ישראל חותרת להפלת משטרו של אסד, ללא כל התחשבות בתוצאות העלולות להיות להתפתחות כזו על גורלם של הדרוזים הנחשבים ברובם לתומכי המשטר.⁴⁷⁶

החששות שהתעוררו בקרב האזרחים הדרוזים על רקע פרוץ "האביב הערבי" לא היו חריגים, שהרי עלייתם של הארגונים הג'האדיסטיים עוררו מטבע הדברים חששות בקרב המיעוטים הדתיים והאתניים במזרח התיכון הערבי, אם כי מרבית הקורבנות של ארגונים אלה היו מקרב המוסלמים.⁴⁷⁷ ההיסטוריה הארוכה של האסלאם לא ידעה רדיפות שיטתיות נגד מיעוטים,⁴⁷⁸ אולם עלייתם של הארגונים הג'האדיסטיים הקיצונים נתפסה בעיני מיעוטים שונים במזרח התיכון הערבי כמעין שבירת האמנה החברתית והפוליטית אשר נרקמה במשך מאות שנים ושנשארה על כנה בעידן המדינה הערבית המודרנית, ולפיה המיעוטים היו חלק בלתי נפרד מהנוף התרבותי, החברתי והפוליטי של המזרח התיכון. בעניין זה לא היו הדרוזים שונים מבני מיעוטים אחרים באזור.

---

476. ראו התחקיר של רשת ביי-בי-סי על היקף הסיוע שישראל מעניקה לארגוני המורדים בגולן: <http://www.bbc.com/arabic/middleeast-41975936>

477. בשארה, 2015, עמ' 18.

478. Lewis, 1987, עמ' 16-17.

סיכום

המהפכות העממיות שפרצו בעולם הערבי הפיחו תקוות גדולות בקרב החוגים הפוליטיים, האינטלקטואליים והעממיים של החברה הערבית בישראל, אולם התקוות ועימן הציפיות לדמוקרטיזציה הלכו ודעכו ככל שהלך הגל המהפכני והתפשט. האכזבה העמוקה מהמרחב הערבי הגועש והמתפרק האיצה את המגמות הפרגמטיות בציבור הערבי, כפי שניתן ללמוד ממחקרים אמפיריים בנושא. בה בעת העמיקו מהפכות אלה את משבר הזהות בקרב המיעוט הערבי על כל מרכיביו. מעמדה האיתן של ישראל ועוצמתה הצבאית מול החולשה של מדינות ערב מסביב והתפוררות ריבונותן חיזקו את השקפת העולם כי במצב הקיים, המוצא היחיד מבחינתם של האזרחים הערבים הוא השלמה עם הסטטוס קוו ועם אזרחותם במדינה.

הפרגמטיות המסתמנת והרציונליזציה של ההשלמה ביחסו של המיעוט הערבי כלפי ישראל על רקע "האביב הערבי" אינה פותרת את הבעייתיות הכרוכה בקיומו של מיעוט לאומי במסגרת מדינת לאום. פרגמטיות זו גם אינה משקפת הכרה במסד האידאולוגי של המדינה או הסכמה לאידאולוגיה הציונית. בניסוח פשוט יותר, הפרגמטיות מעידה על הפנמת המציאות אך לא על הפנמת הציונות. המיעוט הערבי מפגין בהתנהגותו פרגמטיות מפליאה, וכך גם בדפוסי פעולתו ובשיח הפוליטי-העממי הרווח בו, אולם אין בכך משום התנערות מהזהות הלאומית או מעמדות היסוד כלפי הנרטיב הציוני.

בתגובה להתפוררות במרחב הערבי, המיעוט הערבי בישראל חותר להעצים את שיח האזרחות מתוך שיקולים תועלתניים, שהרי השיח הלאומי לא הוביל לשיפור מעמדו או לשינוי מהותי במערכת היחסים בינו לבין המדינה וקבוצת הרוב היהודית. על כן, לנוכח המבוי הסתום המתמיד ולנוכח ההתפרקות במרחב הערבי, המיעוט הערבי מנסה להפיק את מרב היתרונות התועלתניים הנגזרים מזהותו האזרחית. העצמת השיח האזרחי נובעת מתסכול ומהתגברות התחושה הכללית כי המרחב הערבי חדל מלהיות עוגן נפשי או מורלי בעבור המיעוט הערבי בישראל. היטיב לתאר זאת אמל ג'מאל: "מִטְבֵּעַ החתרנות הצעירה

כנגד תיאוריית האזרחות המוצעת לצעירים הערבים אינו בר-המרה בקרב רבים ממקופחי החברה הערבית, החשים שהמציאות היום-יומית שלהם מחייבת אותם להתפשר על שאיפותיהם האמיתיות ולקבל, ולו בחוסר רצון רב, את תכתיבי המציאות הצינית שבתוכה הם חיים".⁴⁷⁹ עם זאת, התעצמות השיח האזרחי משקפת גם את המגמה שהולידו ההתקוממויות של "האביב הערבי", שהרי התקוממויות אלה, כפי שמתאר זאת עזמי בשארה, לא יצאו בשם אידאולוגיות כלשהן אלא בשם של ערכי מוסר ובראשם העיקרון של כבוד האדם וחירותו. העובדה שההתקוממויות העממיות היו תנועות מחאה אזרחיות על כל המשתמע מכך ובכלל זה השיח, הסיסמאות, התביעות והדינמיקה המניעה, השפיעה במידה מסוימת על החברה הערבית בישראל, וגם היא החלה להתמקד בתביעה למימוש מלא של אזרחותה במדינה.⁴⁸⁰ האלימות והאנרכיה שבאו בעקבות ההתקוממויות העממיות של "האביב הערבי" העמיקו את תחושות הבידוד והמצור בקרב המיעוט הערבי בישראל. תחושות אלה מביאות לידי ניכור הציבור הערבי מהשיח הלאומי, שיח ההולך ומאבד את תקפותו לנוכח התפרקות המודל של הסדר המדינתי הרפובליקני במרחב הערבי, שכל כולו נשען על המורשת של הערביות המהפכנית או על שרידיה.

שלוש תזות מרכזיות מבקשות להגדיר את מעמדו של המיעוט הערבי בישראל. האחת נקראת תזת הפוליטיזציה שפיתח הסוציולוג סמי סמוחה, ולפיה מערכת היחסים בין הערבים ליהודים מושפעת מגורמים חיוביים ושלייליים. הכוחות החיוביים מרככים את המגמות השליליות, על כן מערכת היחסים בין שני הצדדים איננה משקפת רק משבר, עימות ואלימות. סמוחה משוכנע כי היהודים והערבים עברו את סף ההסתגלות וההשלמה עם עצם קיומו של האחר: הרוב היהודי השלים עם קיומו של המיעוט הערבי ואילו המיעוט הערבי השלים עם עובדת קיומה של המדינה ועם היותו מיעוט במדינת ישראל. לטענתו, הפוליטיזציה ניזונה משני תהליכים בסיסיים המתחוללים בחברה הערבית; האחד זכה לכינוי "ישראליות" והוא קושר את

479. ג'מאל, 2017, עמ' 135.

480. ראו דבריו של בשארה בהרצאה שנתן באוניברסיטת ג'ורג'טאון של קטר:

<https://www.youtube.com/watch?v=Qx8EhHL3mEQ>

הערבים למדינה תוך הדגשת ההיבט האזרחי בדפוסי התנהגותם; השני הוא תהליך הדמוקרטיזציה של המשטר בישראל, המאפשר לאזרחים הערבים להתארגן כקבוצת אינטרסים. לעומת תזת הפוליטיזציה, התזת השנייה – תזת ההקצנה – גורסת כי המיעוט הערבי והרוב היהודי נתונים בתהליך היסטורי של ניכור הדדי, של התרחקות ושל עימות פוטנציאלי. לטענתם של המצדדים בתזת ההקצנה, תהליכי הפלסטיניזציה והאסלאמיזציה הם ביטויים מובהקים של הקצנה ביחסו של המיעוט הערבי למדינה. שני ציוני דרך רבי-חשיבות שאירעו בעשור האחרון מאששים תזת זו: מאורעות אוקטובר 2000 מחד גיסא ופרסום ארבעת מסמכי החזון מאידך גיסא.

בצד שתי תזות מנוגדות אלה ניסח אסעד גאנם תזת שלישית, "ההתפתחות המשברית", ולפיה המיעוט הערבי בישראל לא ידע התפתחות נורמלית, ולכן הזהות הלאומית והזהות האזרחית של האזרחים הערבים אינן שלמות. המשבריות בהווייתם של האזרחים הערבים מתבטאת בשלושה רבדים: (א) היעדר קונסנזוס פנימי בדבר סדר היום הלאומי של החברה הערבית; (ב) משבר מתמיד ביחסים עם המדינה ועם הרוב היהודי; (ג) שוליות בתוך התנועה הלאומית הפלסטינית. מחקרנו שהובא בספר זה מנסה למקם את עצמו בתווך, בין תזת הפוליטיזציה לבין תזת המשבריות, אך תוך הדגשת הטיעון כי השפעת המרחב רק העצימה את תחושת המשבריות בחברה הערבית בישראל וכי הנטייה ההולכת וגוברת לשיח האזרחי היא מעין ניסיון מצידו של המיעוט להיחלץ מכבלי המשבריות ולנסות ולממש את אזרחותו באופן המרבי.

האנרכיה והמגמה האסלאמיסטית שנלוו למהפכות העממיות השפיעו על החברה הערבית והזינו במידה ניכרת תהליכי הדתה ולוקליזציה בציבור הערבי בישראל, על כל מרכיביו. החרפת המאבקים הבין-עדתיים במרחב הערבי ובייחוד בעיראק ובסוריה הוליד מגמות זהותיות והתנהגותיות סותרות ואף מנוגדות. מצד אחד, האכזבה מהפן האנרכי והאלים שהולידו המהפכות, התפרקות המרקם החברתי הערבי וקריסת הסדר המדינתי במרחב הסובב אותנו תרם במידה רבה להתחזקות גישות פרגמטיות-ריאליסטיות ביחס למדינת ישראל, אולם מצד שני עליית קרנו של הזרם האסלאמיסטי על כל גווניו,

הקונפליקטים הבין-עדתיים והאלימות הגואה הולידו מעין נסיגה אל תוך הזהויות הקהילתיות האופייניות לאזור בשני העשורים של שנות האלפיים, כלומר השבטיות והקהילתיות העדתית.

המציאות האלימה חסרת היציבות היא תולדה של מהפכות אלה, ולכן הבלבול, התסכול והאכזבה שזרעה נעשו למאפיינים הרווחים בדיאלקטיקה בין החברה הערבית בישראל לבין המרחב.⁴⁸¹ בלבול ותסכול אלה משתקפים בבירור בשיח הפוליטי המתנהל בזירה הפוליטית והאינטלקטואלית של החברה הערבית בישראל. בלימת הגל המהפכני בסוריה עומדת במרכז השיח הפוליטי והרעיוני המתנהל בחוגים אלה, ועד מהרה נקשר המשבר בסוריה בהווה הפוליטית והלאומית של המיעוט הערבי בישראל; המחזיקים בעמדה של הזדהות עם המשטר עושים זאת מתוך מחויבות למאבק הלאומי נגד ישראל, אולם גם המזדהים עם ההתקוממות ועם האופוזיציה הסורית עושים זאת בראש ובראשונה מתוך מוסר אינסטרומנטלי, כלומר הם מבקשים להדגיש את ההיבט המוסרי בשיח המתנהל נגד המדינה, אם בשל הכיבוש ואם בשל הקיפוח וההפליה. לשון אחר, העמדות, הדעות והמגמות ביחס למשבר בסוריה כפרט ול"אביב הערבי" ככלל נובעות בעיקרו של דבר מההווה הפוליטית והלאומית של המיעוט הערבי בישראל. כדי לבלום כל האשמה של מוסר כפול כלפיהם, הטוענים למוסריות בהתנגדותם לישראל ולמדיניותה גורסים כי מוסריות זו היא היסוד להתנגדותם למשטר הבעת' ולמעשיו הברוטליים בסוריה.

הדיאלקטיקה בין ההווה הפוליטית של המיעוט הערבי בישראל לבין המתחולל במרחב הערבי מצביעה על שתי תוכנות. ראשית, המרחב הערבי הוא גורם מעצב ביחסיו של המיעוט הערבי עם ישראל; שנית, עצם קיומו של שיח וויכוח בחברה הערבית בעניין "האביב הערבי" לא מותיר מקום לספק כי המיעוט הערבי מנהל דו-שיח ער עם המרחב. המהפכות בעולם הערבי חשפו ואף העמיקו את הפערים ואת המתחים העדתיים בעולם הערבי ובכללו גם בחברה הערבית בישראל, והעדויות הפוליטית נעשתה למאפיין הבולט ביותר של המזרח התיכון הערבי. הבחירות המוניציפליות בנצרת והמפעל לגיוס הנוצרים לצה"ל תרמו אף הם להחרפת המתח הבין-עדתי בחברה הערבית, ולא ניתן

481. חליחל (לעיל הערה 316)

להתעלם מכך ש"האביב הערבי" הוליד קרקע פוריה לקידום מפעל הגיוס, כפי שהבחינה המדינה והיטיבה לנצל קרקע זו.

העולם הערבי חווה בעת החדשה טלטלה חסרת תקדים ונתון בתהליך של תמורות חדות. מציאות זו של התפוררות ופרכוס מעמידה את הערבים בישראל במבוכה, בדילמה ובאנדרלמוסיה רעיונית, הנעה בין אכזבה עזה מהמרחב הערבי לבין ניכור מעמיק ממדינת הלאום היהודית המאיימת על מעמדם האזרחי. עם זאת, ההרס, האנרכיה והמלחמות שנלוו למהפכות הללו העמיקו את המגמות הפרגמטיות בקרב האוכלוסייה הערבית ויצרו הזדמנות היסטורית לעיצוב מחדש של יחסי המדינה עם המיעוט הערבי.

בעשורים האחרונים חלו בחברה הערבית בישראל שינויים מרחיקי לכת הסותרים זה את זה במידה רבה. לצד המהפכה בתחום ההשכלה ותמורות המודרנה באורחות החיים של החברה הערבית, ניכרת התחזקותה של החמולתיות ועלייה תלולה בהיקף הפשיעה, דבר המקשה על חוקרים לאפיין חברה זו. ההשפעה של "האביב הערבי" על החברה הערבית בישראל רק מחזקת מגמות סותרות אלה, שהרי מחד גיסא מסתמן בציבור הערבי ניכור הולך וגובר נוכח הדגשת יהדותה של המדינה, אולם מאידך גיסא "האביב הערבי" העמיק את התסכול מהמרחב והגביר את תחושות הבדידות ואת הצורך להתמקד בלוקליזם. נוכח זאת, גובר גם הצורך בתיאוריה אינטגרטיבית אשר מתארת ומסבירה את ההווה הפוליטית והחברתית של החברה הערבית בישראל, והדבר מתבקש בעיקר על רקע "האביב הערבי".

מקורות בעברית ובערבית

- אבו־ראס, 2011(א) – אבו־ראס ת'אבת, "האוכלוסייה הערבית־הבדווית בכפרים הלא־מוכרים בנגב: בין הפטיש של פראוור לסדן של גולדברג", הירחון האלקטרוני של עדאלה, 81 (אפריל 2011), עמ' 1–9.
- אבו־ראס, 2011(ב) – אבו־ראס ת'אבת, "הבת אוקטובר" (התקוממות אוקטובר), בתוך: נדים רוחאנא ואריג' צבאע'־ח'ורי (עורכים), אל־פלסטיניון פי אסראיל: קראא'את פי אל־תאריח', ואל־סיאסה ואל־מג'תמע והפלסטינים בישראל: עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה, חיפה: מדה אל־כרמל, 2011, עמ' 167–180.
- אבו־ראס, 2014 – אבו־ראס ת'אבת, "פלסטיניו אל־נקב פי מואג'הת מח'טט פראוור" והפלסטינים בנגב לנוכח תכנית פראוור, מג'לת אל־דראסאת אל־פלסטיניה, 99 (קיץ 2014), עמ' 116–125.
- אבו רביעה־קווידר, 2017 – אבו רביעה־קווידר סראב, זהות מעמדית בהתהוות: פרופסיונליות פלסטיניות בנגב, ירושלים: מאגנס, האוניברסיטה העברית, 2017.
- אבינרי, 2017 – אבינרי שלמה, "פתח דבר", בתוך: אלי פודה ואון וינקלר (עורכים), הגל השלישי: מחאה ומהפכה במזרח התיכון, ירושלים: כרמל, 2017, עמ' 12–13.
- אדיב, 2011 – אדיב אודי, "אל־חזב אל־שיועי אל־אסראילי עלא מפתרקאת טרק, 1948–2012" (המפלגה הקומוניסטית הישראלית על פרשות דרכים, 1948–2012), בתוך: נדים רוחאנא ואריג' צבאע'־ח'ורי (עורכים), קראא'את פי אל־תאריח', ואל־סיאסה ואל־מג'תמע והפלסטינים בישראל: עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה, חיפה: מדה אל־כרמל, 2011, עמ' 331–342.
- אל־דיני, 2009 – אל־דיני יוסף, "אל־אינטרנט אל־סיאסי: ת'לת'א אל־מואקע תח'דם ג'מאעאת אל־ענף אל־סיאסי" (אינטרנט פוליטי: שני שלישים מהאתרים משרתים קבוצות הדוגלות באלימות פוליטית), אל־מג'לה, 1532 (13 בנובמבר 2009), עמ' 29.
- אל־חאג', 2000 – אל־חאג' מאג'ד, "זהות ואוריינטציה בקרב הערבים בישראל: מצב של פריפריה כפולה", בתוך: רות גביוון ודפנה הקר

- (עורכות), **השסע היהודי-ערבי בישראל: מקראה, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2000, עמ' 13-33.**
- אל-חאג', 2007 – אל-חאג' מאג'ד, "מגמות בהצבעת הערבים בישראל לכנסת", בתוך: אלי רכס (עורך), **המיעוט הערבי בישראל והבחירות לכנסת ה-17, תל-אביב: מרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה – אוניברסיטת תל-אביב, 2007, עמ' 17-21.**
- אל-ט'פירי, 2012 – אל-ט'פירי עלי, **בין אל-ג'זירה ואל-ת'ורה: סנואת אל-יא'ס וריאח אל-תעייר** [בין אל-ג'זירה למהפכה: שנים של ייאוש, ורוחות של שינוי], בירות: אל-שבכה אל-ערביה ללאבחתא' ואל-נשר, 2012.
- אל-עט'ם, 2016 – אל-עט'ם צאדק ג'אלל, "אל-נזעה אל-קומיה אל-ערביה ואל-פכר אל-אסלאמי ות'וראת אל-רביע אל-ערבי" [הרעיון הלאומי הערבי, ההגות האסלאמית, ומהפכות האביב הערבי], בתוך: פואד ג'רג'ס (עורך), **אל-שרק אל-אוסט אל-ג'דיד: אל-אחתג'אג' ואל-ת'ורה ואל-פוד'א פי אל-וטן אל-ערבי** [מזרח תיכון חדש: מחאה, מהפכה ואנרכיה במולדת הערבית], ביירות: מרכז דראסאת אל-וחדה אל-ערביה, 2016, עמ' 243-250.
- ארליך, 2017 – ארליך חגי, **המזרח התיכון: המשבר הגדול מאז מוחמד, ראשון לציון: ידיעות אחרונות, 2017.**
- בארי, 1966 – בארי אליעזר, **הקצונה והשלטון בעולם הערבי, תל-אביב: ספריית פועלים, 1966.**
- בוימל, 2007 – בוימל יאיר, **צל כחול לבן: מדיניות הממסד הישראלי ופעולותיו בקרב האזרחים הערבים בישראל: השנים המעצבות: 1958-1968**, חיפה: פרדס הוצאה לאור, 2007.
- בוימל, 2014 – בוימל יאיר, "וט'יפת נט'אם אל-חכם אל-עסכרי: אל-ט'אהרה ואל-ח'לפיה ואל-נקאש חול אלע'אא'ה" [תפקיד הממשל הצבאי: התופעה, הרקע והוויכוח על ביטולו], בתוך: מוסטפא כבהא (עורך), **אל-אקליה אל-ערביה אל-פלסטיניה פי אסראאיל פי ט'ל אל-חכם אל-עסכרי** [המיעוט הערבי הפלסטיני בישראל בצל הממשל הצבאי], חיפה: מדה אל-כרמל, 2014, עמ' 12-50.
- בן-דוד וגוז'נסקי, 2017 – בן-דוד גבריאל וגוז'נסקי יואל, "המונרכיות הערביות: שרידות בעידן של שינוי", בתוך: אלי פודה ואון וינקלר (עורכים), **הגל השלישי: מחאה ומהפכה במזרח התיכון, ירושלים: כרמל, 2017, עמ' 249-261.**

- בראל, 2017 – בראל צבי, "תקשורת במהפכה: שליחות תחת פיקוח", בתוך: אלי פודה ואון וינקלר (עורכים), **הגל השלישי: מחאה ומהפכה במזרח התיכון**, ירושלים: כרמל, 2017, עמ' 340-341.
- בראל, 1995 – בראל רפי, "הפוטנציאל לפיתוח כלכלי ביישובים הערביים בישראל וכיוונים למימוש", **המזרח החדש ל"ז** (1995), עמ' 188.
- בשארה, 1995 (א) – בשארה עזמי, "על שותפות וסובלנות", **המזרח החדש, ל"ז** (1995), עמ' 36-44.
- בשארה, 1995 (ב) – בשארה עזמי, "משבר ההנהגה הערבית – היכן דור ההמשך", בתוך: אלי רכס ותמר יגנס (עורכים), **הפוליטיקה הערבית בישראל על פרשת דרכים**, תל-אביב: מרכז משה דיין ללימודי המזרח"ת ואפריקה – אוניברסיטת תל-אביב, 1995, עמ' 33-46.
- בשארה, 1999 – בשארה עזמי, "הערבי הישראלי: עיונים בשיח פוליטי ססוע", בתוך: עזמי בשארה (עורך), **בין האני לאנחנו: הבניית זהויות וזהות ישראלית**, ירושלים ותל-אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד, 1999, עמ' 169-190.
- בשארה, 2005 – בשארה עזמי, "אל-טאאפיה חליף טביעי לאסראיל" [העדתיים היא בת ברית טבעית של ישראל], **אל-ספיר**, 31 במארס 2005.
- בשארה, 2013 – בשארה עזמי, **סוריה: דרוב אל-אלאם נחו אל-חריה** [סוריה: דרכי הייסורים לעבר החירות], אל-דוחה: אל-מרכז אל-ערבי לל-אבחאת' ודראסת אל-סיאסאת, 2013.
- בשארה, 2014 – בשארה עזמי, "מן קמע אל-ת'ורה אל-וטניה אלא צראע אל-מחאור אל-ח'ארג'יה" [מדיכווי המהפכה הלאומית לסכסוך בין מוקדי הכוח החיצוניים], **אל-ערבי אל-ג'דיד**, 19 באוקטובר 2014.
- בשארה, 2015 – בשארה עזמי, "מדח'ל לפהם אל-מסאל'ה אל-טאאפיה וצנאעת אל-אקליאת פי אל-משרק אל-ערבי" [מבוא להבנת השאלה העדתית והבניית המיעוטים במזרח הערבי], **עמראן**, 3/11 (חורף 2015), עמ' 17-18.
- בשארה, 2017 – בשארה עזמי, **פי נפי אל-מנפא** [הכחשת הגלות], בירות: אל-מואססה אל-ערביה ללדראסאת ואל-נשר, 2017.
- בשיר, 2006 – בשיר נביה, **יום האדמה: בין הלאומי לאזרחי**, חיפה: מדה אל-כרמל, 2006.
- גאנם, 2001 – גאנם אסעד, "מפלגות וזרמים אידאולוגיים בקרב המיעוט הערבי-פלסטיני בישראל", **מדינה וחברה** (2001), עמ' 89-114.

- גאננס, 2013 – גאננס אסעד, "האזרח הערבי המתעורר", ארץ אחרת, מאי 2013.
- גאננס ואוסצקי-לזר, 2001(א) – גאננס אסעד ואוסצקי-לזר שרה, "ישראל כדמוקרטיה אתנית: מבחן ההצבעה הערבית בבחירות לכנסת ה-15", בתוך: מיכל שמיר ואשר אריאן (עורכים), **הבחירות בישראל – 1999**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2001, עמ' 171-202.
- גאננס ואוסצקי-לזר 2001(ב) – גאננס אסעד ואוסצקי-לזר שרה, **שנה לאירועי אוקטובר – מה השתנה? גבעת חביבה: המכון לחקר השלום**, 2001.
- גאננס ומוסטפא, 2009 – גאננס אסעד ומוסטפא מוהנר, **אל-פלסטיניון פי אסראאיל: סיאסאת אל-אקליה אל-אצליה פי אל-דולה אל-את'ניה**, [הפלסטינים בישראל: הפוליטיקה של המיעוט הילידי במדינה האתנית], ראמאללה: מדאר, 2009.
- גאננס, 2009 – גאננס הוניידה, **לכנות את האומה מחדש: אינטלקטואלים פלסטינים בישראל**, ירושלים: מאגנס, 2009.
- ג'בארין, 2010 – ג'בארין יוסף, "על מעמדו החוקתי של המיעוט הערבי בישראל", **מדינה וחברה**, 7/1 (2010), עמ' 105-140.
- גביוון, 2009 – גביוון רות, **הרהורים על ועדות חקירה ועל מעמד המיעוט הערבי בישראל**, תל-אביב: מרכז משה דיין ללמודי המזרח התיכון ואפריקה וקרן קונרד אדנאואר – אוניברסיטת תל-אביב, 2009.
- גוברין, 2016 – גוברין דוד, **המסע אל "האביב הערבי"**, ירושלים: מאגנס, 2016.
- ג'מאל, 2000 – ג'מאל אמל, "המשטר של מדינת ישראל מודל הדמוקרטיה האתנית וביקורת המציאות", **סוציולוגיה ישראלית**, (2000), עמ' 631-645.
- ג'מאל, 2002 – ג'מאל אמל, "הימנעות כהשתתפות: על תעוועי הפוליטיקה הערבית בישראל", בתוך: מיכל שמיר ואשר אריאן (עורכים), **הבחירות בישראל 2001**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2002, עמ' 57-100.
- ג'מאל, 2004 – ג'מאל אמל, "בין מולדת, עם ומדינה: פטריוטיזם בקרב המיעוט הפלסטיני בישראל", בתוך: אבנר עמוס ודניאל ברטל (עורכים), **פטריוטיזם: אוהבים אותך מולדת, תל-אביב: הקיבוץ המאוחד**, 2004, עמ' 399-452.
- ג'מאל, 2005(א) – ג'מאל אמל, "זכויות קיבוציות למיעוטים מקוריים: היבטים תיאורטיים ונורמטיביים", בתוך: אלי רכס ושרה אוסצקי-לזר (עורכים), **מעמד המיעוט הערבי במדינת הלאום היהודית**, תל-אביב:

- מרכז דיין לחקר המזה"ת ואפריקה – אוניברסיטת תל-אביב, 2005, עמ' 27-44.
- ג'מאל, 2005 (ב) – ג'מאל אמל, "על דפוסי כינון האי-שוויון הלאומי בישראל", בתוך: אבי בראלי, דניאל גוטווין וטוביה פרילינג (עורכים), חברה וכלכלה בישראל: מבט היסטורי ועכשווי, באר-שבע: מכון בן גוריון לחקר ישראל, 2005, עמ' 145-182.
- ג'מאל, 2016 – ג'מאל אמל, החברה האזרחית הערבית בישראל: אליטות חדשות, הון חברתי ותודעה אפוזיציונית, תל-אביב: הקיבוץ המאוחד, 2016.
- ג'מאל, 2017 – ג'מאל אמל, "תודעה כפולה ומהפכנות מושהית: על הדילמות הפוליטיות של האזרחים הפלסטינים בישראל בצל האביב הערבי", המרחב הציבורי, 13 (2017), עמ' 102, 114-118.
- ג'נאיים, 2014 – ג'נאיים מחמוד, "בין אל-שהאדה אל-תאריח'יה ואסטרטג אל-וואקע: אל-קצה אל-קצירה אל-פלסטיניה פי ט'ל אל-חכם אל-עסכרי פי אסראאיל" [בין עדות היסטורית להפיכת המציאות למיתוס: הסיפור הקצר הפלסטיני בצל הממשל הצבאי], בתוך: מוסטפא כבהא (עורך), אל-אקליה אל-ערביה אל-פלסטיניה פי אסראאיל פי ט'ל אל-חכם אל-עסכרי [המיעוט הערבי הפלסטיני בישראל בצל הממשל הצבאי], חיפה: מדה אל-כרמל, 2014, עמ' 106-122.
- גרינברג, 2000 – גרינברג לב, "למה לא "המשכנו בדרכו"? על שלום, דמוקרטיה, רצח פוליטי וסדריו פוסט-סכסוכי", בתוך: לב גרינברג (עורך), זיכרון במחלוקת: מיתוס לאומיות ודמוקרטיה, באר-שבע: מכון המפרי, 2000, עמ' 123-150.
- גרינברג, 2007 – גרינברג לב, שלום מדומיין, שיח מלחמה: כשל המנהיגות, הפוליטיקה והדמוקרטיה בישראל, 1992-2006, תל-אביב: רסלינג, 2007.
- דלאשה, 2015 – דלאשה לינא, "חרכת אל-ארד" [תנועת אל-ארד], בתוך: נדים רוחאנא ואריג' צבאע'ח'ורי (עורכים), אל-פלסטיניון פי אסראאיל: קראא'את פי אל-תאריח', ואל-סיאסה ואל-מג'תמע [הפלסטינים בישראל: עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה], עמ' 285-294.
- הלאל, 2013 – הלאל ג'מיל (עורך), אל-חרכאת אל-שבאביה אל-פלסטיניה: רא'יה נקדיה אסתשראפיה [תנועות הצעירים הפלסטיניות: מבט ביקורתי], ראמאללה: מסאראת, 2013.

- הריסון, 2005 – הריסון ליסה, **מחקר פוליטי: מבוא**, תרגום: אורית פרידלנדר, רעננה: האוניברסיטה הפתוחה, 2005.
- הרמן, 1995 – הרמן תמר, **מלמטה למעלה: תנועות חברתיות ומחאה פוליטית**, תל-אביב: האוניברסיטה הפתוחה, 1995.
- וינקלר, 2017 – וינקלר און, "מתקווה גדולה למציאות עגומה: "התוצאות הכלכליות של 'האביב הערבי'", בתוך: אלי פודה ואון וינקלר (עורכים), **הגל השלישי: מחאה ומהפכה במזרח התיכון**, ירושלים: כרמל, 2017, עמ' 271-282.
- ורדאני, 2019 – ורדאני יוסף, "חרב אפתראד'יה: אל-מצריון יקררון מצירהם עלא אל-פייסבוק" [מלחמה וירטואלית: המצרים קובעים את גורלם דרך הפייסבוק], **אל-מג'לה**, 1532 (13 בנובמבר 2009), עמ' 28.
- זריק, 2011 – זריק ראאף, "חג'ר כביר פי מיאה אאסנה" [אבן גדולה בתוך מים עכורים], **מג'לת אל-דראסאת אל-פלסטיניה**, 88 (סתיו 2011), עמ' 40-41, 47.
- זיסר, 2014 – זיסר אייל, **סוריה: מחאה, מהפכה, מלחמת אזרחים**, תל-אביב: משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה – אוניברסיטת תל-אביב, 2014.
- זנד, 2013 – זנד שלמה, **מתי ואיך חדלתי להיות יהודי? אור יהודה: כנרת וזמורה-ביתן**, 2013.
- חידר, 2011 – חידר עזיז, "אל-חרכה אל-וטניה אל-תקדמיה" [התנועה הלאומית המתקדמת], בתוך: נדים רוחאנא ואריג' צבאע' ח'ורי (עורכים), **אל-פלסטיניון פי אסראיל: קראא'את פי אל-תאריח'**, ואל-סיאסה ואל-מג'תמע [הפלסטינים בישראל: עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה], חיפה: מדה אל-כרמל, 2011, עמ' 305-318.
- ח'לאילה, 2017 – מוחמד ח'לאילה, **דעיכת כוחן של המפלגות הפוליטיות בבחירות המונציפאליות ביישובים הערביים במדינת ישראל**, חיפה: אוניברסיטת חיפה, חיבור לשם קבלת תואר מוסמך האוניברסיטה, 2017.
- חלבי, 2014 – חלבי מרזוק, "הפלסטינים בישראל: המצב ההיברידי בהתרחשותו", בתוך: ראובן פדהצור (עורך), **מה היא זהות ישראלית**, נתניה: המכללה האקדמית נתניה, 2014, עמ' 14-19.
- טהא, 2013 – טה לכיב, "אנעכאסאת אל-ת'זראת אל-ערביה עלא אל-עלאקאת אל-אסלאמיה אל-מסיחיה" [השפעת המהפכות הערביות על היחסים בין מוסלמים לנוצרים], **אל-לקא**, 2-3 (2013), עמ' 172.

- יפתחאל וגאנב, 2004 – יפתחאל אורן וגאנב אסעד, "לקראת תיאוריה של משטרים אתנוקרטיים", מדינה וחברה, 4/1 (2004), עמ' 761-788.
- ישי, 2010 – ישי יעל, "רשימות ירוקות בבחירות לרשויות המקומיות 2008: חידת ההצלחה", בתוך אברהם בריכטה, ערן ויגודה-גדות וגיא פדה (עורכים), עיר ומדינה בישראל: שלטון מקומי לקראת העשור השביעי, ירושלים: כרמל, 2010, עמ' 21-49.
- כבהא, 2011 – כבהא מוסטפא, "אל-חזב אל-שיועי אל-אסראאילי: אל-תטור אל-תאריח" |התפתחותה ההיסטורית של המפלגה הקומוניסטית הישראלית|, בתוך: נדים רוחאנא ואריג' צבאע'ח'ורי (עורכים), אל-פלסטיניון פי אסראאיל: קראא'ת פי אל-תאריח', ואל-סיאסה ואל-מג'תמע |הפלסטינים בישראל: עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה|, חיפה: מדה אל-כרמל, 2011, עמ' 319-330.
- כבהא, 2014 – כבהא מוסטפא, "אל-צחאפה אל-ערביה פי ט'ל אל-חכם אל-עסכרי (1948-1966)" |העיתונות הערבית בצל הממשל הצבאי (1948-1966)|, בתוך: מוסטפא כבהא (עורך), אל-אקליה אל-ערביה אל-פלסטיניה פי אסראאיל פי ט'ל אל-חכם אל-עסכרי |המיעוט הערבי הפלסטיני בישראל בצל הממשל הצבאי|, חיפה: מדה אל-כרמל, 2014, עמ' 123-170.
- כהן, 2006 – כהן הלל, ערבים טובים: המודיעין הישראלי והערבים בישראל סוכנים ומפעילים משת"פים ומורדים, מטרות ושיטות, ירושלים: כתר, 2006.
- לביא, 2016 – לביא אפרים, החברה הערבית הפלסטינית במדינת ישראל: עת לשינוי אסטרטגי בתהליכי השילוב והשוויון, תל-אביב: המכון למחקרי ביטחון לאומי, 2016.
- להרס, 2017 – להרס ליאור, "חושך מצרים או חלון של הזדמנות? השיח הישראלי על "האביב הערבי", בתוך: אלי פודה ואון וינקלר (עורכים), הגל השלישי: מחאה ומהפכה במזרח התיכון, ירושלים: כרמל, 2017, עמ' 224-246.
- לוסטיק, 1985 – לוסטיק איאן, ערבים במדינה היהודית: שליטת ישראל במיעוט לאומי, תרגום: אורה גרינגולד, חיפה: מפרש, 1985.
- לנדאו, 1971 – לנדאו יעקב, הערבים בישראל: עיונים פוליטיים, ירושלים: מערכות, 1971.
- לנדאו, 1993 – לנדאו יעקב, המיעוט הערבי בישראל 1967-1991, תל-אביב: עם עובד, 1993.

מוסטפא, 2000 – מוסטפא מוהנד, אל-חרכה אל-טלאביה אל-ערביה אל-פלסטיניה: דראסה נט'ריה ותאריח'יה פי ג'דלית אל-ג'אמעה ואל-סיאסה [תנועת הסטודנטים הערבים הפלסטינים: מחקר תיאורטי והיסטורי על הדיאלקטיקה שבין האוניברסיטה לפוליטיקה], אום אל-פחם: מרכז אל-דראסאת אל-מעאצרה, 2000.

מוסטפא, 2011 – מוסטפא מוהנד, "ההשתתפות הפוליטית של התנועה האסלאמית בישראל", בתוך: אלי רכס ואריק רודניצקי (עורכים), מיעוטים מוסלמיים במדינות רוב לא מוסלמיות: התנועה האסלאמית בישראל כמקרה מבחן, תל-אביב: מרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה וקרן קונרד אדנאואר – אוניברסיטת תל-אביב, 2011, עמ' 100-101.

מוסטפא, 2015 – מוסטפא מוהנד, "תנועת הסטודנטים והפעילות הסטודנטיאלית הפלסטינית בישראל", בתוך: נדים רוחאנא ואריז' סבאע'ח'ורי (עורכים), הפלסטינים בישראל: עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה, חיפה: מדה אל-כרמל, 2015, עמ' 225-226.

מוסטפא וגאנם, 2014 – מוסטפא מוהנד וגאנם אסעד, "אל-תנט'ים אל-סיאסי ללפלסטיניין פי אסראאיל: פתרת אל-חכם אל-עסכרי" [ההתארגנות הפוליטית של הפלסטינים בישראל: תקופת הממשל הצבאי], בתוך: מוסטפא כבהא (עורך), אל-אקליה אל-ערביה אל-פלסטיניה פי אסראאיל פי ט'ל אל-חכם אל-עסכרי [המיעוט הערבי הפלסטיני בישראל בצל הממשל הצבאי], חיפה: מדה אל-כרמל, 2014, עמ' 54-51.

מיכאל וגוז'נסקי, 2016 – מיכאל קובי וגוז'נסקי יואל, המרחב הערבי בנתיב הכישלון המדינתי, תל-אביב: המכון למחקרי ביטחון לאומי, 2016.
מנאע, 2011 – מנאע עאדל, "מג'ורת כפר קאסם" [טבח כפר קאסם], בתוך: נדים רוחאנא ואריג' צבאע'ח'ורי (עורכים), אל-פלסטיניון פי אסראאיל: קראא'את פי אל-תאריח', ואל-סיאסה ואל-מג'תמע [הפלסטינים בישראל: עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה], חיפה: מדה אל-כרמל, 2011, עמ' 87-94.

מנאע, 2017 – מנאע עאדל, נכבה והישרדות: סיפורם של הפלסטינים שנותרו בחיפה ובגליל, 1948-1956, ירושלים ותל-אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד, 2017.

מנסור, 2010 – מנסור ג'וני. "אירועים מרכזיים בהיסטוריה הפלסטינית המודרנית והעכשווית", ג'דל, 7 (2010), עמ' 1-3.

- מסאלחה, 2004 – מסאלחה, נור אלדין, ארד' אכת'ד וערב אקל: סיאסת "אל-תראנספיר" אל-אסראיליה פי אל-תטביק, 1996-1949 [יותר שטח, פחות ערבים: מדיניות הטרנספר הישראלית הלכה למעשה, 1996-1949], ביירות: מואססאת אל-דראסאת אל-פלסטיניה, 2004.
- מצא, 2016 – מצא דורון, דפוסי ההתנגדות של המיעוט הערבי-פלסטיני בישראל: בחינה היסטורית ומבט לעתיד, תל-אביב: המכון למחקרי ביטחון לאומי, 2016.
- משגב, 2013 – משגב חן, "פרווקטור על החצר האחורית של ישראל: מחאת האוהלים מנקודת מבט פריפריאלית-עירונית", תיאוריה וביקורת, 41 (2013), עמ' 97-116.
- נאסר, 2012 – נאסר קייס, מצוקת הדיור והריסות מבנים בחברה הערבית בישראל: מכשולים נוכחיים והמלצות לשינוי, נצרת: דיראסאת – מרכז ערבי למשפט ומדיניות, 2012.
- נויברגר, 1995 – נויברגר, בנימין. "מגמות בהתארגנות הפוליטית של ערביי ישראל", בתוך: אלי רכס ותמר יגנס (עורכים), הפוליטיקה הערבית בישראל על פרשת דרכים, תל-אביב: מרכז משה דיין ללימודי המזה"ת ואפריקה, אוניברסיטת תל-אביב, 1995, עמ' 47-55.
- נויברגר, 1997 – נויברגר בנימין, המפלגות בישראל, רעננה: האוניברסיטה הפתוחה, 1997.
- נח'לה, 2011 – נח'לה ח'ליל, "יום אל-ארד" [יום האדמה], בתוך: נדים רוחאנא ואריג' צבאע' ח'ורי (עורכים), אל-פלסטינין פי אסראיל: קראא'את פי אל-תאריח', ואל-סיאסה ואל-מג'תמע [הפלסטינים בישראל: עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה], חיפה: מדה אל-כרמל, 2011, עמ' 95-102.
- נפאע, 2014 – נפאע סעיד, סמאאית אל-בוועזיזי: קצץ קצירה וחכאאית [השממיות של בוועזיזי: סיפורים קצרים ומעשיות], בית ג'ן, 2014.
- סולטאני, 2015 – סולטאני נימר, מפלגת הברית הלאומית הדמוקרטית – בל"ד, בתוך: נדים רוחאנא ואריז' סבאע' ח'ורי (עורכים), הפלסטינים בישראל: עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה, חיפה: מדה אל-כרמל, 2015, עמ' 193-204.
- סמוחה, 2000 – סמוחה סמי, "המשטר של מדינת ישראל: דמוקרטיה אזורית, אי-דמוקרטיה או דמוקרטיה אתנית?", סוציולוגיה ישראלית, (2000) 2, עמ' 565-630.

סמוחה, תשס"א – סמוחה סמי, "יחסי ערבים-יהודים בישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית", בתוך: אפרים יער וזאב שביט (עורכים), **מגמות בחברה הישראלית**, א, תל-אביב: האוניברסיטה הפתוחה, תשס"א, עמ' 231-363.

סמוחה, 2012 – סמוחה סמי, "ערבים ויהודים במדינה יהודית ודמוקרטית: התנערות רב-צדדית מאחריות ציבורית?", בתוך: רפאל כהן-אלמגור, אורי ארבל-גנץ ואסא כשר (עורכים), **אחריות ציבורית בישראל**, תל-אביב: הקיבוץ המאוחד והמרכז לאתיקה בירושלים, 2012, עמ' 527-551.

סמוחה, 2015 – סמוחה סמי, **לא שוברים את הכלים: מדד יחסי ערבים-יהודים בישראל**, ירושלים: מרכז גוטמן לחקר דעת קהל ומדיניות, 2015.

סעדי 1997 – סעדי אהמד, "תרבות כמימד של התנהגות פוליטית: הפלסטינים אזרחי ישראל", **תיאוריה וביקורת**, 10 (1997), עמ' 193-202.

עג'מי, 2013 – עג'מי פואד, **המרד בסוריה**, תל-אביב: עם עובד ומרכז משה דיין ללימודי המזה"ת ואפריקה – אוניברסיטת תל-אביב, 2013. עלי, 2013 – עלי נג'מה, "אל-שבאב אל-פלסטיני פי אסראאיל: בין אל-עמל אל-חזבי ואל-חראפ אל-מסתקל (תג'ארב מן אל-עמל אל-שבאבי)" |הצעירים הפלסטינים בישראל: בין פעילות מפלגתית לתנועה עצמאית (חוויות מתוך פעילות הצעירים)|, ראמאללה: מכון מסאראת, 2013, עמ' 50-55.

עלי, 2011 – עלי נוהאד, "אל-חרכה אל-אסלאמיה פי אסראאיל: אל-טוראת אל-תאריח'יה ואל-אידולוג'יה" |התנועה האסלאמית בישראל: התפתחויות היסטוריות ואידאולוגיות|, בתוך: נדים רוחאנא ואריג' צבאע'ח'ורי (עורכים), **אל-פלסטיניון פי אסראאיל: קראא'את פי אל-תאריח'**, ואל-סיאסה ואל-מג'תמע |הפלסטינים בישראל: עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה|, חיפה: מדה אל-כרמל, 2011, עמ' 343-350.

עלי, 2014 – עלי נוהאד, **בין עובדיה לעבדאללה: פונדמנטליזם אסלאמי ופונדמנטליזם יהודי בישראל**, תל-אביב: רסלינג, 2014.

פודה ווינקלר, 2017 – פודה אלי ווינקלר און, "מבוא: מהפכות במרחב הערבי בפרספקטיבה היסטורית", **הגל השלישי: מחאה ומהפכה במזרח התיכון**, ירושלים: כרמל, 2017, עמודים 26-28.

- פז, 1989 – פז ראובן, התנועה האסלאמית בישראל בעקבות הבחירות לרשויות המקומיות, תל-אביב: מרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה – אוניברסיטת תל-אביב, 1989.
- פלד, 1993 – פלד יואב, "זרים באוטופיה: מעמדם האזרחי של הפלסטינים בישראל", תיאוריה וביקורת, 3 (1993), עמ' 21-35.
- פלד, 2017 – פלד יואב, "אזרחותם של מיעוטים בדמוקרטיה אתנית: אזרחים יהודים ברפובליקה הפולנית השנייה (1918-1939), אזרחים קתולים בצפון אירלנד (1921 – 1972) ואזרחים פלסטינים בישראל", בתוך: ראיה זריק ואילן סבן (עורכים), משפט, מיעוט וסכסוך לאומי, תל-אביב: הפקולטה למשפטים ע"ש בוכמן, אוניברסיטת תל-אביב, 2017, עמ' 221-250.
- פלד ושפיר, 2000 – פלד יואב ושפיר גרשון, "משיח של חלוציות לשיח של זכויות: זהות ואזרחות בישראל", בתוך: חנה הרצוג (עורכת), חברה במראה, תל-אביב: רמות, 2000, עמ' 515-537.
- פלד ושפיר, 2005 – פלד יואב ושפיר גרשון, מיהו ישראלי: הדינמיקה של אזרחות מורכבת, תל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב, 2005.
- פרג', 2002 – פרג' רג'א, הקשרים בין הדרוזים והיהודים עד הקמת מדינת ישראל (1948), יאנוח, 2002.
- פרו, 2015 – פרו קייס, "תאטר'יר אל-תטוראת אל-סוריה פי אל-ואקע אל-דרוי דאח'ל אל-ח'ט אל-אח'ד'ר" [השפעת ההתפתחויות בסוריה על הדרוזים בתוך הקו הירוק], מג'לת אל-דראסאת אל-פלסטיניה, 104 (סתיו 2015), עמ' 21-22.
- צנעאללה, 2013 – צנעאללה חסן, תקדיר אל-מוקף: מוקף איראן מן אל-ת'וראת אל-ערביה [הערכת מצב: עמדת איראן כלפי המהפכות הערביות], אום אל-פחם, מרץ 2013, עמ' 2-4.
- צנעאללה, 2014 – צנעאללה חסן, אל-צראע פי סוריא בין מעאדלתין [הסכסוך בסוריה בין שתי משוואות], אום אל-פחם, מאי 2014, עמ' 1, 3-5.
- צנע אללה וטה, 2013 – צנע אללה חסן וטה מג'די, "אל-משהד אל-מצרי אלא אין? תקדיר מוקף" [מצרים לאן? הערכת מצב], אום אל-פחם, יוני 2013, עמ' 5.
- קימרלינג ומגדל, 1999 – קימרלינג ברוך ומגדל יואל, פלסטינים: עם בהיווצרותו, ירושלים: כתר, 1999.

- קניג, 2004 – קניג עופר, "מפלגות ערביי ישראל במבט השוואתי: מחסום השוליות והדילמה של השפעה מול מחאה", תרבות דמוקרטית, 8 (2004), עמ' 109-143.
- רבי, 2016 – רבי עוזי, בחזרה לעתיד: המזרח התיכון בצל "האביב הערבי", תל-אביב: רסלינג, 2016.
- רבינוביץ ואבר-בקר, 2002 – רבינוביץ דני ואבר-בקר ח'אולה, הדור הזקוף, ירושלים: כתר, 2002.
- רודניצקי, 2015 – רודניצקי אריק, המיעוט הערבי בישראל והשיח על "מדינה יהודית", ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2015.
- רוחאנא וצבאע'ח'ורי, 2011 – רוחאנא נדים וצבאע'ח'ורי אריג', "מקדמה: אל-אבחאת' חול אל-פלסטיניין פי אסראאיל בין אל-אכאדימי ואל-סיאסי" |המחקר על הפלסטינים בישראל בין האקדמי לפוליטי|, בתוך: נדים רוחאנא ואריג' צבאע'ח'ורי (עורכים), אל-פלסטיניון פי אסראאיל: קראא'את פי אל-תאריח', ואל-סיאסה ואל-מג'תמע |הפלסטינים בישראל: עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה|, חיפה: מדה אל-כרמל, 2011, עמ' 5-15.
- רוחאנא, שחאדה וסבאע'ח'ורי, 2010 – רוחאנא נדים, שחאדה אמטאנס וסבאע'ח'ורי אריז', "תפניות בפוליטיקה הפלסטינית בישראל: בחירות 2009", בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר, הבחירות בישראל 2009, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2010, עמ' 131 – 170.
- רכס, 1993 – רכס אלי, בין קומוניזם ללאומיות ערבית: רק"ח והמיעוט הערבי בישראל 1965-1991, תל-אביב: הקיבוץ המאוחד ומרכז משה דיין ללימודי המזה"ת ואפריקה – אוניברסיטת תל-אביב, 1993.
- רכס, 1989 – רכס אלי, "הערבים בישראל וערביי השטחים: זיקה פוליטית וסולידריות לאומית (1967-1988)", המזרח החדש ל"ב (1989), עמ' 165-191.
- רכס, 1995 – רכס אלי, "ערביי ישראל כגשר לשלום – גלגוליה של תפיסה", המזרח החדש, ל"ז (1995), עמ' 79-86.
- רכס, תשס"ב – רכס אלי, "הערבים בישראל לאחר תהליך אוסלו: לוקליזציה של המאבק הלאומי", המזרח החדש, מ"ג (תשס"ב), עמ' 275-303.
- רכס, 2008 – רכס אלי, "עולמם הפוליטי-לאומי של בני הנוער הערבי בישראל", בתוך: אלי רכס ואריק רודניצקי (עורכים), נוער ערבי בישראל: בין סיכוי לסיכון, תל-אביב: מרכז משה דיין ללימודי המזרח

- התיכון ואפריקה וקרן קונרד אדנאואר – אוניברסיטת תל-אביב, 2008, עמ' 23-30.
- רכס ונבות, 2006 – רכס, אלי ונבות, דורון. "מדיניות שוויונית והפוליטיקה של הערבים בישראל: חסמים פרגמטיים ופרדיגמטיים", בתוך: שלמה חסון ומיכאל קרייני (עורכים), **הערבים בישראל: חסמים בפני שוויון, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות**, 2006, עמ' 121-162.
- רם ופילק, 2013 – רם אורי ופילק דני, "ה-14 ביולי של דפני לייף: עלייתה ונפילתה של המחאה החברתית", **תיאוריה וביקורת**, 41 (2013), עמ' 17-43.
- שביט, 2011 – שביט אוריה, "איסלאמוטופיה: דמוקרטיה בנוסח האחים המוסלמים: מורה נבוכים לחזון הפוליטי העלול לעצב את פני המזרח התיכון", **תכלת**, 45 (2011), עמ' 29-51.
- שחאדה, 2015 – שחאדה אמטאנס, "החברה האזרחית הפלסטינית בתוך ישראל", בתוך נדים רוחאנא ואריז' סבאע' ח'ורי (עורכים), **פלסטינים בישראל: עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה**, חיפה: מדה אל-כרמל, 2015, עמ' 235-242.
- שטופלר, 2017 – שטופלר גילה, "המיעוט הערבי, המיעוט החרדי והתיאוריה הרב-תרבותית במדינה יהודית ודמוקרטית", בתוך: ראיף זריק ואילן סבן (עורכים), **משפט, מיעוט וסכסוך לאומי, תל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב**, 2017, עמ' 11-52.
- שטנדל, 1992 – שטנדל אורי, **ערביי ישראל, בין פטיש לסדן, ירושלים: אקדמון**, 1992.
- שיפטן, 2011 – שיפטן דן, **פלסטינים בישראל: מאבקו של המיעוט הערבי במדינה היהודית**, אור יהודה: זמורה-ביתן, 2011.
- שפיר, 2017 – שפיר גרשון, "מבירול גלוי לבירול סמוי של אזרחיה הערבים של ישראל בגליל", **תיאוריה וביקורת** 13 (2017), עמ' 73-93.
- שקד, 2012 – שקד רוני, **על הגדר: הפלסטינים בישראל – רדיקליזם לאומי, ירושלים: כרמל**, 2012.
- תומא, 1982 – תומא אמיל, **טריק אל-ג'מאהיר אל-ערביה אל-כפאחי פי אסראיל** [דרך המאבק של הציבור הערבי בישראל], חיפה: דאר אבו סלמא ללנשר, 1982.

מקורות באנגלית

- Achcar, 2013 – Achcar Gilbert, *The People Want: A Radical Exploration of the Arab Uprising*, Berkeley: University of California Press, 2013.
- Al-Haj, 1993 – Al-Haj Majid, “The Impact of the Intifada on the Orientation of the Arabs in Israel: The Case of Double Periphery”, In Akiba A. Cohen and Gadi Wolsfeld (eds.), *Framing the Intifada: Media and People*, Norwood: Ablex Publishing Corporation, 1993, pp. 64-75.
- Al-Haj & Rosenfeld, 1990 – Al-Haj Majid & Rosenfeld Henry, *Arab Local Government in Israel*, Boulder, CO: West View Press, 1990.
- Ali, 2004 – Ali Nohad, “Political Islam in an Ethnic Jewish State: Historical Evolution, Contemporary Challenges and Future Prospects”, *Holy Land Studies*, 3(1) (2004), pp. 69-92.
- Arafa & Armstrong, 2016 – Arafa Mohamed and Armstrong Crystal. “Facebook to Mobilize, Twitter to Coordinate Protests, and YouTube to Tell the World: New Media, Cyberactivism, and the Arab Spring”, *Journal of Global Initiatives: Policy, Pedagogy, Perspective*, 10/1 (2016), pp. 75-78, 85-88.
- Arar & Haj-Yehia, 2016 – Arar Khalid and Haj-Yehia Kussai, *Higher Education and the Palestinian Minority in Israel*, New-York: Palgrave Macmillan, 2016.
- Arraf, 2014 – Arraf Jane, “Islamic State Persecution of Yazidi Minority Amounts to Genocide, YN Says”, *The Christian Science Monitor*, August 7, 2014.
- Bawn et al., 2012 – Bawn Kathleen, Martin Cohen, David Karol, Seth Masket, Hans Noel, John Zaller, “A Theory of Political Parties: Groups, Policy Demands and Nominations in American Politics”, *Perspectives on Politics*, 10(3), (2012), pp 571-597.
- Bradly, 2012 – Bradly John, *After the Arab Spring: How Islamists Hijacked the Middle East Revolts*, London: Palgrave Macmillan, 2012.

- Brouwer & Bartels, 2014 – Brouwer Lenie & Bartels Edien, “Arab Spring in Morocco: Social Media and the 20 February Movement”, *Afrika Focus*, 27(2) (2014), pp. 9-22.
- Brownlee et al., 2015 – Brownlee Jason, Masoud Tarek and Reynolds Andrew, *The Arab Spring: Pathways of Repression and Reform*, Oxford: Oxford University Press, 2015.
- Cole, 2014 – Cole Juan, *The New Arabs: How the Millennial Generation is Changing the Middle East*, New York: Simon & Schuster, 2014.
- Dabashi, 2012 – Dabashi Hamid, *The Arab Spring: The End of Post Colonialism*, London: Zed Books, 2012.
- El-Affendi, 2012 – El-Affendi Abdelwahab, “A Trans Islamic Revolution”, *Critical Muslim*, 1(1), (2012), pp. 61-84.
- Esposito et al., 2015 – Esposito John, Tamara Sonn & John Voll, *Islam and Democracy after the Arab Spring*. Oxford: Oxford University Press, 2015.
- Frisch, 2011 – Frisch Hillel, *Israel's Security and its Arab Citizens*, New-York: Cambridge University Press, 2011.
- Fuller, 2014 – Fuller Graham, *Turkey and the Arab Spring: Leadership in the Middle East*, Lexington, KY: Bozorg Press, 2014.
- Gamson, 1975 – Gamson A. William, *The Strategy of Social Protest*, Homewood, Ill.: Dorsey Press, 1975.
- Geller, 2015 – Geller Randall, “The Shishakli Assault on the Syrian Druze and the Israeli Response, January-February 1954”, *Journal of Israeli History*, 34/2 (2015), pp. 205-220.
- Gelvin, 2013 – Gelvin L. James, “Conclusion: The Arab World at the Intersection of the National and Transnational”, In Mark L. Haas and David W. Lesch (eds.), *The Arab Spring: Change and Resistance in the Middle East*, Boulder, CO: Westview Press, 2013, pp. 243-252.
- Ghanem, 2001 – Ghanem, Asad, *The Palestinian-Arab Minority in Israel, 1948-2000*, Albany: State University of New York Press, 2001.

- Haas & Lesch, 2013 – Haas L. Mark & Lesch David, “Introduction”, In: Mark L. Haas and David W. Lesch (eds.), *The Arab Spring: Change and Resistance in the Middle East*, Boulder, CO: Westview Press, 2013, pp. 1-10.
- Hamid, 2013 – Hamid Shadi, *Temptations of Power: Islamists and Illiberal Democracy in a New Middle East*, Oxford: Oxford University Press, 2014.
- Hochman-Rand, 2013 – Hochman-Rand Dafna, *Roots of the Arab Spring: Contested Authority and Political Change in the Middle East*, Pennsylvania: University of Pennsylvania, 2013.
- Howard, 2010 – Howard N. Philip, *The Digital Origins of Dictatorship and Democracy: Information Technology and Political Islam*. New York: Oxford University Press, 2010.
- Idle & Nunns, 2011 – Idle Nadia and Alex Nunns, *Tweets from Tahrir: Egypt's Revolution As it Unfolded in the Words of the People who Made it*, Doha: Bloomsbury Qatar Foundation Publishing, 2011.
- Jabareen, 2008 – Jabareen Yousef, “Toward Participatory Equality: Protecting Minority Rights Under International Law”, *Israel Law Review*, 41(3) (2008), pp. 635-676.
- Jamal, 2007 – Jamal Amal, “Nationalizing States and the Constitution of ‘Hollow Citizenship’: Israel and its Palestinian Citizens”, *Ethnopolitics*, 6(4) (2007), pp. 471– 493.
- Jamal, 2009 – Jamal Amal, *The Arab Public Sphere in Israel: Media Space and Cultural Resistance*, Indiana: Indiana University Press.
- Khatib & Ghanem, 2017 – Khatib Ibrahim & Ghanem, Asad, “The Nationalisation of the Israeli Ethnocratic Regime and the Palestinian Minority’s Shrinking Citizenship”, *Citizenship Studies*, 21(8) (2017), pp. 889-902.
- Lewis, 1987 – Lewis Bernard, *The Jews of Islam*, Princeton: Princeton Paperbacks, 1987.
- Lynch, 2012 – Lynch Marc, *The Arab Uprising: The Unfinished Revolutions of the New Middle East*. New York: Public Affairs, 2012.

- Martin-Muñoz, 2000 – Martin-Muñoz Gema, “Arab Youth Today: The Generation Gap, Identity Crisis and Democratic Deficit”, In Roel Meijer (ed.), *Nation or Integration of Arab Youth: Between Family, State and Street*, Richmond, Surrey: Curzon, 2000, pp. 17-26.
- McAdam, 2017 – McAdam Doug, “Social Movement Theory and the Prospects for Climate Change. Activism in the United States”, *Annual Review of Political Science*, 20 (2017), pp. 189-208.
- Mendilow, 2012 – Mendilow Jonathan, “Israel’s Palestinian Minority: From ‘Quietism’ to Ethno-nationalism”, *Israel Studies Review*, 27(1) (2012), pp. 142-160.
- Mulderig, 2013 – Chole Muldering M. Chole, *An Uncertain Future: Youth Frustration and the Arab Spring*, Boston University, The Pardee Papers, No. 16, April 2013.
- Noueihed & Warren, 2013 – Noueihed Lin and Warren Alex, *The Battle for the Arab Spring: Revolution, Counter-Revolution and the Making of a New Era*. New Haven: Yale University Press, 2013.
- Pappe, 2011 – Pappe Ilan, *The Forgotten Palestinians: A History of The Palestinian In Israel*. Yale University Press, 2011.
- Peleg, 2013 – Peleg Ilan, “Israel and the Arab Spring: The Victory of Anxiety”, In Mark L. Haas & David Lesch (eds.), *The Arab Spring: Change and Resistance in the Middle East*, Boulder, CO: Westview Press, 2013, pp. 175-188.
- Rabinowitz, 2001 – Rabinowitz Dani, “The Palestinian of Israel, the Concept of Trapped Minority and the Discourse of Transnationalism in Anthropology”, *Ethnic and Racial Studies*, 24(1) (2001), pp. 64-85.
- Radai, 2015 – Radai Itamar, “Muslims and Druze in Israel: National, Patriotic and Sectarian Loyalties in Conflict”, *Tel-Aviv Notes*, 9(5) (March 2015), <https://www.aftau.org/document.doc?id=338>
- Rouhana & Ghanem, 1998 – Rouhana Nadim & Ghanem Asad, “The Crisis of Minorities in Ethnic States: The Case of

- Palestinian Citizens of Israel,” *International Journal of Middle East Studies*, 30 (1998), pp. 321-346.
- Shihade, 2011 – Shihade Majid, *Not Just a Soccer Game: Colonialism and Conflict among Palestinians in Israel*, Syracuse University Press, 2011.
- Shortt, 2012 – Shortt Rubert, *Christianophobia*, London: Civitas, Institute for the Study of Civil Society, 2012.
- Susser, 2010 – Susser Asher, *The Rise of Hamas in Palestine and the Crisis of Secularism in the Arab World*. Brandies University: Crown Center for Middle East Studies, 2010.
- Yetiv, 2013 – Yetive Steve A., “Oil, Saudi Arabia, and the Spring That Has Not Come”, In Mark L. Haas and David W. Lesch (eds.), *The Arab Spring: Change and Resistance in the Middle East*, Boulder, CO: Westview Press, 2013, pp. 99-112.

א

- אבו סנאן – 194, 198.
 אוסלו, הסכם – 79-81, 83, 174-173.
 אוסרת אל-ארד' ("משפחת האדמה") – 70.
 אוסרת אל-ג'האד ("משפחת הג'האד") – 78.
 אינתיפאדת אל-אקצא, האינתיפאדה השנייה – 139, 151.
 אל-אתחאד, עיתון – 93-95, 189.
 אנדראוס, זֶהִיר – 117-118.
 אע'באריה, רג'א – 96.
 אע'לאם, המרכז הערבי לחרות המדיה, פיתוח ומחקר – 45, 50, 65.
 ארפד', שעבכ ביחמיכ ("סרב, עמך מגן עליך"), תנועה – 167-168.
 אש"ף, ארגון השחרור הפלסטיני – 70, 73, 76, 79-80, 82, 173.

ב

- בולוס, ג'ואד – 120.
 בל"ד, ברית לאומית דמוקרטית – 83, 90, 102-105, 110, 123-124.

- 130, 153, 159, 162-163,
 187, 192, 213.
 "בני הכפר", תנועה – 89, 95.
 בעת', מפלגה – 16, 19-20, 22, 29, 39, 70, 90-95, 99-100,
 103, 107, 109, 113-118,
 123-130, 137-139, 189,
 198, 203.
 בשאראת, עודה – 93, 113-115.
 בשארה, עזמי – 32, 102,
 104-108, 112, 119, 130,
 153, 201, 207.

ג

- גאנם, אסעד – 110-112, 202.
 ג'בהת אל-נצרה – 127, 179,
 194-195, 197, 199.
 אל-ג'זירה, רשת תקשורת – 25, 28, 139-142, 206.
 גטאס, באסל – 105, 175.
 ג'מאל, אמל – 45, 50, 61,
 160, 200, 208.
 ג'נאדרי, סמיח – 189.
 גנאים, מסעוד – 97.
 ג'ראייסי, ראמוז – 153, 164,
 170.

- ד
 ,164-163 ,153 ,129 ,127
 .187 ,170
 ,101 ,80 – שיח' כמאל –
 .125
 ,126-124 ,84 – מרוזק –
 .210 ,195
 .203 ,127-126 – עלא –
 חמולתיות – 59 ,192
 אל-חראכ אל-שבאבי ("תנועת
 הצעירים") – 167-165
 אל-חראכ אל-שבאבי
 אל-מסתקל ("תנועת
 הצעירים העצמאיים") –
 .152-149
- ה
 התנועה האסלאמית בישראל –
 ,102-96 ,91 ,87 ,83 ,80 ,13
 ,212 ,183 ,156 ,130 ,127
 .215-214
- ט
 .127
 ,104-103 – ואצל –
 .124-123
 טריף, השיח' מופק – 195
- י
 ,75-74 ,13 – 1976
 .213 ,207 ,89 ,82
 ,5 – ישראל ו"האביב הערבי" –
 .39
- י
 .192 ,106-105 – חנין –
 .103 ,86 – ג'מאל –
 .217 ,215 ,110 – ראיף –
- ז
 .70-68 – החזית העממית –
 חד"ש, החזית הדמוקרטית
 לשלום ולשוויון – 76 ,55 ,7 ,
 ,95-91 ,89-87 ,83-82 ,79
- ח
 .70-68 – החזית העממית –
 חד"ש, החזית הדמוקרטית
 לשלום ולשוויון – 76 ,55 ,7 ,
 ,95-91 ,89-87 ,83-82 ,79

ס	מ
סלאם, עלי – 170.	הממשל הצבאי על היישובים הערבים בישראל (1948- 1966) – 62-63, 69, 211.
ע	מד"ע, המפלגה הדמוקרטית הערבית – 79, 83.
עדתיות – 21, 99, 109, 119, 203, 207.	מדה אל-כרמל, מכון – 86, 95-97, 103, 112, 123.
עואודה, ודיע – 102, 113, 128-129, 175.	165-166, 181, 205-207, 209-214, 216-217.
אל-עט'ם, צאדק ג'לאל – 32-33, 206.	מח'ול, מרואן – 188.
ענבתאוי, עבד – 115-117, 166.	מידאן אל-תחריר ("כיכר תחריר"), מצרים – 152.
פ	מנצור, ג'וני – 122-123, 189.
פראוור, מתווה להסדרת התיישבות הברואים בנגב – 160, 165-166, 205.	מפא"י, מפלגת פועלי ארץ ישראל – 47, 62-63, 66, 69, 81, 88.
פרום גיוס בני העדה הנוצרית לצה"ל – 185.	מצטפא, מוהנד – 52, 62, 74, 76, 112-113, 208, 212.
פירו, קייס – 123, 215.	מח'ול, עצאם – 93-94, 120-122.
צ	נ
צלאת, שיח' ראאד – 80, 96-97, 101.	נדאף, האב ג'בראיל (גבריאיל) – 184-186, 192.
צרצור, שיח' אבראהים – 96-97.	נוצרים – 6, 22, 49, 122-123, 126, 156, 177, 182-195, 203.
ש	נפאע, סעיד – 118-120, 213.
שבאב אל-תע'ייר ("צעירי השינוי") – 162-164.	נצרת – 45, 69, 74-76, 85, 153, 164, 170, 185-186, 203.
השיח האזרחי – 15, 173, 200-202.	

ת

אל-תואצל ("התחברות"),

מיזם – 85.

תומא-סלימאן, עאידיה – 92,

153

נטושה לגורלה

יוסרי ח'זראן ומחמד ח'לאילה

שרשרת ההתקוממויות העממיות המכונה "האביב הערבי" היא ללא ספק מן האירועים המכוננים החשובים ביותר בתולדות המזרח התיכון המודרני. הספר שלפנינו מבקש לבחון את השפעתן של התקוממויות אלה על החברה הערבית בישראל. שלא כגישה הרווחת האופיינית למחקרים רבים על החברה הערבית בישראל ואשר מתמקדים אך ורק ביחסי המיעוט הערבי עם המדינה, מחקר זה מציע זווית ראייה חדשה בבואו לבחון כיצד השפיעו אֵי־היציבות במרחב הערבי והתפרקותו הן על הדינמיקה הפנימית בחברה הערבית בישראל והן על יחסה למדינה. התובנה המרכזית העולה ממחקר זה היא, שהאכזבה העמוקה מהמרחב הערבי הגועש האיצה מגמות של פרגמטיות ורציונליזציה של השלמה ביחסו של המיעוט הערבי למדינה. בתגובה על ההתפוררות במרחב הערבי, המיעוט הערבי בישראל חותר להעצים את שיח האזרחות מתוך תסכול מ"האביב הערבי" שלא הוליד דבר מלבד אנדרלמוסיה ואנרכיה ובשל התגברות התחושה כי המרחב הערבי חדל להיות עוגן נפשי ומורלי בעבורו.

על המחברים

יוסרי ח'זראן מרצה במרכז האקדמי שלם ועמית מחקר במכון טרומן בירושלים. ח'זראן כתב את הדוקטורט שלו באוניברסיטה העברית בירושלים ותחום התמחותו העיקרי הוא היסטוריה פוליטית-חברתית של הסהר הפורה. לאחר סיום הדוקטורט זכה ח'זראן במלגת פולברייט ויצא לפוסט־דוקטורט למשך שנתיים באוניברסיטאות הרוורד וברנדייס בארצות־הברית. הוא פרסם ספר על לבנון המודרנית (The Druze Community and The Lebanese State) ומאמרים בכתבי עת חשובים בתחום התמחותו. כעת שוקד ח'זראן על מחקר העוסק בישראל וברית המיעוטים, הדין בקשרים שנקמו בין ישראל לבין מיעוטים אתניים ולאומיים במזרח התיכון הערבי.

מחמד ח'לאילה הוא דוקטורנט בבית הספר למדעי המדינה באוניברסיטת חיפה ומלמד במכללת אורנים. עבודת המחקר שלו עוסקת בחמולתיות, בחמולה ובאיכות השלטון בחברה הערבית. עבודת הגמר שכתב במסגרת לימודיו לתואר שני באוניברסיטת חיפה עסקה בדעיכת כוחן של המפלגות הפוליטיות בבחירות המוניציפליות ביישובים הערביים בישראל, ובשנת 2018 היא זכתה בפרס עבודת המחקר המצטיינת מטעם האגודה הישראלית למדעי המדינה.

ISBN 978-965-224-115-3

9 789652 241153